

F779

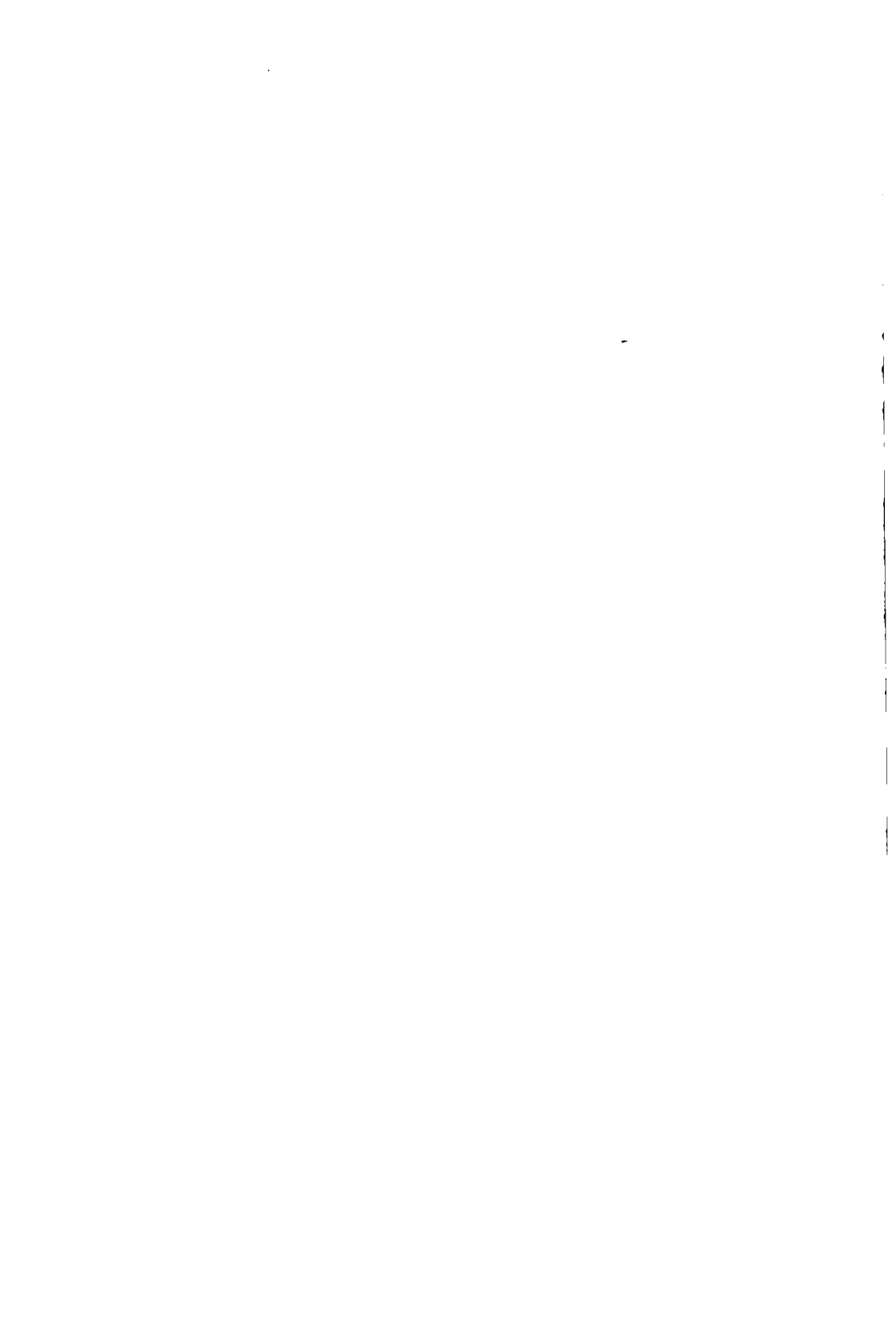
Dpl

5779
AF 621
2006 JAN 11

VILÁGTÖRTÉNET

2005 tavasz-nyár

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam

2005. tavasz–nyár

Egyetemes történeti folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
Főszerkesztő: Incze Miklós
A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOM

Sashalmi Endre: A nyugat-európai államfejlődés vázlata (1000–1700). I. rész 1000–1450	3
Polgár Szabolcs: Kereskedelmi, kulturális és politikai kapcsolatok Kelet-Európa és Közép-Ázsia között a korai középkorban (6–10. század)	30
Kovács Szilvia: A kunok és Kelet-, Délkelet-Európa a 11–12. században	40
Szántó Richárd: Természeti katasztrófa és éhínség 1315–1317-ben	50
Makai János: A Monomah-korona. Legenda és valóság	65
H. Szabó Sára–Horváth Gyula: A pozitivisták történetisélelete Venezuélában	80
J. Nagy László: Szeu – Budapest 1956	98
Szvák Gyula: A rendszerváltó évtized magyar történeti ruszisztikája	104

SZEMLE

Zoltán András: Szavak, szólások, szövegek. Nyelvészeti és filológiai tanulmányok (Ism.: Niederhauser Emil)	112
Szilágyi Ágnes Judit: Távolodás Európától. Nemzetépítés és kultúrpolitika Brazíliaában az Estado Novo idején (Ism.: Szekszárdi Júlia)	114

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint
átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 400,-Ft, példányonkénti eladási ára: 200,-Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó MTA Kutatásszervezési Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

A kiadvány a STÚDIUM Kiadó (4400 Nyíregyháza, Szent-Györgyi u. 17., Tel.: (42)
447-168) közreműködésével készült.

Ügyvezető: Dr. Egri Imre
Műszaki szerkesztő: Koroknainé Szabó Ildikó
Nyomda: MODY-PRINT Nyíregyháza 1999. F. v.: Módy Elek

A NYUGAT-EURÓPAI ÁLLAMFEJLŐDÉS VÁZLATA (1000–1700) I. RÉSZ 1000–1450

„Volt-e modern típusú állam a középkorban? Ha nem, akkor milyen világi társadalmi rend létezett?”¹ Ezek az Otto Brunner által több évtizede felvetett kérdések ma is időszerűek,² éppen ezért ezek megválaszolásával kezdjük az európai államfejlődésről szóló vázlatunkat. Az állam fogalmát alkalmazni a középkori politikai szerveződések vizsgálatára – középkoron érte a nyugati keresztény kultúrkör történetében a 4. századtól a 15. század második feléig terjedő időszakot – a korszak nagy részében nem indokolt, sőt egyenesen félrevezető. A 12. század vége előtt ugyanis sem az állam eszméjének csírája, sem az állam realitása nem létezett. Az 1000–1200 közti időszak ennél fogva csak azért része e tanulmánynak, hogy érzékeltetni lehessen a későbbi politikai szerveződésekkel való kontrasztot. Mindazonáltal indokolt ezt a korszakot vizsgálni azért is, mert a hűbéri jog különböző felfogása (lásd a francia, angol, német hűbéri jog közti különbségeket!), illetve átalakítása az államfejlődésben fontos különbségeket eredményezett.

1200 táján Nyugat-Európában egy olyan politikai szerveződés *kezdetei* figyelhetők meg, mely a „szuverén territoriális állam” elnevezést kapta,³ s melynek történetében döntő jelentőségű volt az 1450–1700 közé eső időszak. A „szuverén territoriális állam” kifejezés azt jelenti, hogy a legfőbb és végső politikai hatalom, azaz a szuverenitás eszméje a „területi kizárólagosság” elvével fonódott össze: a politikai főhatalom egy pontosan meghúzott határokkal rendelkező terület felett illetékes.⁴ Más megközelítésből nézve: a szuverenitás csakis horizontálisan korlátozható, mégpedig egy másik politikai főhatalom ugyancsak pontosan körülhatárolt területe által.⁵

A terminológia átalakulása a kora újkorban jól tükrözte az addig végbement változásokat. A késő középkori terminológia vonatkozásában mérvadónak tekinthető a szakirodalomban az nézet, amelynek lakonikus megfogalmazását adta J. Dunbabin a *Cambridge History of Medieval Political Thought (350–1450)* általa írt fejezetében (*Kormányzat, 1150–1450*): „Az első nehézség, amellyel a középkori politikai irodalom mai olvasója szembesül, egy olyan pontos, elvont főnév hiánya, amely képes az »állam« fogalmának visszaadására.”⁶ Az érett és a késő középkorban ugyanis több szót használtak a politikai közösség megjelölésére (*respublica, regnum, civitas*), de ezek közül egyik sem tudta igazán visszaadni a területiség és a szuverenitás kapcsolatát.⁷

Ugyanakkor a „15. század végétől egyre inkább tudatosult, hogy egy újfajta politikai szerveződés volt születőben Nyugat-Európában, ami ahhoz vezetett, hogy egy megfelelő szót keressenek az új jelenség leírására.”⁸ Egy évszázad múlva a terminológia már nem jelentett gondot a kortárs politikai gondolkodóknak, jogászoknak. A 16. század végére ugyanis az angol és a francia nyelvben a(z akkor még nagybetűvel írt) *State*, illetve az *État* szó már magában foglalta a területiség és a legfőbb hatalom eszméjét.⁹ Míg Angliában a 16. század elején a *state* szónak „nem volt politikai vonatkozása azon kívül, hogy az uralkodó, vagy a királyság (jog)állapotát jelentette” (*state of the King, state of the Kingdom*), az 1590-es évekre már felvette modern jelentését, sőt bekerült a politikusok szótárába is.¹⁰ A század elején és közepén a politika alakítói még a *királyságról*, az *országról* beszéltek, a század végén viszont már az államról: az 1590-es években a *State* szerepel a Titkos Tanács irataiban, az 1620-as években pedig a királyi proklamációkban is megjelent.¹¹

A modern állam a területiség elvén kívül tehát „két kulcselemen nyugszik, a belső hierarchián és a külső autonómián” – ezek a jellegzetességek már a késő középkorra körvonalazódtak.¹² Elfogadottá vált ugyanis a 14. században, hogy a latin kereszténység területileg szervezett politikai közösségekből (királyságokból, fejedelemségekből, városállamokból) áll, s ezeken belül létezik egy legfelső hatalom, amely minden más külső hatalomtól független.¹³

A szuverenitás fogalma a 12. századtól „két fronton működött”: egyfelől az országon belül a politikai természetű előjogok egy kézbe vonása, másfelől pedig az univerzális hatalmak igényeinek kizárása jelentette e folyamat két aspektusát.¹⁴ A császár és a pápa voltak a keresztény univerzalizmus képviselői, akik ugyan a legfőbb és végső hatalmat igényelték maguknak, de éppen az egyetemességből adódóan nem pontosan körülhatárolható területi alapon. Az egyháznak (*ecclesia*), mint a hívők közösségének, „nem voltak földrajzi határai”, mint ahogyan elvben a magát a világ urának (*dominus mundi*) tartó keresztény császárságnak sem.¹⁵

A világi uralkodók pozícióját attól kellett megvédeni a 12. században, hogy a keresztény közösség tagjaiként függő helyzetbe kerüljenek akár a pápától, akár a császártól – azaz cselekvési körükben korlátozva legyenek, és legitimitációjukban valamelyik univerzális igényű hatalom jóváhagyására legyenek utalva.¹⁶ A pápaság és a császárság közt folyó küzdelemből azonban hosszú távon éppen az egyes országok világi uralkodói profitáltak a legtöbbet. Az investitúraharc megingatta a császárság univerzális pozícióját, a monarchiák megerősödése pedig a késő középkorra aláásta a pápaság VII. Gergelytől keltezhető hierokratikus törekvéseit is. (Eszerint a pápa, mint az összes világi uralkodó felettese, megítélheti, sőt le is teheti trónjukról az uralkodókat.) A reformáció aztán végleg szertefoszlatta az univerzális igények érvényesítésének lehetőségét immár mindkét intézmény részéről. A 16. században a pápaság és a birodalom „nem volt több egy partikuláris, területileg korlátozott uralmi rendszerrel, amely egyre erőtlenebb igényeket támasztott az univerzális joghatóságra”¹⁷ – különösen igaz ez a megállapítás a császárság ambícióra.

Az országon belüli főhatalom kérdését tekintve Nyugat-Európa nagy részén a 12–13. században a felségjogviselők sokasága jelentette a legnagyobb problémát, ami a *feudalizmus*, azaz a *hűbériségen alapuló partikularizmus* következménye volt. A probléma azonban korántsem volt azonos nagyságrendű például az angol és a francia király esetében, hiszen magán Anglián belül nem, csak a walesi, illetve a skót határvidéken alakult ki olyan típusú hűbéri széttagolódás, mint amilyen az egykori nyugati frank királyság területén. Míg tehát az angol monarchiában a hűbéri jogban rejlő lehetőségek kiaknázása a Blois István alatt (1135–1154) meggyengült királyi hatalom helyreállítását, addig a franciában a hűbéri jog radikális átalakítása a királyi hatalom látványos megerősödését produkálta 1150 után, különösen II. Fülöp Ágost (1180–1223), majd IX. (Szent) Lajos (1226–1270) alatt. (Legyen elegendő itt mindössze arra utalni, hogy angol földön „a vazallusom vazallusa nem az én vazallusom” elv már 1086-tól, a salisburyi eskü óta érvényét vesztesse, s 1166-ban csak ezt kellett felelevenítenie II. Henriknek – a francia területeken viszont a király csak a 12. század második felében tette meg az első lépéseket ebbe az irányba.) A 13. században a német területeken, szemben az angol és a francia monarchiával, egyértelműen a partikularizmus erősödött meg: részint az alsóbb hűbéresekkal való kapcsolat elvesztése (*Heerschildordnung*), részint a felségjogok eladományozása folytán (1220-ban az egyházi, majd 1231–1232-ben a világi fejedelmek részére).

A késő középkorban, amikor a szuverenitás „külső frontján” sikerrel járt a világi uralkodók küzdelme (és a hűbériség sem jelentett már veszélyt az állam egysége szempontjából), immár a rendi hatalommegosztás, az ún. *rendi dualizmus* lett a politikai főhatalom egységéért síkraszálló nézetek célpontja.¹⁸ A rendi államban ugyanis az uralkodó és a rendek (a tartományi és/vagy országgyűlés) két egymással összekapcsolt, de egymástól megkülönböztetett hatalmi központot képviseltek,¹⁹ azaz a szuverenitás „megoszlott a politikai testben”.²⁰ A szuverenitás egy kézbe való összpontosítását aztán az abszolútizmus elmélete oldotta meg a 16. század végén, amikor az adott terület feletti politikai főhatalmat, mely akár az egyházfőséget is magába foglalhatta, a világi uralkodó kezébe adta. A kérdés most nem annyira úgy vetődött fel, hogy az uralkodónak nincs feljebbvalója (bár az *abszolút* jelző, természetesen, a külső függetlenség eszméjét is tartalmazta), hanem úgy, hogy saját területén „senkit nem ismer el a hatalomban magával egyenrangúnak”.²¹ Vele egyenrangú csakis a többi, ugyancsak „területileg korlátozott hatalmi szférával” bíró uralkodó volt.²² Az uralkodó felruházását a *hatalom teljességével* (*plenitudo potestatis*) az tette lehetővé, hogy a pápai hatalomra vonatkozó nézeteket a világi uralkodókra adaptálták.

A *plenitudo potestatis* a 12. századtól a kánonjogászok számára a pápának az egyház felett gyakorolt teljes körű hatalmát jelentette, majd ennek megvilágítására jelent meg a 13. században a kánonjogban az *abszolút hatalom* (*potestas absoluta*) kifejezés,²³ melyet minden bizonnyal a római jog egyik közjogi vonatkozású irányelve (*Princeps legibus solutus est – A princeps fel van oldozva a törvények alól*) inspirált (*solutus-absolutus*).²⁴ Ezeket a kifejezéseket a középkor végén már a világi uralkodók teljhatalmának jellemzésére is használták: mégpedig főként azokban a nyugat-európai monarchiákban, amelyekben hathatósan megkérdőjeleződött mind a pápaság, mind a császárság tekintélye.²⁵ Egészen addig, amíg a *szuverenitás* (*souveraineté*) szó Jean Bodin jóvoltából (1576) meg nem született a francia nyelvben, a *plenitudo potestatis* fejezte ki legszemléletesebben magának a legfőbb hatalomnak a fogalmát.

A modern államfogalom jellemzője a *legfőbb hatalom személytelen, területiális* felfogása.²⁶ A szuverén hatalom fogalma azonban, amint láthattuk, évszázadokon át erősen személyhez kötött volt: azaz hiányzott a „területi függetlenség” közvetlen összekapcsolása a „legfőbb jogi hatalom” elvével.²⁷ Bodin az, akit nemcsak a szuverenitás neologizmus atyjaként tartunk számon, hanem úgy is, mint aki elsőként tette meg ezt a lépést és jelentkezett a *legfőbb hatalom személytelen, területiális* felfogásával.²⁸ A *szuverén* szó már a 13. század végén ismert volt (*souverain*) Beaumanoir francia jogász jóvoltából, ebből alkotta meg Bodin az új kifejezést, a *szuverenitást*, mely aztán a franciából hamar utat talált a többi európai nyelvbe. Bodin 1576-ban így határozta meg a fogalmat: „a szuverenitás egy *állam* állandó és abszolút hatalma”.²⁹ (Ezt Bodin felfogásában csak az isteni és természetjog, valamint a fundamentális törvények korlátozzák.)

Mindazonáltal még maga Bodin is inkább a monarchikus szuverenitással, azaz a *szuverén uralkodó* pozíciójának boncolgatásával volt elfoglalva, mintsem az *állam szuverenitásával*. Művének egyik célja ugyanis az volt, hogy bizonyítsa a francia király függetlenségét mind a pápával, mind a császárral szemben. Hinsley szerint a királyi hatalom megerősítésének aktuálpolitikai szándéka, valamint a hatalom isteni eredeztetése szolgálhat magyarázatként arra, hogy Bodin a szuverenitás értelmezésében végül nem lépett tovább az absztrakció felé oly módon, hogy azt kizárólag a „politikai testhez” kötötte volna.³⁰ Annak ellenére, hogy az állam szuverenitásának eszméje – ahogy azt a korábbi idézet is mutatja – „implicit módon benne volt a művében”.³¹

Ráadásul, Harding szerint, Bodin szuverenitásfelfogása „egy olyan metafizikai keretbe ágyazódott, amely inkább Aquinói Tamásra tekintett vissza, mintsem előre, Hobbes irányába” – ez utóbbi szerző felfogásában a természeti törvények mit sem érnek önmagukban, ha nincs mögöttük elretentő erő.³² Mindezek mellett Bodin koncepciójának újszerűségét, modern voltát éppen az bizonyítja, hogy majd három emberöltőnek kellett eltelnie ahhoz, hogy felvetését tovább gondolják.

A politikai értekezések továbbra is alapvetően a *királyságról*, mint *legjobb kormányzati formáról*, valamint a *királyi szuverenitásról*, nem pedig magáról az *államról*, illetve az *állam szuverenitásáról* szóló fejtegetések voltak. Ez már csak azért is érthető, mert a monarchia, mint legjobb kormányzati forma, létjogosultságát nem kérdőjelezték meg. (A republikanizmus a politikai gondolkodásban csak az utópia műfajában volt jelen.)³³ I. Hampshire-Monk szerint a 17. században is mindössze két igazi köztársaság volt Európában: Svájc, valamint az Egyesült Tartományok (Hollandia), és mindegyik különleges képződmény volt.³⁴ Egyrészt föderációkként működtek, másrészt nem úgy keletkeztek, mint a klasszikus köztársaságok, hanem egy-egy birodalomtól való sikeres elszakadás révén jöttek létre.³⁵ (A 18. században az USA megalkulása is ebbe a modellbe illeszkedett.)³⁶ Szimptomatikus, hogy az Egyesült Tartományok esetében először az volt a cél, hogy új uralkodót keressenek, de miután I. Erzsébet, aki egyébként jelentős anyagi eszközökkel támogatta szabadságharcukat, nem vállalta a felkérést, új koncepció alakult ki a 16. század végén a központi gyűlésen: ez szerint az egyes tartományok rendi gyűlései voltak a szuverenitás letéteményesei.³⁷

Igazából csak a 17. század közepén, Hobbes munkássága nyomán következett be az a lényegi elmozdulás, amelynek eredményeként már nem az uralkodó jogainak és nem az uralkodói szuverenitásnak, hanem az állam szuverenitásának a vizsgálata került a gondolkodás középpontjába: 1700 táján már ez volt a helyzet.³⁸ A *szuverén uralkodó-alattvaló* viszony taglalását felváltotta a *szuverén állam-alattvaló* viszony taglalása, vagyis egyfelől az állam hatalmának, másfelől az alattvalók jogainak és kötelezettségeinek vizsgálata. Az állam modern fogalma ugyanis nem más, mint annak elismerése, hogy létezik mind a hatalmat gyakorló személy(ek)től, mind a kormányzottaktól elkülönülő és felettük álló „jogi, alkotmányos rend”, amely személytelen közhatalom a „legfőbb politikai tekintélyt jelenti egy meghatározott terület felett”, és egyben az állampolgári hűség elsődleges tárgya.³⁹ Az állam, „a nagy Leviatán”, Hobbes felfogásában már nem természetes úton létrejövő képződmény, hanem emberi számításon alapuló „mesterséges” alkotás, mely az emberi természet megzabolázásának szükségessége miatt nélkülözhetetlen. A szuverenitás pedig – Hobbes szerint – „mesterséges lelke annak a nagy Leviatánnak, amelyet *Common-wealth*-nek, vagy *State*-nek (latinul pedig *Civitas*-nak) neveznek”.⁴⁰ (Ez a megfogalmazás is mutatja, hogy a politikai közösség késő középkori elnevezései még sokáig éltek Angliában. A *commonwealth*, mely a *respublica* tükörfordítása volt, a Stuart-restauráció után nemkívánatos terminussá vált, mivel a Cromwell nevével fémjelzett rezsimmel forrt össze: 1649-ben, a monarchia eltörlése után a köztársasági rendszert *Commonwealth or Free State* elnevezéssel illették.)

Az 1700-as évek elejére már nemcsak a politikaelméletben, hanem a nemzetközi kapcsolatok fogalomrendszerében is fontos helyet kapott az állam. 1494-ben még a pápa töltötte be a döntőbíró szerepét Portugália és Spanyolország közt az Újvilág területi felosztásának vitájában; a spanyol örökösödési háborút lezáró 1713-as utrechti béke viszont már egy egészen más politikai attitűdöt nyilatkoztatott ki. Utrechtnben

megerősítették azt az elvet – amely egyébként már a vesztfáliai békében is jelen volt –, hogy „az európai államrendszert alapvetően önálló akarattal rendelkező szereplők alkotják, amelyek közül egyiknek sincs jogcíme arra, hogy diktáljon a másiknak”.⁴¹ Ez pedig azt jelentette, hogy „elvetették a résztvevők közti hierarchia gondolatát”, s ezzel összefüggésben nem törődtek a korábban oly fontos ceremoniális, protokolláris kérdésekkel, így például azzal, hogy egy adott uralkodó/közösség követe, ki(ke)t előz meg a követek rangsorában.⁴² Az *állam* szót a következő jelentésben használták a békekonferencia dokumentumai: „rendszerint egy igazgatási egységet jelöltek vele, amelynek potenciálisan lehetősége volt arra, hogy autonóm nemzetközi szereplő legyen”.⁴³

Hűbériség, feudalizmus és az állam problematikája

Mikortól van értelme egy olyan jellegű elemzésnek, amely mind elméletben, mind gyakorlatban vizsgálja az állam kérdését? Mivel a szuverenitás évszázadokig személyhez kötött volt, ezért annak a kérdésnek kell kiemelkedő jelentőséget tulajdonítani, amelyet J. Strayer így fogalmazott meg: „Mikor léphettek fel világiak a szuverenitás igényével?”⁴⁴ Az *állam jogi fogalmának* jelentkezését ugyanis akkortól datálhatjuk, amikor elismerik a politikai közösség fejének a kizárólagos hatalomra való jogigényét: azaz a világi uralkodó hatalma „kiterjed az egész királyságra, anélkül hogy átfedésbe kerülne bármely más uralkodó hatalmával”.⁴⁵

A magunk részéről – némi kronológiai eltéréssel – osztjuk J. Canning nézetét, aki így fogalmaz: „Bár modern értelemben vett államok nem jöttek létre a középkorban, mégis hasznos az »állam« terminus alkalmazása a középkori politikai szervezet vizsgálatára a 12. századtól kezdve, amennyiben elfogadjuk azokat a korlátozásokat, amelyek ennek alkalmazásából adódnak.”⁴⁶ Canning szerint e század folyamán megfigyelhető „sajátos és körülhatárolt territóriumokkal bíró, politikailag szervezett közösségek kiemelkedése, amelyeken belül kifejlődött az uralkodók vagy kormányzatok belső és külső szuverenitása”.⁴⁷ Valóban ezeknek a tendenciáknak a jelentkezésével kezdődött – területenként változó kronológiával a 12–14. század között – Nyugat-Európában az európai kormányzat modernizációja.⁴⁸

Canning meghatározása egyaránt vonatkozik az állam eszméjének kérdésére és magára az államépítés folyamatára, tehát az intézmények kifejlődésére. B. Tierney úgy véli, hogy 1200 táján már létezett az állam (jogi) eszméjének csírája, bár mindaddig nem volt meggyőződve arról, hogy maga az állam mint realitás, mint intézményes szervezet is létezett-e ekkoriban, amíg J. Strayernek a 13. századi francia kormányzatról írott munkái el nem oszlatták kételyeit.⁴⁹ 1300 táján már nem volt kérdéses a kapcsolat a területiség elve és a legfelső hatalomra való igény közt valamely világi közösség (például az itáliai városállamok), vagy személy részéről: mind az angol, mind a francia király tudatában volt ennek, és gyakorolta is a legfőbb hatalomból adódó jogait.⁵⁰ Ugyanakkor 1200 körül a „monarchikus keretek”, ahogy Szűcs Jenő fogalmazott, „meglehetősen üresek voltak még”,⁵¹ s ez mindenképp a francia monarchiára igaz. Anglia viszont erre az időre a királyi igazgatás intézményesülésének és ezáltal a területi kohézióknak is olyan fokát érte el, amely páratlan volt Nyugat-Európában. Az igazgatás a király távollétében is jól működött – Oroszlánszívű Richárd (1189–1199) mindössze néhány hónapot töltött Angliában.

1200 előtt a politikai szerveződések Európában sem elvben, sem gyakorlatban nem rendelkeztek a legfőbb és végső joghatóság, valamint a területi kizárólagosság együttes jegyeivel.⁵² A fontosabb nyugat-európai királyságokban ugyanis még a

12. század végén is a hűbériség – egy olyan önkéntességen és kölcsönös hűségen alapuló, mindkét fél számára kötelező érvényű szerződéses kapcsolat két, elvileg egyenlő szabad ember közt, ahol széttephetetlen kötelék létezik szolgálat és földadomány, személyes kötelezettség és dologi jog közt⁵³ – játszotta a kormányzatban és a politikai kapcsolatokban a tartópillér szerepét. A francia monarchiában oly módon, hogy teljesen, az angolban pedig úgy, hogy részben átvette azoknak a funkcióknak a gyakorlását, amelyeket „normális” körülmények között – vagy inkább fogalmazzunk úgy, hogy mai felfogásunk alapján – az állam, illetve hivatalnokai jogainak tartunk. A magánjogi és közjogi viszony annak arányában mosódott össze, ahogy előrehaladt „az állam privatizációja”,⁵⁴ más szavakkal, amilyen mértékben a hűbériség az „állam helyébe lépett”.⁵⁵ Ez a folyamat nem volt más, mint a *feudalizálódás* folyamata: „A kifejlett hűbérrendszerben az állam igazgatási, katonai, fiskális, bírósági funkciói szinte maradéktalanul elszakadtak az uralkodói hatalomtól, hogy lesüllyedve mintegy lépcsőzetesen eloszoljanak a »hűbértársadalomban«, ahol aztán minden szinten külön-külön integrálódtak, egybeolvadva a földbirtoklás ugyancsak lépcsőzetes rendszerével.”⁵⁶

A feudalizmusban – ez hűbériségen alapuló, decentralizált struktúrájú politikai, kormányzati rendszert jelent Nyugat-Európa nagy részén, melynek virágkora kb. 1000–1150 közé datálható⁵⁷ – hiányoztak azok a fontos kritériumok, amelyek nélkül nincs modern államfelfogás. A pontos territoriális behatároltság, valamint a végső hatalom helyének világos meghatározása.⁵⁸ Ehelyett „személyes kapcsolatokon alapuló jogok és kötelezettségek területeken átnyúló rendszere” létezett.⁵⁹ Államról tehát nem, csak *hűbéri kormányzásról* lehet beszélni a következők miatt. A politikai hatalom szétforgácsolódása következtében „a kormányzás sem köz(jogi) jellegű nem volt, sem nem koncentráldott egyetlen személy kezében”,⁶⁰ hanem a vazallusok közt osztott meg – ezért nem létezett a hatalom egyértelműen hierarchikus rendszere sem.⁶¹ Vegyük először szemügyre ez utóbbi problémakört.

1) Elegendő megemlíteni a többes vazallitást (ha valakinek több hűbérura is volt), vagy azt, hogy a 12. században az angol király saját országában a legfelső hatalomnak számított ugyan (tekintettel az angol viszonyok különlegességére, azaz a királyi hatalom erősségére), de egyúttal a francia király vazallusa is volt, mégpedig több jogcímen: például mint Normandia hercege, Aquitánia hercege, Anjou grófja stb. Ezáltal hűbéri kötelezettségekkel tartozott feljebbvalójának, a francia királynak, ugyanakkor egyben korlátozta is jogkörét a tőle bírt hűbértartásokon: ezeken ugyanis nem a francia király, hanem ő volt a végső hatalom a 12. század közepe előtt.

Sőt, tovább bonyolította a dolgot, hogy az angol királyok 1072-től egyben a skót királyok hűbérurai voltak, és 1174-től a hűbéri kötelék már nemcsak a mindenkori skót király személyére szólt, hanem maga Skócia is hűbértartókká vált. Az 1174-es szerződést 1189-ben ugyan hajlandó volt érvényteleníteni pénz ellenében a harmadik keresztes hadjáratra induló Oroszlánszívű Richárd, de a korabeli angol felfogás az volt, hogy ilyen természetű jogi köteléket nem lehet anyagi ellenszolgáltatással semmissé tenni. I. Edwardig az angol királyok, „bár életben tartották a hűbéri főségre vonatkozó igényüket”, a gyakorlatban nem éltek vele.⁶² I. Edward azonban 1278-ban hivatalosan is elismertette hűbérúri jogát,⁶³ majd a skót trón öröklése körül kialakult bizonytalanságban (1290) ő lett az, akit Skócia hűbéruraként felkértek, hogy tegyen igazságot a 13 trónkövetelő közt. A hűbéri viszony csak 1328-ban szűnt meg (edinburgh-i béke), amikor az angol-skót háborúk egyik szakaszának lezárásaként a skótok pénzzel váltották meg azt.

Mindezek mellett nem szabad arról sem megfeledkezni, hogy Földnélküli János 1213-tól *angol királyként* elismerte a pápa hűbéruraságát Anglia felett (évi adó fizetése mellett), s bár a pápasággal való hűbéri viszony a 13. század végére már pusztán formalitássá vált (a hűbérúrnak járó adót már nem fizették), hivatalosan csak 1366-ban mondták fel angol részről a szerződést. Igaz, 1213-ban a francia király éppen nem volt János hűbérura, mivel János 1202-es pere után a hűbéri viszony a hűbérbirtokok elkobzása miatt megszűnt. A vazallusi viszonyt jól felfogott politikai érdekből III. Henrik újította fel az 1259-es párizsi békében, melynek értelmében az angol kézen maradt Gascogne-ra nézve hűbéri esküt tett IX. Lajosnak. Célja az volt, hogy támogatót szerezzen a francia király személyében az angol bárókkal szemben, akik az oxfordi províziók (1258) révén a királyi hatalmat névlegessé tették, és azt egy bárói tanács kezébe adták. III. Henrik a pápához, majd IX. Lajoshoz fordult, hogy pozícióját visszaszerezze, majd utóbbi a király és az angol bárók által egyaránt elfogadott döntőbíróként az amiens-i döntőbíráskodásban (1264) megsemmisítette az oxfordi províziókat. A következmények jól ismertek (a bárók lázadása Simon de Monfort vezetésével, „az első rendi gyűlés” 1265). A párizsi béke rövid távon hasznot hozott ugyan az angol királynak, de éppen a helyreállított hűbéri viszony lett aztán a százéves háború kitörésének egyik fő oka. Erre az időre ugyanis már terhesnek érezték az angol királyok a hűbéri esküt, és a szuverenitásra való törekvésük miatt igyekeztek kibújni alóla oly módon, hogy nem maga a király, hanem annak legidősebb fia tett homagiumot.

A hatalom jól kivethető hierarchikus rendszere mindezek után aligha létezett a 12. században. Ez akkor válik még világosabbá, ha tudjuk, hogy a francia király a 12. században egy grófság miatt saját vazallusának, a Saint Denis-i apátnak volt vazallusa. Ez pedig értelemszerűen azt jelenti, hogy a klasszikus hűbéri piramis a 12. század közepe előtt nem létezett Franciaországban. A hűbéri piramis felül csonka volt, ezért a hűbéri jog átalakításával a királyt ki kellett emelni a vazallusok sorából – ez Franciaországban a 12. században kezdődött meg. A *suzerain* fogalmának kialakulása ennek a folyamatnak az egyik fontos állomása volt. (Általában véve a hűbéri jog átalakításának kedvezett a hűbéri viszony eldologiasodása, azaz a személyes szolgálat háttérbe szorítása!) A *suzerain* az volt, aki senkinek nem tett hűbéresküt, sem saját vazallusának, sem külföldi hatalomnak. Maga a terminus valószínűleg a 13. században keletkezett, de a fogalom a 12. század végén már világosan létezett: 1185-ben ugyanis kimondták, hogy a király bírhat ugyan mástól hűbérbirtokot, de nem kell érte hűbéresküt tennie. A francia király a 12. század végén és a 13. század elején tehát még csak *suzerain*, azaz legfőbb hűbérúr volt, nem pedig *szuverén*. A *szuverén* szó, mint említettük, az 1280-as években jelent meg, és nem véletlen, hogy ugyancsak Franciaországban. A királyi hatalom megerősödése ugyanis éppen itt volt a leginkább érzékelhető, s az új pozíció(k) leírásához új terminológiára volt szükség. Philip Beaumanoir lovag számára, aki maga is királyi hivatalnok volt (*bailli*), a király szuverén hatalma azt jelentette, hogy végső soron minden joghatóság tőle származik, s szükséghelyzetben – a közjó érdekében – a király felhatalmazással bír arra is, hogy eltekintsen a rendes jogi eljárás betartásától.⁶⁴ Strayer egyenesen úgy fogalmaz, hogy „egy erős monarchiát lehetett volna alapozni egyedül Beaumanoirra támaszkodva”.⁶⁵

2) A kormányzás személyes jellege a hűbériségben azt jelentette, hogy a kormányzat egyrészt személyek közti önkéntes kötelékekben alapult (azaz magánjogi kapcsolat, a hűbéri kötelék fűzte össze a különböző szinteken más és más nagyságrendű, de a közjog szférájába tartozó jogokat gyakorló hatalmasságokat, a vazallusokat),⁶⁶ másrészt nem annyira egy adott terület, hanem sokkal inkább személyek vonatkozásá-

ban érvényesült. „A territórium tehát nem volt meghatározó sem az identitás, sem a hűség szempontjából.”⁶⁷ Már csak azért sem, mert a „territoriális hovatartozás és a hűbéri függés” nem szükségszerűen esett egybe.⁶⁸ Ezért hát afféle önellentmondás, amikor főként a német történetírás a „hűbérállam” (*Lehnstaat*), vagy a „személyek révén összekötött állam” (*Personenverbandstaat*) kifejezéseket használja annak leírására, amit leginkább *hűbéri kormányzás*nak lehetne nevezni.

3) Nemcsak a hűbéresek tekintetében volt a hatalom személyek felett gyakorolt hatalom, hanem a nép vonatkozásában is. A király ebben az időben az adott nép királya, az „angolok királya”, a „franciák királya” volt, nem Angliáé és Franciaországé.⁶⁹ A *regnum Franciae* kifejezés is csak akkor jelent meg (1124 táján), amikor már kezdett kialakulni, hogy mely nagyhűbéresek fogadják el a király hűbérúri főségét,⁷⁰ s így a „király hűbérurasága alatt álló összes területet” jelentette.⁷¹ Ugyanakkor e terminus csak a 13. század elejétől, a királyi hatalom valóságos megerősödésével kezdett elterjedtté válni (1205-től), mint ahogy az sem véletlen, hogy a francia király csak azután nevezte magát hivatalosan *rex Franciae*-nek, hogy 1204-ben legnagyobb hűbéresét, (Földnélküli) János angol királyt kiszorította Normandiából.⁷² Még Angliában is csak a 12. század végétől lett a király címe *rex Anglorumból*, *rex Angliae*.

4) Az eddigiekből az is következik, hogy hiányzott a területi kizárólagosság elve.⁷³ 5) Végül, a 12. század közepe előtt hiányzott a világi kormányzás olyan felfogása, hogy az a szakrális dolgoktól különálló, de önálló létjogosultsággal bíró tevékenység a közjó érdekében. A *politikai* jelző pedig csak a 13. század második felében nyert teret „a kormányzatok szótárában”.

Az állam jogi fogalma 1150–1300

A királyi hatalom elvi és gyakorlati kiterjesztésével – melyek közül az előbbi a hűbéri jog átalakítása és a királyi hatalom közjogi alapokra való helyezése folytán (a római jog és a kánonjog segítségével), az utóbbi pedig a királytól függő közhivatalnokok (mint például a *bailli*) megjelenésével valósult meg – a 12–13. század folyamán a király – Katus László frappáns megfogalmazásával elve – Franciaországban előbb „a hűbéri láncolat élére” (*suzerain*) került, majd „egyre inkább felette és kívül” állt (*suzveren*).⁷⁴ Bár a közvetlenül és közvetve uralt területek felett lényegesen eltérő volt a francia király hatalma, 1300 táján az már nem volt kérdéses, hogy a király a végső bíró, akihez fellebbezni lehet.⁷⁵ Hasonlóképpen széles jogkört jelentett elméletben („bár kevésbé volt széles a gyakorlatban”) az a felhatalmazás, hogy a közjót szolgáló intézkedéseket hozzon.⁷⁶

A királyok a 13–14. század fordulójára ugyanis *legfőbb hűbérúrból legfőbb közjogi méltósággá* és egyben *végső hatalommá, szuverén*é váltak saját királyságukban, sokszor nemcsak világi, hanem egyházi ügyekben is. Az *ecclesia gallicana* kifejezés, amely csak elvétve fordul elő a 13. század első felében, igen elterjedtté vált a 13. század végén, és a *prelati Franciae* kifejezéssel együtt azt mutatja, hogy a franciák felfogásában az egyetemesség helyett a „nemzeti” nézőpont lett a domináns egyházi téren.⁷⁷ Hasonlóképpen, az *ecclesia anglicana* kifejezés is elterjedt volt már ekkor, sőt angol megfelelője, a *Church of England* (*Chirche of Engeland* alakban) is általános használatba jött a 14. század végére.⁷⁸ (Jellemző, hogy mindkét kifejezést tartalmazta az az 1534-es törvény, amely VIII. Henriket az *Anglikán Egyház Legfőbb Fejének* nyilvánította.) IV. (Szép) Fülöp vitája VIII. Bonifáccal, a pápaság „avignoni fogsága”, vagy az 1438-as bourges-i ediktum – amely többek között a zsinatot a pápa fölé he-

lyezte és megtiltotta a Rómához történő fellebbezéseket a francia egyház ügyeiben – jól mutatják a francia királyoknak a francia egyház felett gyakorolt hatalmát a késő középkorban.

Hiba lenne azt hinni, hogy a király hűbéri vonatkozásai megszűntek, hiszen még a királyi hatalomról szóló 18. századi francia írások is megemlítik a király hűbéri mivoltát. Mégis, politikaelméleti szempontból ez a funkció immár elhomályosult a királyi hatalom új, pontosabban fogalmazva *újjáélesztett és új dimenziókba helyezett* szerepe mögött. A király ugyanis sohasem volt pusztán hűbérúr, csakis egy a hűbérurak közül: a felkenés és a koronázás révén egy olyan *hivatal (officium, ministerium)* viselője is volt egyben, amely túlmutatott a hűbéri társadalmon.⁷⁹ Bár realitása ennek a feudalizmus klasszikus korszakában (1000–1150) a francia monarchiában nem volt, a királynak azért elvben ekkor is voltak kötelességei a királyság egészével szemben – noha nem hűbérúrként, hanem a királyi hivatal viselő személyként. Éppen a feudalizmus kifejlődésének közepette (9–10. század), a 9. században vezette be ugyanis az egyház a koronázási esküt, amely a királyság „transzperszonális”, hivatali jellegét nyomatékosította.⁸⁰

A *királyság hivatali jellege* került aztán a 12. század közepétől a jogtudomány megszületésével a politikai gondolkodás fókuszába. Ez pedig, a hűbériséggel ellentétben, „páneurópai” jelenség volt: nemcsak a nyugat-európai monarchiákat, hanem a latin kereszténység minden országát – a 12. század elején keletkezett kifejezéssel élve –, az *egész latin világot (tota latinitas)* érintette. Ugyanakkor a királyság mint hivatal eszméje az „állam objektiválódása” szempontjából is különleges jelentőséggel bír:⁸¹ Nyugaton ugyanis az állam modern fogalma alapvetően abból az évszázados fejtegetésből nőtt ki, amelyet az uralkodásnak mint közhivatalnak a kérdéséről folytattak.

Az első fordulópont az volt, amikor a gondolkodás az 1200-as évek elejére eljutott a királyi tisztség közjogi absztrakcióként való felfogásához. Ezzel a közhatalom olyan „személyen túli”, „személy feletti” felfogása nyert teret, melynek értelmében a király által gyakorolt jogok az adott uralkodó – azaz a testi valóságában megjelenő király – „személyétől és akaratótól” független létezéssel bírnak.⁸² Ez a nézet a kánonjogászok jóvoltából most sokkal markánsabban jelentkezett, mint korábban, a Karoling-korban. A 13. század elejére ugyanis megjelent például a magyar, illetve az angol koronaeszmé: a koronának mint halhatatlan közjogi entitásnak a gondolata, mellyel szemben az uralkodónak kötelezettségei vannak, s e kötelezettségek megtartására a koronázás előtt esküt is kell tennie a királynak.⁸³ III. Ince idején a pápaság részéről ezek az elvek bevett dolognak számítottak, s a pápák időről időre emlékeztették is rájuk az uralkodókat.⁸⁴

A királynak tehát, mint közhivatal viselő személynek, kötelessége volt, hogy pozícióját, státusát (*status regis*) a királyság jogállapotának (*status regni*) megőrzésére használja. A hatalom személyfelettségének eszméjéből alakult ki aztán a 13–17. század közt az a nézet, hogy az állam olyan „különálló entitás, amely saját jogán létezik”.⁸⁵ Ebben a második fázisban egy alapvető elmozdulás következett be. Az uralkodó azon kötelezettségéből, hogy fenntartsa státusát, vagyis az őt hivatalából kifolyólag megillető jogokat, kialakult az a nézet, hogy létezik a kormányzó személyétől és a kormányzottaktól (az alattvalóktól) egyaránt független, „különálló jogi és alkotmányos rend, az államé [*status*]” – s ez a legfőbb hatalommal bír egy adott terület felett, „az uralkodónak pedig kötelessége ezt fenntartani”.⁸⁶ A *status regis/status regni* jelentősége az államfogalom kialakulásában egyben annak magyarázatául is szolgál, hogy miért

a latin *status* származékszavai jelölik a nyugat-európai nemzeti nyelvekben (*Staat, state, état, stato stb.*) az államot.⁸⁷

Ahhoz azonban, hogy 1200 körül az *állam jogi eszméjének* a csírája megjelenhessen, két dolog kellett: a gregoriánus egyházreform, és ami ezzel nagyrészt összefüggésben volt, a jogtudomány kialakulása Bolognában. Strayer szerint „a Gergely-féle egyházfelfogás szinte megkövetelte az állam fogalmának feltalálását”.⁸⁸ Valóban, a gregoriánus felfogás azzal, hogy az uralkodó hatalmát igyekezett megfosztani szakrális jellegétől (a királyt a felkenés miatt ebben az időben „papnak” tartották), valamint hogy nem hagyott neki semmiféle helyet az egyház irányításában, a királyokat laikus legitimitációra kényszerítette.⁸⁹ Ezt a világi, racionális legitimitációt pedig éppen a 11. század végén felfedezett római jog tudta biztosítani. Az időbeli egybeesésnek óriási jelentősége van, hiszen a pápaság és a császárság közti polémia „legalább annyira stimulálta a jog fejlődését, mint a világi kormányzat állandóbb szükségletei”, melyek az igazgatás és bírászkodás terén jelentkeztek.⁹⁰ Kellett tehát találni a világi uralkodó számára egy olyan szférát, amely kizárólagosan az ő feladata volt, s amelybe az egyház nem folyt bele közvetlenül: ez volt a világi dolgok kormányzása, ami viszont a jog szerepét helyezte előtérbe.⁹¹

A világi dolgok kormányzása azonban nemcsak funkcionális lehatárolását jelentette a világi uralkodó feladatainak, hanem egybeesett egy szemléletbeli változással is. A gregorián reformtól kezdve az egyház számára központi jelentőségre tett szert a *területiség* elve: „az uralkodóknak, püspököknek küldött pápai levelek a korábbiakban soha nem hallott mértékben foglalkoztak *országokkal és népekkel*”, s ez a szemléletbeli változást jelezte.⁹²

A joggal kapcsolatban mindenképpen ki kell emelni, hogy a nyugati kereszténységben a jog már a római jog felfedezése előtt sem csupán büntetőjog volt, továbbá a római jog tartalmazott egy fontos megkülönböztetést: a közjog és a magánjog közti szétválasztást.⁹³ A római jog jelentőségét és használhatóságát az adta, hogy „sok olyan kategóriája volt, amelybe az új eszméket bele lehetett illeszteni”.⁹⁴ Ilyen volt a kialakuló államfogalom szempontjából a *respublica*, amely az egyik olyan szó lett évszázadokon át, amely a politikai közösséget jelentette „általános értelemben, tekintet nélkül a kormányzat formájára”.⁹⁵ Maga Bodin is a *respublica* francia változatát, a *république* szót használta híres munkájának címében, melynek a *Hat könyv az államról* címet adta.

Nos, miként választható sematikusán a *respublica* és a jog kapcsolata, illetve e viszony hatása az államfogalomra? „A rómaiaknak nem volt olyan szavuk, amely az állammal egyenértékű lett volna, de a *respublica* alkalmas volt arra, hogy az állam fogalma ekörül kikristályosodjon.”⁹⁶ A *respublica* ugyanis „önmagában semmiféle különleges kormányzati formára nem utalt”: a politikai közösséget jelentette úgy a köztársaság, mint a császárság idején.⁹⁷ Ugyanakkor a kifejezés „legelemibb jelentése”, mely „a közjavakra vonatkozott”, elősegítette a közszféra fogalmának kialakulását.⁹⁸ (Bodinnél ez már szójátékká alakult: ha nincs *publique*, azaz *köz(szféra)*, akkor nincs *république*, tehát politikai közösség, vagyis *állam* sem.)⁹⁹ Végül pedig: „a *respublica* eszméjében központi jelentősége volt annak, hogy valamely jogi rendszerben létezett.”¹⁰⁰

A *respublica* szó ismert volt már a Karoling szerzők számára is,¹⁰¹ de új perspektívát a római jog felfedezése nyitott számára. A római jog felfedezése és tudománnyá válása azt eredményezte, hogy a világi uralkodót fogalmilag új szerepbe lehetett helyezni. A sok kis partikuláris hatalom jogainak bevett gyakorlatával szemben

megjelent egy olyan „erős központi hatalom eszméje”, amelynek „a közjó érdekében” felhatalmazása volt „a törvényalkotásra és az adóztatásra”.¹⁰² A *respublica* és a *publicus* jelző elterjedése a köz(szféra) fogalmának térnyerésére utalt a 12. században. A 12. század közepén Salisbury-i János *Policraticus* (1159) című művében, szemben a korábbi idők domináns felfogásával, már nem hűbérúrként, de nem is az augustinusi királykép alapján, azaz nem a *civitas Dei* harcosaként tekintett a világi uralkodóra, mely utóbbi szerint az uralkodó igazi célja nem a földi világhoz, hanem Isten országához kötődik. Az uralkodóban, akit a *princeps* névvel illetett, de bizonyára az angol királyt értette rajta,¹⁰³ a római jog hatására immár *közszemélyt* látott (*persona publica*), a *respublica* elsősorú hivatalnokát, aki *köz hatalmat* (*potestas publica*) gyakorol, mégpedig világi céllal, a *közhaszon* (*utilitas publica*) érdekében. Az erre való felhatalmazást pedig a római jog *lex regia* elvéből származtatta, mely szerint a nép minden hatalmát átruházta a császárra. Ugyanakkor a hierokratikus álláspont képviselőjeként a pápát még a világi uralkodók politikai feljebbvalójának tartotta, ami nem véletlen, hiszen egy ideig pápai szolgálatban is állt, Becket Tamást pedig elkísérte franciaországi száműzetésébe. A *Policraticus*-t úgy tekinthetjük, mint az első „nagyszabású kísérletet arra, hogy az új tudást” integrálják a korabeli keresztény társadalomfelfogásba.¹⁰⁴

A század végének híres kánonjogásza, Ricardus Anglicus, azonban mind a pápa, mind a császár tekintetében megvédte a világi uralkodók függetlenségét: az ő felfogásában e két univerzális hatalmi igényt képviselő személy egyike sem volt politikai értelemben a királyok feljebbvalója, akik hatalmukat a királyság mint öngazgató jogi közösség (*universitas regni*) felhatalmazása alapján bírták.¹⁰⁵ Az uralkodó *iurisdictio*val és *imperium*mal ruházta fel, s e terminusok akkoriban ugyanazt jelentették a kortársak számára, amit később a szuverenitás.¹⁰⁶ Talán nem véletlen, hogy mindkét szerző angol volt, ugyanis a közös szellemi inspiráció mellett éppen az angliai viszonyok különlegessége, a partikularitás szembetűnő hiánya magyarázhatja, hogy az új eszmék miért éppen itt, azaz a kor legkohézívabb királyságában találtak ilyen korán termékeny talajra. Ez pedig jól mutatja az államelmélet és az államfejlődés kölcsönhatását. Éppen Ricardus Anglicus kapcsán írta egyébként Tierney, hogy nem sokkal 1200 előtt már „a nemzetállam elméletének kezdeteivel” számolhatunk.¹⁰⁷

Valóban, a 12. század végén kezdett általánosan elterjedt alapelvvé válni a 12. századi kánonjogászok tollán keletkezett a formula: „a király, aki nem ismer el feljebbvalót, császár a saját királyságában” (*rex superiorem non recognoscens est in regno suo imperator*). Ez a formula már valóban tartalmazza mindazokat a kritériumokat, amelyeket Canning fogalmazott meg az állam eszméjével kapcsolatban: a belső és külső függetlenséget (ez előbbi az utóbbi függvényének fogva fel), a területiséget, valamint a világi, tehát politikai alapon való szerveződést. A közfunkciót betöltő uralkodó *imperium*mal, császári hatalommal való felruházása ugyanis azt jelentette, hogy a római jog fogalmai immár minden király vonatkozásában alkalmazhatók.¹⁰⁸ Ebből a formulából is látszik azonban, hogy a területiség elve még *csak közvetve*, azaz az *uralkodó személyén keresztül* kapcsolódott a legfőbb hatalom elvéhez. (Átsegítő fogalomként azonban a 13. században már jelen volt a *corona regni* eszméje.) Ugyanakkor e formula – a koronaeszmével egyetemben – jól mutatja a kánonjog(ászok) szerepét abban, hogy – Th. Mayer tipológiájával élve – a „személyek révén összekötött állam” (*Personenverbandstaat*) helyébe az „intézményes területi állam” (*institutionelle Flächenstaat*) eszméje lépett.¹⁰⁹

III. Ince a *rex superiorem non recognoscens est imperator in regno suo* formulával (1202) a világi uralkodóknak a császártól való függetlenségét hangsúlyozta, amivel természetesen a császári hatalmat akarta gyengíteni. Ugyanakkor a felsőséget úgy értelmezte, hogy a császárral ellentétben ő továbbra is politikai feljebbvalója a világi uralkodóknak.¹¹⁰ A mérvadó vélekedés azonban nem ez volt. Joggal írta Tierney, ami a 12. századtól a nyugati kereszténységet megkülönböztette más kortárs és korábbi kultúrköröktől, az a kormányzati struktúrák kettőssége volt: az egyik a római egyházé, a másik pedig a világi politikai közösségé.¹¹¹ Maga a terminológiai változás is ezt tükrözte.

Az *ecclesia* szó is változáson ment át: már nemcsak a hívők közösségének egészére, tehát a papságra és a laikusokra használták, hanem egyre inkább a római egyház hierarchikus szervezetét és annak papságát jelentette.¹¹² Ezzel párhuzamosan a „keresztény világi társadalom fogalma” is teret nyert, ami olyan kifejezések gyakori használatában öltött testet, mint a *politia Christiana*, vagy a *respublica Christiana* (keresztény nemzetközösség).¹¹³ Ezek VII. Gergelytől kezdve már a klérustól megkülönböztetett laikus keresztény társadalom megjelölésére szolgáltak.¹¹⁴ Ahogy a *respublica* az egyes világi szerveződések jelölte, úgy a *respublica Christiana* ezen keresztény világi szerveződések közösségét, melynek több kánonjogász szerint nem volt politikai feljebbvalója.

Nem egyetlen kormányzat létezett tehát, élén egy megkérdőjelezhetetlen uralkodóval, akár a pápával, akár a császárral, akinek személyében mindkét szféra egyesült volna, mint végső és legfőbb hatalommal bíró uralkodóban, amilyen például Bizáncban a császár volt.¹¹⁵ Mivel a pápaság politikai főhatalomra vonatkozó igényei csak korlátozottan érvényesültek, a világi és az egyházi szféra (az egyes országok egyházi hierarchiája) nagyrészt független volt egymástól.

A két szféra ugyanakkor kölcsönösen korlátozni tudta egymást, már csak azért is, mert mindegyiken belül léteztek feszültségek: a 13. században ilyen volt a világi szférában a rendiség jelentkezése.¹¹⁶ A korlátozás azonban nemcsak az intézményi különállásból fakadt, hanem eszmei síkon is működött! Azt, hogy az egyházi szféra intellektualizmusa milyen hatást gyakorolt a világi szféra közjogára, jól tükrözi többek között annak a formulának a története, amellyel a rendi gyűlések összehívását meg lehetett indokolni. Ez a római magánjogból (!) származó formula ugyanis éppen a kánonjogászok jóvoltából vált közkinccsé, és került át aztán a kánonjogból a világi szférába: *ami mindenkít érint, azt mindenkinek jóvá kell hagynia (quod omnes tangit ab omnibus approbetur)*. Ezzel ellensúlyozni lehetett azt a tételt, hogy a nép a *lex regia* elve alapján végérvényesen minden hatalmát átruházta az uralkodóra: vagyis a népnek mint a hatalom közvetlen forrásának valamilyen módon részesülnie kellett annak gyakorlásából (a hatalom Istentől van ugyan, de nép közvetítésével).¹¹⁷

Mindezen fejlemények ellenére az állam csak absztrakció maradt volna, ha nem lett volna logikailag helye a létező közösségek rendszerében, valamint ha Nyugat-Európában „nem kezdik meg a jogi intézmények kifejlesztését”.¹¹⁸ 1200 táján az *állam jogi fogalma* megszületően volt. Mindazonáltal az állam *filozófiai fogalma*, tehát az a gondolat, hogy a politikai közösség természetes úton keletkező, „önmagában való és tökéletes közösség egy nép és egy terület viszonylatában”, csak Arisztotelész *Politikájának* felfedezése után jelent meg a 13. században”.¹¹⁹ A *respublica* a 13. század végére egyszerre volt világi rendeltetésű természetes politikai közösség (*societas civilis*), közjogi absztrakció (*universitas*), valamint az emberi test analógiájára létező organizmus, tehát misztikus test (*corpus mysticum*).

1300 táján, amikor már teljes joggal beszélhetünk kifejlett középkori államelméletéről: az államnak mind a jogi, mind a filozófiai fogalmáról, az államfejlődés is fontos szintet ért el. Strayer szerint ekkorra világossá vált, hogy Nyugat-Európában a szuverén államé a jövő, mint „domináns politikai formáé”, amely erősebb volt vetélytársainál, a birodalomnál és a városállamoknál egyaránt, ugyanakkor ez a politikai forma lojalitást élvezett az alattvalók részéről.¹²⁰ Ezek a szuverén territoriális államok természetesen monarchiák voltak. „Eredményes államépítés az újkor előtti Európában kizárólag a monarchiákban ment végbe.”¹²¹ Az alattvalói lojalitás kialakításában tehát jelentős szerep jutott a dinasztiáknak, s erre az időre nagyjából az is kialakult, hogy a választó-, illetve az örökletes monarchiák sorába tartozott-e az adott ország. Ilyen éles szétválasztás korábban sem elvben, sem gyakorlatban nem érvényesült a trónutódlásban: a 12–13. század előtt ugyanis az öröklés (vér) és a választás nemcsak a nyugat-európai monarchiákban, hanem általában véve a nyugati kereszténység monarchiáiban is „évszázadokon át inkább egymást kiegészítő, mintsem egymást kizáró elvek voltak”.¹²² A vérségi elv, a leszármazás ugyanis nem egyetlen személyt, hanem egy vérségi közösséget (családot, nemzetséget) helyezett előtérbe: nem a leszármazás meghatározott foka számított tehát, hanem pusztán a királyi vér bárkit alkalmassá tett e csoporton belül az uralkodásra.¹²³ A karizma a dinasztia egészének privilégiuma volt. Következésképp a (király)választás a „királyi nemzetségből (*stirps regia*) történő kiválasztást” jelentette,¹²⁴ de ennek a személynek nem kellett szükségszerűen az elsőszülött fiúnak lennie.¹²⁵ (Tipikus példa a 11–12. századi Anglia, ahol a királyi tanács, a *witangemot*, „a bölcs emberek tanácsa” választotta meg a királyt a dinasztia tagjai közül.)

Kivételnek némiképp a francia monarchia számított, ahol már az első Capet uralkodó azt a gyakorlatot vezette be a 10. század végén, hogy még életében megkoronáztatta a legidősebb fiát, ezzel nyilatkozatva ki a királyságra való kijelölését (*rex designatus*). Erre azért volt szükség, hogy a homo novus Capet Hugo megtarthassa a királyi tisztséget családjá birtokában.¹²⁶ Ugyanakkor a módszer jogilag mégsem jelentette a választás teljes kikapcsolását, mivel a koronázást megelőzően a bemutatott örököszt jóvá kellett hagyniuk az ország előkelőinek. Ez a rituálé egészen Fülöp Ágostig folytatódott, aki azonban már nem érezte szükségesnek a dinasztia stabilitása szempontjából: az elsőszülött fiú öröklésének gyakorlata ugyanis a 13. századra már jogelvet teremtett.

Az öröklés és a választás elve közti polarizálódás a 12–13. században kezdődött meg,¹²⁷ és a 13. század végére egyértelmű lett, hogy nemcsak Franciaország, de például Anglia, Skócia is a primogenitúrát követő örökletes monarchiává vált, míg a birodalom választómonarchiává. Azaz az utóbbi kivételével a többi monarchiában alapvetően a hűbéri öröklés vált irányadóvá a trón öröklésében: Skóciában teljesen tiszta formában, hiszen itt a primogenitúra már kiterjedt a nőágra is. A monarchia jogintézménye ugyanakkor „alapvetően férfiügy” volt és maradt,¹²⁸ ami azt jelentette, hogy a női uralom kivételszámba ment. Jó példa erre Franciaország, ahol a trónöröklést hamarosan törvényben is szabályozták. Ebbe a szabályozásba azonban már erős nemzeti érzület is vegyült¹²⁹ a férfiág preferálása mellett. Mivel a francia előkelők nem akartak maguknak „egy angolt” királynak, ezért kizárták III. Edwardot a francia trón örökléséből, aki anyai ágon tartott arra igényt, hiszen anyja Szép Fülöp lánya volt. 1328-ban kimondták, hogy nő nem kerülhet Franciarország trónjára, sőt jogot sem adhat át a trónigényre. Más szóval a férfiági primogenitúrát iktatták törvénybe! (Ang-

liában azonban a primogenitúra nem lett olyan kikezdhethetlen jogelv a késő középkorban, melyet minden körülmények közt követtek volna.)

Strayer a következő kritériumok vizsgálata alapján jutott arra a megállapításra, hogy 1300-ban már valóban beszélhetünk szuverén államról: 1) politikai egységek megjelenése egy-egy magterülettel 1100–1300 között (a fluktuáció azonban megengedett a perifériákon), 2) „állandó, személytelen” (financiális, közigazgatási, bírói) intézmények létrejötte, melyeket (a jogi értelmiség kialakulásának köszönhetően) szakzerű hivatalnokok működtetnek, illetve a legfőbb intézménynek, a monarchiának a megszilárdulása, 3) valamely világi hatalom jogosultságának elfogadása a végső döntés meghozatalára, 4) annak megjelenése, hogy a végső döntést hozó hatalom lojalitást élvez az alattvalók részéről.¹³⁰ Ami a lojalitást illeti, fontos megjegyezni, hogy annak dinasztikus, nemzeti, valamint közjogi (korona iránti hűség) vonatkozásai egyaránt voltak.

Ezek a kritériumok azért is érdekesek, mert meglehetősen nagy hasonlóságot mutatnak azzal, ahogy a 17. században a francia jogászok az *állam* megjelölésére általánossá váló szót, az *État*-t használták. Az *État* a következőket jelentette a jogászok számára: „olyan területi egységet, amely felett egyetlen szuverén uralkodik; a királyi kormányzat folytonosságát és ennek hatalmas hivatali apparátusát, amely független a halandó király életétől; egy olyan közösséget, amely az egység érzetével rendelkezik annak következtében, hogy egy közös szuverén alatt él”.¹³¹

Korporációs állam (1150–), korai rendiség, rendi állam (1350–1450)

A *legfőbb hatalom* elve mellett a *területiségnek* és az *állandó, személytelen intézmények* létének kell jelentőséget tulajdonítani. Th. Mayer a 12. század közepétől kialakuló nyugat-európai politikai szervezet megjelölésére az „intézményes-területi állam” kifejezést javasolta. Mi volt a jellemzője ennek a szerveződésnek az igazgatási, finansziális, igazságszolgáltatási intézmények kifejlődése mellett?

Az intézményes-területi állam kialakulásának első szakaszát az a szerveződés képezi, melynek D. Gerhard a *korporációkból álló állam* elnevezést adta.¹³² A korporációk (*universitas, communitas*, hogy csak a leggyakrabban használt terminusokat említsük) öngazgató, jogi személynek (*persona ficta*) számító testületek voltak, melyek megválaszthatták saját tisztségviselőiket, saját működési szabályokat alkothattak, valamint közös vagyonnal, pecséttel, jogi képviselővel rendelkeztek. Valahogy úgy kell elképzelni ezeket, mint a mai egyesületeket, civil szerveződéseket és a települési önkormányzatokat. Ezek az autonóm testületek, például fraternitások, céhek, gildék, egyetemek, önkormányzattal bíró városok, gomba módra szaporodtak a 12. században,¹³³ ami azt jelentette, hogy a vertikális társadalmszerveződési és kormányzati elveket háttérbe szorították, és „lokális szinteken” egyre inkább áttörték a horizontális, azaz szövetségi elvek.¹³⁴

A korporációk léte „alapvető volt a modern intézményes állam születése szempontjából”.¹³⁵ A testületek, a társadalmi rendek kiépülése és az államépítés egymást kölcsönösen befolyásoló fejlemények voltak.¹³⁶ A társadalmszerveződés horizontális jellegének megerősödése – ami S. Reynolds szerint sokkal erősebb volt már a 10–11. században, mint ahogy azt korábban gondolták, és ezért jelentkezhetett markánsabban a 12. században¹³⁷ – ugyanis párhuzamosan haladt a királyi hatalom új, közjogi alapokra való helyezésével és a királyi igazgatás hatékonyságának növekedésével. Annak pedig, hogy az állam intézményei és a társadalom intézményei nagyjából

párhuzamosan alakultak ki, nagy jelentősége lett az egész későbbi politikai szerkezet szempontjából.

Az uralkodónak ugyanis számtalan kisebb-nagyobb öngazgató „közvetítő testülettel” (Montesquieu) kellett számolnia: az alattvalók döntő részét csak ezeken keresztül érte el. A 12. század második felében egyre gyakrabban használt, a 13. században pedig általánossá váló *status regis et regni* kifejezés tükrözte ezt a folyamatot. A király státusa a király funkciójához tapadó jogokat jelentette (vö: az állam fogalma), míg a *status regni* összefoglalóan utalt a különböző korporációk és társadalmi rendek, sőt idővel a királyság egészének változatos jogaira (*iura regni*).

A létező korporációk „a szabadság kis körei” voltak, és olyannyira hozzátartoztak a nyugati állam- és társadalomfejlődéshez, hogy még az abszolutizmus idején sem lehetett kiiktatni őket.¹³⁸ Nemcsak Montesquieu, de az abszolutizmus atyja, Jean Bodin is olyannyira fontos szerepet tulajdonított nekik,¹³⁹ hogy így írt a testületek szükségességéről: „minden testület vagy társaság törvényes jogi közösség szuverén hatalom alatt, s törvényessége azt jelenti, hogy az uralkodó engedélyezte, mert az ő jóváhagyása nélkül nem létezhet társaság”; „ha minden testületet és közösséget megszüntetnek, tönkreteszik az államot, és barbár zsarnokságot csinálnak belőle”.¹⁴⁰

Ezekre a testületekre mint alapra épültek rá a 13. századtól az autonómia területiális szintjei, a tartományi és országos politikai testületek, azaz a rendi gyűlések. A Hispániai-félsziget királyságai voltak ebben az úttörők, 1188-ban León nyitotta meg a sort: ezt tarthatjuk a középkor első valódi rendi gyűlésének. A rendi gyűlések megjelenésével azonban a *korporációs* szerveződés immár nemcsak települési, hanem *területi jelleget* öltött, tartományi és/vagy országos szinten. Ha mai párhuzamot akarnánk vonni, akkor azt mondhatnánk, hogy a települési önkormányzatok mellé kezdtek kiépülni a területi önkormányzatok is. G. Poggi szerint ezzel minőségi áttörés következett be a korporációk történetében. A kisebb-nagyobb testületek (céhek, városok) „saját hatáskörben, saját tagjaik felett” gyakorolt jogaihoz képest ugyanis a tartomány, vagy ország rendjei immár „sokkal jelentősebb igényeket és szélesebb előjogokat” követeltek maguknak: azt, hogy együttműködhessenek az uralkodóval, mégpedig olyan ügyekben, amelyek már „kifejezetten közügyekként” határozhatók meg.¹⁴¹ „Ez az, ami a rendi államot megkülönböztetett uralmi formává teszi, nem pedig a korporatív testületek színes kavalkádja, ahol minden egyes ilyen testület csak saját hatáskörben, azaz tagjai felett, esetenként pedig egy harmadik féllel szemben bírt hatalomgyakorlási joggal.”¹⁴²

A *területiség elve* mellett a *kormányzás közjogi jellege* vált meghatározóvá. Az uralkodó és hivatala közti megkülönböztetésből eredően az uralkodó mint közfunkcionárius tevékenysége többről kellett, hogy szóljon, mint az ő saját vagy dinasztiaja érdekeinek érvényesítéséről.¹⁴³ A jogászok és az uralkodók szótárában inkább a *királyság jogállapotának* (*status regni*) megőrzése szerepelt, míg a teoretikusok előszeretettel beszéltek a *közjóra* (*bonum commune, bonum pulicum*) való törekvésről.¹⁴⁴ Olyannyira erősek voltak ezek az elvárások, hogy néhány jogász az örökletes monarchia gondolatát is elutasította, mivel az ellentétben állt a királyság mint közhivatal elvével.¹⁴⁵ Mások olyan nyakatekert módon próbálták áthidalni a problémát, hogy az egyes királyok tulajdonképpen nem is örökösei, hanem pusztán utódai egymásnak.¹⁴⁶ A korona (állam) iránti lojalitás, a közösség érdeke időnként elsőbbséget élvezett a dinasztikus érdekekkel szemben. Az angol bárók például úgy gondolták, hogy az angol érdekeknek vajmi kevés közük van ahhoz, hogy III. Henrik megszerezze családja számára a Nápoly–Szicíliai Királyság trónját: ez vezetett az oxfordi províziókhöz.

Immár nemcsak az uralkodót fogták fel közjogi szerepben (a közjót szolgáló hivatalnokként), de a „politizáló” társadalmi csoportok is így tekintettek az uralkodóval való kapcsolatukra. Mindazonáltal a királyság mint hivatal elvét a dinaszticizmussal, valamint a király hűbéri funkciójával együtt kell kezelni a kialakuló rendi monarchiákban. Ahhoz, hogy megértsük, miként lehetett a király egyszerre közjogi személy, ugyanakkor legfőbb hűbérúr, sőt a dinasztikus ambíciók és érdekek képviselője is egyben, J. Collins szavai szolgálhatnak magyarázatként. Szerinte el kell felejtünk a mai ember koherenciára épülő gondolkodásmódját, és „el kell fogadni az ellentmondásokat, inkonzisztenciákat, egy olyan rendszer társadalmi és politikai realitását, amely nem az ez vagy az közti választáson, hanem az ez és az egymásmellettségén alapult”.¹⁴⁷ A dinasztia jogainak elfogadása magyarázza meg például, hogy miért létezett Franciaországban mind a hűbériség virágkorában, mind a rendi monarchia idején az ún. *apanázások* rendszere. Azaz a királyi család kisebb fiai, bár nem mindegyik, tartományokat kaptak meg kormányzás céljára, s ezek a tartományok nem mindig kerültek vissza az adott királyi herceg halálával közvetlenül a király hatalma alá, hanem örökletessé váltak.¹⁴⁸

Poggi szerint leginkább a hűbéri és a rendi gyűlések összehasonlításával lehet bemutatni a politikai intézményekben bekövetkezett változás lényegét, bár sok szempontból éppen a folyamatosságot kell hangsúlyoznunk,¹⁴⁹ így főként a konszenzus szükségességének vonatkozásában. Amit ugyanis a hűbériség a későbbi évszázadok politikai elveire nézve örökségként hagyott, az nem volt más, mint az, hogy egy kormányzat akkor legitim, ha bírja a kormányzottak jóváhagyását. Mégis, amit „alkotmányosságnak” nevezhetünk, az 1300 táján a hűbériségről már egyértelműen a korporatív testületekre tevődött át.¹⁵⁰

A hűbéri gyűlések a *segítség és tanácsadás* (*auxilium et consilium*) elvein alapultak, melyek nemcsak kötelezettségek, hanem jogok is voltak a vazallusok részéről. Hasonlóképpen a rendi gyűléseken is anyagi segítségnyújtás (adózás) és tanácsadás történt,¹⁵¹ de e jogokat a rendi gyűlés immár nem a hűbéri joggal, hanem a kánonjogászoktól átvett, már idézett elvvel támasztotta alá: „ami mindenkit érint, azt mindenkinek jóvá kell hagynia”.

Jól megmutatkozik a folyamatosság a Magna Chartában is. Erre a dokumentumra úgy szokás hivatkozni, mint az angol rendiség első állomására. Mindazonáltal aligha lehet jobb példát keresni a bimbózó rendiség és a hűbériség egymásba fonódására. „Hadmegváltási adót és más adót (*scutagium vel auxilium*) csakis királyságunk közös tanácsával lehet kivetni” – szól a dokumentum 12. pontja. Ugyanakkor a bárók 1215-ben már úgy léptek fel, hogy ők nem saját magukat, hanem az ország közösségét (*communia totius terrae*) képviselik: a 25 báró ennek nevében fogantatosíthatta az ellenállási záradékot.¹⁵² A hűbéreseket tehát egyre inkább „testületi identitásra tettek szert”.¹⁵³ (A 14. században kialakuló Lordok Háza nem volt más, mint a koronavazallusok testülete!) A *communitas* elvének kiteljesedéseként aztán 1295-ben I. Edward kancelláriája a *quod omnes tangit* formulát belefoglalta a parlamenti választást elrendelő királyi parancsba. Ez a lépés nem volt egy merész újítás, mint ahogy azt Stubbs feltételezte, aki szerint a formula így „puszta jogi irányelvből” nagy jelentőségű „alkotmányos alapelvvé” vált,¹⁵⁴ mivel az már „a 13. század folyamán szállóigévé vált az egyházban” – mégpedig annak kapcsán, hogy a világi uralkodók a területükön levő egyházakat csakis azok beleegyezésével adóztathatják.¹⁵⁵ Talán éppen az angol klérus kedvében akartak járni a hivatalnokok a formula beemelésével. Mindenesetre ez lett a „rendi parlamentarizmus jelszava”.¹⁵⁶ a 14. században már olyanok is idézték a nyuga-

ti kereszténység országaiban, akik soha egyetlen jogkönyvet nem fogtak a kezükben.¹⁵⁷ A „mindenki”, persze, nem jelentett minden embert, csak a „bölcsebb részt” (*pars sanior*): ennek körülhatárolása, pedig mindig az ország konkrét viszonyaitól függött. Általában a papságot, a nemességet, a városi polgárság gazdagabb elemeit, néhol még a szabad parasztságot foglalta magában, de lényeges, hogy immár nem kizárólag a hűbéresek vettek részt a döntéshozatalban.

A hűbéri gyűlésekkel szemben a rendi gyűlések „kevésbé voltak ad hoc” jellegűek.¹⁵⁸ Erre utal a rendek azon törekvése is, hogy szabályos periódusokban (általában 1–3 évente) kerüljön sor a gyűlések összehívására: ez még akkor is jelzésértékű, ha kevés helyen sikerült ilyen rendelkezéseket törvénybe iktatni, vagy a gyakorlatba átültetni. További fontos elem, hogy a rendi gyűlések „intézményesebbek” voltak, azaz valamely kialakult, de nem változatlan szokásrend (házsabályok) alapján tevékenykedtek, „világos területi jelleggel bírtak”, és egyfajta „dualitás” (Otto von Gierke nyomán) jellemezte őket.¹⁵⁹

Mit jelentett a dualitás? A hűbéri gyűléseken a hűbéresek önmagukat képviselték, nem egy adott közösséget,¹⁶⁰ hiszen a kötelezettségek személyre szólóak voltak, s a vazallusokkal a hűbérúr nem közjogi, hanem magánjogi viszonyban állt. A rendi gyűlésben viszont az uralkodó és a tartomány/ország rendjei „két különálló”, „kölcsonösen elismert”¹⁶¹ közjogi személyiséget képeztek. Az uralkodó mint közjogi személy állt az egyik oldalon, míg vele szemben immár „nem magánszemélyek, hanem különböző testületek” álltak: „külön kezelve ezeket, mindegyik egy-egy közösséget képviselt” (például káptalanokat, városokat stb.), együttesen viszont – tehát a gyűlés egészét tekintve – egy „elvonatb területei entitást”, a tartományt, vagy az országot.¹⁶² A rendek, a korabeli szóhasználatot idézve, „a királyság egész testét” képviseltek (*totum corpus regni repraesentantes*). Az ún. *organikus államszemlélet* talaján állva a politikai közösséget ugyanis az emberi test analógiájára fogták fel, ahol az uralkodó volt a fej, a rendek pedig a különböző testrészek (a nemesség volt például a politikai testben a kar). Ez viszont azt mutatja, hogy a király és a rendek a dualitás ellenére szorosan együvé tartoztak, azaz nem szabad két egymással állandóan szembenálló pólusként tekinteni rájuk, noha a konfliktusok, persze, nem hiányoztak. A dualitás tehát a szuverenitás megosztását jelentette a „politikai testben”,¹⁶³ a fej és a tagok, azaz a két közjogi személyiség, a király és a rendek közt. A jogok elhatárolása ugyanakkor képlékeny volt, sokkal inkább a szokáson, mintsem frott dokumentumon alapult.

Bónis György szerint a dualitás és a képviselet azok a jellemzők, amelyek a rendi gyűlések lényegét adják.¹⁶⁴ Egyfelől a két közjogi személyiség egymás relációjában megfogalmazott jogai, másfelől az ország/tartomány nevében való cselekvés, tehát az ország/tartomány érdekeinek a gyűlés által történő *megjelenítése* (*repraesentatio*) – függetlenül attól, hogy milyen mértékben érvényesült a választás elve – képezik a lényegi jegyeket. Bónis magát a rendi dualizmust, a(z ország)gyűlés által az uralkodótól megszerzett jogokat is a képviseleti eszmének, a képviseleti jelleg következményének tudja be.¹⁶⁵ Joggal, hiszen az országnak/tartománynak, mint önigazgató jogi közösségnek (*universitas*), a közösséget képviselő gyűlésen keresztül beleszólása volt saját ügyeinek intézésébe.

R. Löwenthal is döntő jelentőséget tulajdonít a képviselet eszméjének. A mai Európa „parlamentarizmusát” összehasonlítva régi Európa rendi gyűléseivel (a „rendi parlamentarizmussal”), arra a következtetésre jutott, hogy mindegyik a képviselet elvén alapult.¹⁶⁶ A képviselet elve „azt a meggyőződést fejezi ki”, hogy az akkori

uralkodók, illetve a mai kormányzatok legitimációja egyaránt „a kormányzottak konszenzusán nyugszik, a konszenzus pedig a képviseletben nyilvánul meg”.¹⁶⁷ A másik közös elvnek az „intézményesült pluralizmust” tartja, ami azt jelenti, hogy a „közjó az egyes csoportérdekek” eredőjeként áll(t) elő.¹⁶⁸ Harmadik fontos alapelveként Blickle mindehhez hozzáteszi a „panaszok kifejezésének jogát”,¹⁶⁹ ami szintén elválaszthatatlan a konszenzus, képviselet, pluralizmus problémakörétől. Ez a jog nemcsak az ellenállás elvéhez és gyakorlatához vezethet(ett) el, de „úgy a jelenben, mint a múltban, erősen befolyásolta a törvényhozást és ezáltal a jogot”.¹⁷⁰

Mikor következett be lényegi változás a gyűlések történetében, azaz mitől vált egy gyűlés rendi-képviseleti jellegűvé? A kritériumok felvázolásához és egyben a korai gyűléseknek a kifejlett rendi gyűlésektől való elkülönítéséhez Marongiu és főként Shück¹⁷¹ módszere nyújt segítséget. Shück szerint a kifejlett rendi-képviseleti gyűlések kritériumai a következők: 1) „A tartomány, illetve az ország egész területét képviseljük.” 2) Képviselet legyen „minden olyan társadalmi csoport, amely társadalmi értelemben szabadnak számított” (papság, nemesség, városi polgárság, esetleg a szabad parasztság). 3) E csoportok függetlenül tevékenykedhessenek az uralkodótól, de lehetőleg egymástól is (kamarák léte, kamarákon belüli procedúra önálló szabályozása), valamint egyenrangúak legyenek: azaz mindegyik kamara döntési joggal is rendelkezzen, ne csak véleményezési, vagy tanácskozási joggal. 4) A gyűlés *mint egész is kezdeményezési és főként döntési* jogkörrel rendelkezzen bizonyos területeken (például a törvényhozás, adózás terén), vagyis ne pusztán tanácskozási fórum, netán az uralkodói politika eszköze, annak kiszolgálója legyen. 5) A gyűlés rendelkezzen valamiféle állandósággal, azaz több-kevesebb rendszerességgel ülésezzen. Shück szerint ezeknek az elveknek, ha nem is maradéktalanul, de tendencia szinten érvényesülni kell ahhoz, hogy egy gyűlést rendi gyűlésnek tarthassunk.¹⁷²

A korai rendiség időszakában, 1300 táján még a gyűlések unitarista felfogása érvényesült, azaz nem gondolták, hogy a társadalmi rendeknek kamaránként „elkülönülve szükséges képviseltetniük magukat”.¹⁷³ Továbbá az is bizonytalan volt, hogy kik képviseljék az országot. Ugyanakkor, ha a képviselet később nem szerveződött kamarákba, az még nem kérdőjelezte meg egy gyűlés rendi jellegét! Ezért különösen a 4–5. pontban foglaltakat tartjuk fontosnak, hiszen például a 14. század közepétől vitathatatlan a skót parlament rendi gyűlés jellege, bár csak egy kamarával bírt. Továbbá azon, hogy valamely rend, és ez döntően a nemesség volt, meghatározó szerepet játsszon, az sem változtatott alapvetően, ha nem egy, hanem több kamara létezett. A 4–5. pontokban megfogalmazott kritériumok azok, melyek lényegileg elkülönítik egymástól a korai és a kifejlett rendi gyűléseket: ezek teszik külön jogi személyiséggé, konstitutív jellegűvé a gyűlést. A 14. század közepén Nyugat-Európában – a német fejedelemségek kivételével – már kifejlett formában állnak előttünk a rendi gyűlések.

Ugyanakkor Marongiu nyomán fontos leszögezni, hogy a rendi gyűlések kialakulása és megszilárdulása sokkal inkább egy hullámmozgáshoz hasonlítható, mintsem egy lineáris evolúciós folyamathoz: gyakran véletlenül múlt, hogy a gyűlések bizonyos jogokat szereztek, és sok esetben ezek csak időlegesek voltak.¹⁷⁴ (Lásd például francia központi rendi gyűlés történetét a 14–17. században!) Sőt, még a kifejlett rendi gyűlések sem voltak statikusak: bizonyos fokú állandóság mellett uralkodóról uralkodóra, sőt az egyes uralkodók alatt is változ(hat)tak (például kiskorúság idején). Kiválóan foglalta ezt össze Kontler László Anglia esetében, aki rámutatott, hogy a 16–17. században a kortársak nem a „parlamentről”, azaz nem egy „állandó azonossággal rendelkező alkotmányos testületről”, hanem „külön-külön összehívott, önálló életet élő

gyűlésekről”, parlamentekről beszéltek,¹⁷⁵ annak ellenére, hogy a parlamentet kétségtelenül intézménynek és nem valamiféle konzultatív alkalomnak tekinthetjük. A parlament tehát a politikai struktúra „konstitutív”, bár „korántsem állandó eleme volt”.¹⁷⁶ Még az angol parlament története sem tekinthető olyan lineáris fejlődési folyamatnak, ahol a 13. század végi kezdetektől szükségszerűen jutunk el a 18. század politikai struktúrájához, amikor is ennek nemcsak konstitutív, de immár állandó elemévé is vált a parlament. Pedig Anglia különleges helyzetben volt, hiszen csakis országos rendi gyűléssel rendelkezett, szemben a korabeli Európa monarchiáival, ahol a rendiség elsősorban tartományi szinten szerveződött, s aztán a tartományi gyűlések fölé épült ki a rendiség országos intézménye. Az angol rendi fejlődés ebből a szempontból alapvetően eltér az általánostól.

Graves szerint a rendi gyűlések létrejötte „nem valamiféle drámai újítás” volt, amikor a 12. század vége és a 15. század közepe közti időszakban megjelentek Európában.¹⁷⁷ Emellett szól, hogy a tartományi és országos rendi gyűlések igazából a korábban települési szinten érvényesülő korporációs elv horizontális kiterjesztéseként értelmezhetők. Így fogták fel ezt a kortársak is, akik ugyanúgy öngazgató jogi testületként, *universitasként* tekintettek a kis közösségekre, mint a tartomány vagy a királyság közösségére (*universitas regni*). Az állam tehát *öngazgató jogi közösség volt egy nép és egy terület viszonylatában*.

Továbbá, amint említettük, a gyűlések rendszerint egy hosszabb folyamat eredményeként alakultak ki. Sok esetben nem is beszélhetünk tudatosságról az alattvalók részéről,¹⁷⁸ sokkal inkább egy-egy szituációra való spontán reagálásról: más szóval nem általános jogelvek tudatos érvényesítése miatt került sor a gyűlésekre. Sőt, kezdetben inkább maguk az uralkodók kezdeményezték az összehívásukat, hiszen pénzügyi gondjaik miatt rájuk voltak utalva.¹⁷⁹ Főként a háborúk okozta anyagi problémák és a pápasággal való konfliktusok képezték a gyűlések összehívásának reálpolitikai hátterét.¹⁸⁰ A jogelvek tehát „önmagukban nem jelentenek magyarázatot” a korai gyűlések gyakorlatára.¹⁸¹ A gyűlés kormányzati eszköz volt, de az alattvalók idővel saját céljaik szolgálatába állították azt.¹⁸² Ennek megértéséhez viszont valóban hozzásegít annak a „jogi klímának” az ismerete, amely a 13. század végére a nyugati kereszténységet jellemezte.¹⁸³

Mindezek a szempontok azt mutatják, hogy nem célszerű egy-egy évszám-nak, mint például Anglia esetében 1265-nek, kitüntetett jelentőséget tulajdonítani. A gyűlések kialakulását, beleértve az 1265-ös angol gyűlést is, egy folyamat részeként kell értelmezni. 1265 ugyanis inkább egy régi elv kiteljesedése volt, mintsem egy újnak a kezdete: a király korábban is hívott tanácskozásra városi polgárokat és lovagokat, Monfort azonban immár az egész országra kiterjesztette ezt az elvet, amit aztán esetenként I. Edward is követett.¹⁸⁴ Angliában a parlamentnek nevezett gyűlések azonban 1300 táján is „még inkább csak alkalmak voltak, mintsem egy intézmény ülései”¹⁸⁵, hiszen a parlament szerkezete, ügymenete, jogai, sőt maga a gyűlés neve is csak később, III. Edward uralkodása alatt (1327–1377) kristályosodott ki. Noha a Hispániai-félszigeten a rendi fejlődés előbbre járt a 13. században, mint bárhol másutt Nyugat-Európában (a század végére itt már szinte teljesen kifejtett gyűlésekkel számolhatunk),¹⁸⁶ a legerősebb rendiséggel rendelkező Aragóniában és Katalóniában is csak a 14. század közepére szilárdult meg a rendi alkotmány.¹⁸⁷

Mindenféle kontinuitás dacára, mégis minőségi változást hoztak a rendi gyűlések a politikai struktúrában, ahogy arra Poggi nyomán utaltunk. Ez még inkább kiválglík, ha megváltoztatjuk a viszonyítási alapot, és kilépünk a nyugati keresztény kul-

túrkörből. Ebben az esetben egészen másként kell tekintenünk Graves megállapítására: rendi-képviselési gyűlésekkel ugyanis másutt nem találkozunk. Ilyen értelemben „a középkor nagy politikai újításának” tekinthetők a rendi gyűlések.¹⁸⁸ Nemcsak azért, mert a nyugati kereszténységen kívül nem lehet lényegileg hasonló jelenségeket találni, hanem mert a nyugati kereszténységben sem voltak általánosak: az itáliai városállamokban például nem léteztek ilyen szerveződések. A rendi gyűlések léte D. Gerhard azon megállapítására hívja fel a figyelmet, hogy 1000 után a tekintélyelvi és a szövetségi elvek kombinációja alkotja a nyugati-keresztény kultúrkör megkülönböztető vonását, annak minden szintjén.¹⁸⁹ Szűcs Jenő ugyanezt – W. Ullmann tipológiája alapján – „a jog és a kormányzat” elveinek „felülről lefelé” (*descending*), illetve „alulról felfelé” ható (*ascending*) termékeny kombinációjának nevezte.¹⁹⁰

Graves szerint az európai rendi gyűléseknek „lényegi eleme a változatosság”, hiszen nem volt semmiféle standard arra nézve, hogy milyen legyen a képviselőlet jellege.¹⁹¹ Ez igaz mind a kamarák számát, mind a gyűlésen részt vevők társadalmi összetételét tekintve: a gyűlések ugyanis az egykamarástól a négykamarásig terjedtek, a társadalmi csoportok képviselőletét vizsgálva pedig Lengyelország az egyik, míg Kasztília a másik véglet. Az előbbi esetben ugyanis a kétkamarás gyűlés alsóházában Krakkó városát kivéve csak nemesek ültek, Kasztília gyűlése viszont egykamarássá lett, melybe immár csak a városok küldtek képviselőket.

Végső soron azonban a gyűlések összetétele, a kamarák számától függetlenül, fő vonalokban mégis tükrözte a társadalom rendi tagozódását.¹⁹² A háromkamarás gyűlés volt, persze, a klasszikus, de csak 18. században vetődött fel az a gondolat, hogy azért van három kamara, mert a társadalom is három funkcionális rendből áll.¹⁹³ Mindazonáltal az egy-, illetve a kétkamarás és négykamarás gyűlések is magukban hordozták a társadalom hármass tagozódását.¹⁹⁴ Az egykamarás skót rendi gyűlést – angol mintára – parlamentnek hívták, de a megjelenteket, a három társadalmi rend képviselőit mindig többes számban, „a királyság rendjei” elnevezéssel illeték,¹⁹⁵ csakúgy, mint Angliában, ahol a gyűlés kétkamarás volt. A négykamarás gyűlések végső soron a háromkamarás variációi voltak, akár a szabad parasztság negyedik kamaraként való beemelésével valósult ez meg (mint például Frízföldön, Tirolban, vagy éppen Svédországban a 16. században), akár a nemesség két kamarára (a titulussal bírókra, illetve azzal nem rendelkezőkre) osztásával jött létre (mint például Aragóniában). A gyűlések struktúráját és az egyes társadalmi rendek képviselőletének súlyát az adott tartomány, vagy ország gazdasági, társadalmi, politikai viszonyai, hagyományai határozták meg.

Mindazonáltal a nemesség politikai vezető szerepe általánosan elfogadott volt, tehát a társadalmi rendek mentén elkülönülő kamarák teljes egyenlőségéről a valóságban nem lehet beszélni.¹⁹⁶ A nemesség vezető szerepét jól példázza Anglia, ahol a városok gyakran a lovagok, majd a gentry soraiból választottak maguknak képviselőt. Egyértelmű volt a nemesség vezető szerepe azokban a tartományokban (egyes német fejedelemségekben), országokban (Skóciában) is, ahol az érdemi munka az országgyűlés által felállított bizottságban folyt, és a gyűlés aztán az itt elfogadott határozatokat erősítette meg. Skóciában a bizottság megválasztása után a többiek haza is mentek.¹⁹⁷ A német fejedelemségekben az is előfordult, hogy nem az egész gyűlést, hanem ezeket a bizottságokat hívták csak össze.

A rendi gyűlések politikai jelentősége nem a gyűlések struktúrájában (nem a kamarák számában), illetve a képviselőlet spektrumában (a kamarákat alkotó csoportok társadalmi összetételében) rejlett: ezek a jellemzők „sokkal inkább a politikai realitá-

sokból fakadtak, mintsem valamely rendi modellnek való megfelelésből, illetve annak figyelmen kívül hagyásából”.¹⁹⁸ A rendi gyűlések lényege az uralkodóhoz való viszonyuk természetében, milyenségében volt: vagyis a gyűlések funkcióiban és jogaiban, és nem a képviselőket konkrét formájában.¹⁹⁹ Éppen ezért nem lényeges tehát, hogy mikor vettek részt először a konszenzusos döntéshozatalban a városok képviselői. Kasztília *Cortese* ugyanis gyakorlatilag már a 15. század vége előtt is a városok képviselőiből állt, mivel a királynak nem volt kötelező meghívni a klérus és a nemesség képviselőit, 1480 után pedig e két rend részvétele ritka lett.²⁰⁰ A század végére az is kialakult, hogy mindössze 18 városnak van joga képviselőre 2-2 küldött révén, ami azt eredményezte, hogy mindössze 36 alacsonyabb rangú küldöttel kellett az uralkodóknak alkudozniuk – de éppen a klérus és a nemesség hiánya volt az, ami miatt a kasztíliai *Cortes* erejét nem lehet az Aragóniai Korona rendi gyűléseihez hasonlítani.²⁰¹

Az sem döntő a gyűlések történetében, hogy mikor foglalkoztak először adó-megszavazással a résztvevők. Nem volt ugyanis egy általános európai standard a gyűlés által gyakorolt jogok tekintetében sem. Az adózásba való beleegyezés joga általánosnak tekinthető, de a törvényhozás például már nem mindenhol tartozott a gyűlés hatáskörébe. Angliában, Skóciában, Aragóniában stb. igen, de Kasztíliában már nem. Itt a törvényhozás a király kezében volt, azaz szabadon alkothatott új törvényt, viszont a törvény érvénytelenítéséhez már kellett a *Cortes* jóváhagyása.²⁰² Ugyancsak nem a rendi gyűlés, hanem a párizsi parlament (*parlement*), egy jogászokból álló bíróság játszott döntő szerepet Franciaországban a jogalkotásban: a király által betervezett törvényjavaslatokat e szervnek kellett becikkelyezni, azaz törvényerőre emelni, és joga volt ezekkel szemben vétőt emelni.

A rendi gyűlés nem állandóan működő intézmény volt (általában néhány napot, vagy 1–2 hetet ülésezett, az ennél hosszabb időtartam tipikusan angol jelenség volt ebben az időben), s az összehívás gyakorisága sem mond önmagában semmit a gyűlés és az uralkodó viszonyáról. Márcsak azért sem, mert az összehívás és a feloszlás joga néhány kivételtől eltekintve az uralkodók kezében volt, azaz önállóan nem gyűlhetek össze a rendek,²⁰³ s ritkaságszámba ment az is, ha sikerült a szabályos időközönkénti összehívás jogát kieszközölni az uralkodótól. Az ülések időszakos hiányát tehát „nem szabad úgy tekinteni, mint valamiféle *fenyegetést* a rendi gyűlés tekintélyével szemben”, ugyanakkor fordítva az is igaz, hogy a rendi gyűlés „hozzájárulása az új törvényekhez nem volt *kihívás* az uralkodói felségjog számára”.²⁰⁴ Bár a rendi gyűlések ereje Európa-szerte változott,²⁰⁵ sőt – ahogy utaltunk rá – egyazon országon belül sem volt ugyanaz a különböző évszázadokban, a 15. század közepén Nyugat-Európa nagy részén már kifejlett formájában létezett a rendi állam. Kivételt a német fejedelemségek képeztek, ahol a 15. század első fele még sok helyütt inkább a formálódás időszakának tekinthető.

A rendi állam lényege az volt, hogy „létezett egy közös meggyőződés”: ha az uralkodó például adót akart kivetni, akkor azt „kérni kellett”,²⁰⁶ s ha törvényt akart hozni, akkor ehhez is kellett az adott ország (tartomány) illetékes közjogi szervének jóváhagyása. A lényeg a tanácskozáson, a konszenzus megszerzésének szükségességén volt, melynek keretei azonban változhattak. Az uralkodó és az ország közti ún. „kapcsolódási pontokat”²⁰⁷ ugyanis nem kizárólag a rendi gyűlés, vagy annak bizottsága képezte: a politikai konszenzus megvalósulhatott egy kibővített királyi tanács összehívásával is. Tipikus esete volt ennek Skócia: a „generális tanács”, bár bírói hatalommal nem bírt, ugyanúgy rendelkezett adózási és törvényhozói jogkörrel, mint a

parlament, ráadásul könnyebb is volt összehívni.²⁰⁸ Ilyenkor ez az „alternatív intézmény”²⁰⁹ képviselte a királyságot. Ez a politikai értelemben vett konszenzus jelentett egy nagyon fontos korlátozást az uralkodói hatalommal szemben! Csak akkor volt legitim a kormányzás, ha abba időről időre bevonták a társadalom szélesebb csoportjait.

A rendi államban ugyanakkor voltak olyan állandó jogi testületek, amelyek nem szükségszerűen kötődtek valamely rendhez, de a királyi hatalom korlátozásának jelentős tényezőit képezték.²¹⁰ Ilyen volt a párizsi parlament, amely, mondhatni, „alkotmánybírói” jogkört gyakorolt a törvényhozás terén, továbbá ilyen volt a 14. század második felében Katalóniában és Valenciában a három rend által delegált 2-2 személy, akiket 3 évre választottak (eredetileg pénzügyi ellenőrzés céljából), és akik a jogok őreivé váltak: ők ellenőrizték, hogy a királyi hivatalnokok a jog szerint járnak-e el, illetve biztosították azt is, hogy ha bárkit sérelem ért, akkor az illető jogorvoslatot nyerjen.²¹¹ Aragóniában egyetlen személy, egy nemes látott el ilyen feladatot, akinek tisztsége ugyan a gyakorlatban örökletessé vált a 15. század végére,²¹² de akinek funkciójában talán nem túlzás az *ombudsman* korai intézményét látnunk.

Az uralkodót a rendi államban tehát részint a jog, részint a tanács kikérésének kötelezettsége korlátozta: „Ami megkülönböztette a zsarnokot az uralkodótól, az egyrészt a jogi formák betartásának kötelezettsége volt, melyekre az uralkodó esküt tett a koronázásakor. Hasonlóképpen nagy jelentőséggel bírt az a kötelezettség, hogy tanácsot, »konzultációt« tartson.”²¹³ Azaz nem a királyi akarat, hanem a „tanáccsal ellátott király” volt a legfőbb tekintély.²¹⁴ George Buchanan, a zsarnokölést hirdető szerző *Skócia története* (1582) című művében a következő politikai leckét adta Stuart Máriának: „A skót királyok hatalma a jobból származik: a királyság nem ahhoz szokott, hogy egyetlen személy szeszélyei, hanem ahhoz, hogy az írott jog és a nemesség konszenzusa uralkodik. Bármely király, aki e gyakorlatot fel akarta rúgni, drágán fizetett meg gondolatlanságáért.”²¹⁵ „A tanácsadás elmélete páneurópai volt”, fogalmaz J. Guy, aki Arisztotelész hatását emeli ki,²¹⁶ ugyanakkor a hűbéri jog és a kánonjog szerepe is óriási volt.

A királyi hatalom tehát korlátok közé volt szorítva, amely korlátokat egyfelől a „jogi normák”²¹⁷ képezték: ezek nemcsak a koronázás előtt tett esküben voltak jelen, hanem konkrétan is megfogalmazódtak, a koronázást követő olyan chartákban, mint a koronázási hitlevél. A királyi hatalom korlátait másfelől pedig „olyan informálisabb elvárások jelentették, amelyek arra vonatkoztak, hogy mi a jó kormányzat záloga”. A „királyi karizma” önmagában nem volt elég felhatalmazás a legitim hatalomgyakorláshoz.²¹⁸ A jog és a tanácskozás, mint korlátok, persze, szorosan össze is kapcsolódtak, mégpedig a jogalkotás folyamatában – ez viszont már az intézményes korlátok szféráját jelentette, akár a rendi gyűlés, akár olyan hatóság volt a jogalkotás szerve, mint a párizsi parlament.

Jegyzetek

* E tanulmány a T 043432 (*Kelet-Európa és a Balkán 1000–1800 között. Intellektuális történelmi konstrukciók, vagy valós történelmi régiók?*), valamint a TS 049775 (*Közép-Európa és a Balkán területi, strukturális vizsgálata, 1000–1450*) számú OTKA pályázatok keretében készült. Amint azt a cím is mutatja, a jelen vállalkozás célja mindössze az, hogy egy rövid áttekintést adjon az állam problematikájáról, mégpedig oly módon, hogy az itt leírtak háttérismeretet biztosítsanak a kelet-közép-európai, kelet-európai, valamint a balkáni államfejlődés sajátosságainak megértéséhez – azokhoz a kutatásokhoz, amelyek a jelzett OTKA programok keretében folynak. Vázlatunkban nemcsak magának az államfejlődésnek, hanem az állam eszmé-

jének a kialakulását is tárgyaljuk. Mindezek után érthető, hogy az írás szellemiségében és egyes megállapításáiban nagymértékben táplálkozik *Szűcs Jenő*: Vázlat Európa három történeti régiójáról című történelmi esszéjéből. Az itt közölt tanulmány a vázlat első, 1450-ig terjedő része. A címben és a szövegben szereplő kronológiai határok természetesen rugalmasan értendők. A jegyzetekben csak azokat a műveket említettük meg, amelyekre koncepcionálisan támaszkodtunk.

- ¹ *Brunner, O.*: Land and Lordship: Structures of Governance in Medieval Austria. Philadelphia, 1992. 95.
- ² Legújabbban a magyar irodalomban lásd: *Font Márta*: A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Bp. 2004. 7–9.
- ³ *Spruyt, H.*: The Sovereign State and its Competitors. An Analysis of Systems of Change. Princeton, 1994. 3.
- ⁴ Uo. 34–35.
- ⁵ Uo. 35.
- ⁶ *Dunbabin, J.*: Government. In: Burns, J. H. (ed): The Cambridge History of Medieval Political Thought c. 350–c. 1450 Cambridge, 1988. 479. (A továbbiakban: CHMPTh.)
- ⁷ Uo. 479.
- ⁸ *Dyson, K. H. F.*: The State Tradition in Western Europe. The Study of an Idea and Institution. Oxford, 1980. 25.
- ⁹ Uo. 27–28.
- ¹⁰ *Braddick, M. J.*: State Formation in Early Modern England c. 1550–1700. Cambridge, 2000. 19.
- ¹¹ Uo. 19–20.
- ¹² *Spruyt*: i. m. 3.
- ¹³ *d'Entrèves, A. P.*: The Notion of the State. Oxford, 1967. 98–99.
- ¹⁴ *Poggi, G.*: The State. Its Power, Nature and Development. New York, 1990. 43.
- ¹⁵ *Spruyt*: i. m. 35.
- ¹⁶ *Poggi*: i. m. (1990) 43.
- ¹⁷ Uo. 43–44.
- ¹⁸ Uo. 44.
- ¹⁹ Uo. 42.
- ²⁰ *Szűcs Jenő*: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Bp. 1983. 51.
- ²¹ *Poggi*: i. m. (1990) 44.
- ²² Uo. 44.
- ²³ *Pennington, K.*: Law, Legislative Authority and Theories of Government, 1150–1300. In: CHMPTh 435.
- ²⁴ *Bonney, R.*: The European Dynastic States, 1494–1660. London, 1992. 313.
- ²⁵ *Burns, J. H.*: The Idea of Absolutism. In: Miller, J. (ed.): Absolutism in Seventeenth-Century Europe. London, 1990. 32–33.
- ²⁶ *Spruyt*: i. m. 34.
- ²⁷ *d'Entrèves*: i. m. 99.
- ²⁸ Uo. 99.
- ²⁹ *Bodin, J.*: Az államról. Bp. 1987. 73.
- ³⁰ *Hinsley, F. H.*: Sovereignty. Cambridge, 1986. (2. kiadás) 125.
- ³¹ Uo. 125.
- ³² *Harding, A.*: Medieval Law and the Foundations of the State. Oxford, 2002. 320.
- ³³ Ian Hampshire-Monk előadása. Budapest, CEU, 2003. október.
- ³⁴ Uo. Ha a területiális államokat nézzük, akkor igaz a megállapítás, mert bár a lengyel–litván unióra (1569) egyfajta „nemesi köztársaságként” tekintett a korabeli lengyel–litván nemesség, attól még az valójában választókirályság volt. Mindazonáltal például Velencét, melyhez tekintélyes területek tartoztak a szárazföldön is (Veneto), kivételnek kell tekintenünk, annak ellenére, hogy a 16–17. századi diplomáciában úgy kezelték, mint tiszteletbeli monarchiát. Ez a követek előkelőségi sorrendjének szempontjából bírt jelentőséggel, mert sokáig általános alapelv volt, hogy a monarchiák elsőbbséget élveznek a köztársasági rendszerekkel szemben, a monarchiakon belül pedig az örökletes monarchiák a választómonarchiákkal szemben.
- ³⁵ Uo.
- ³⁶ Uo.
- ³⁷ Uo.
- ³⁸ *Spellmann, W. M.*: European Political Thought 1600–1700. London–New York, 1998. 135.
- ³⁹ *Skiner, Q.*: The Foundations of Modern Political Thought. Cambridge, 1978. vol. I. ix–x.
- ⁴⁰ *Hobbes, Th.*: Leviatán. Bp. 1999. 69.
- ⁴¹ *Osiander, A.*: The States System of Europe 1648–1990. Oxford, 1994. 120.
- ⁴² Uo. 121.
- ⁴³ Uo. 103.

- ⁴⁴ *Strayer, J. R.*: On the Medieval Origins of the Modern State. Princeton, 1970. 3.
- ⁴⁵ *Morris, C. W.*: An Essay on the Modern State. Cambridge, 1998. 173.
- ⁴⁶ *Canning, J. P.*: Introduction: Politics, Institutions and Ideas [1150–1450]. In: CHMPTh 350.
- ⁴⁷ Uo. 350.
- ⁴⁸ *Poggi*: i. m. (1990) 35.
- ⁴⁹ *Tierney, B.*: Religion, Law and the Growth of Constitutional Thought 1150–1650. Cambridge, 1982. 22.
- ⁵⁰ *Strayer*: i. m. 44, 53.
- ⁵¹ *Szűcs*: i. m. 46.
- ⁵² *Spruyt*: i. m. 34.
- ⁵³ A hűbériség és a feudalizmus fogalmának problematikájára röviden lásd: *Sashalmi Endre*: Létezett-e feudalizmus a Kijevi Ruszban és a moszkvai államban? In: Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae. Series Historica LI. Történeti Tanulmányok VII. 171–173.
- ⁵⁴ *Katus László*: A középkor története. Bp. 2000. 251–255.
- ⁵⁵ *Szűcs*: i. m. 29.
- ⁵⁶ Uo. 32–33.
- ⁵⁷ *Sashalmi*: i. m. 172.
- ⁵⁸ *Spruyt*: i. m. 41.
- ⁵⁹ Uo. 41–42.
- ⁶⁰ *van Creveld, M.*: The Rise and Decline of the State. Cambridge, 1999. 59.
- ⁶¹ *Spruyt*: i. m. 39.
- ⁶² *Carpenter, D.*: The Struggle for Mastery. Britain 1066–1284. London, 2004. 527.
- ⁶³ Uo. 527.
- ⁶⁴ *Dunbabin*: i. m. 510., 487.
- ⁶⁵ *Idézi Duby, G.*: History of France 987–1460. London, 1993. 263.
- ⁶⁶ *van Creveld*: i. m. 59.
- ⁶⁷ *Spruyt*: i. m. 42.
- ⁶⁸ *Szűcs*: i. m. 33.
- ⁶⁹ *Spruyt*: i. m. 40.
- ⁷⁰ Uo. 40.
- ⁷¹ *Katus*: i. m. 255.
- ⁷² *Guenée, B.*: States and Rulers in Later Medieval Europe. Oxford, 1985. 51.
- ⁷³ *Spruyt*: i. m. 38., 40.
- ⁷⁴ *Katus*: i. m. 256.
- ⁷⁵ *Strayer*: i. m. 53.
- ⁷⁶ Uo. 54.
- ⁷⁷ *Guenée*: i. m. 166.
- ⁷⁸ Uo. 166.
- ⁷⁹ *Poggi*: i. m. (1990) 38–40.
- ⁸⁰ *Canning, J.*: A középkori politikai gondolkodás története 300–1450. Bp. 2002. 92., 100–101.
- ⁸¹ *Dyson*: i. m. 28.
- ⁸² *Rowen, H. H.*: The King's State. Proprietary Dynasticism in Early Modern France. New Brunswick, 1980. 11.
- ⁸³ *Kantorowicz, E. H.*: The King's Two Bodies. A Study in Medieval Political Theology. Princeton, 1957. 345–356.
- ⁸⁴ Uo. 355–356.
- ⁸⁵ *Shennan, J. H.*: Liberty and Order in Early Modern Europe. The Subject and the State 1650–1800. London–New York, 1986. 2.
- ⁸⁶ *Skinner*: i. m. vol. I. ix.–x.
- ⁸⁷ Bár alaktani szempontból nem, értelmét tekintve a magyarban is fennáll ez a szoros kapcsolat a *státus* és az *állam* szavak közt, hiszen a magyar verzió a latin *status* szó (általános jelentése *állás, állapot*) fordításának eredményeként jött létre, amit jól tükröz a régies alak, az *álladalom*.
- ⁸⁸ *Strayer*: i. m. 22.
- ⁸⁹ Uo. 21–23., *Szűcs*: i. m. 34.
- ⁹⁰ *Kelley, J. M.*: A Short History of Western Legal Theory. Oxford, 1992. 121.
- ⁹¹ *Strayer*: i. m. 22–23.
- ⁹² *Ladner, G. B.*: Aspects of Medieval Thought on Church and State. In: Review of Politics (9) 1947. 410.
- ⁹³ *Strayer*: i. m. 24.
- ⁹⁴ Uo. 25.
- ⁹⁵ *Gerhard, D.*: Old Europe. A Study of Continuity. New York, 1981. 50.

- ⁹⁶ *Strayer*: i. m. 26.
- ⁹⁷ *Canning*: i. m. (2002) 101–102.
- ⁹⁸ Uo. 102.
- ⁹⁹ Jim Collins előadása. Pécs, PAB, 2002. április.
- ¹⁰⁰ *Canning*: i. m. (2002) 102.
- ¹⁰¹ Uo. 101.
- ¹⁰² *Tierney*: i. m. 13.
- ¹⁰³ *Reynolds, S.*: *Kingdoms and Communities in Western Europe 900–1300*. Oxford, 1984. 321.
- ¹⁰⁴ *Myers, H. A.*: *Medieval Kingship*. Chicago, 1982. 246.
- ¹⁰⁵ *Tierney*: i. m. 22.
- ¹⁰⁶ Uo. 22.
- ¹⁰⁷ Uo. 22.
- ¹⁰⁸ *Szűcs*: i. m. 47.
- ¹⁰⁹ *Reinhard, W.*: *Geschichte der Staatsgewalt*. München, 1999. 37.
- ¹¹⁰ *Szűcs*: i. m. 47.
- ¹¹¹ *Tierney*: i. m. 10.
- ¹¹² *Ladner*: i. m. 411.
- ¹¹³ Uo. 411–412.
- ¹¹⁴ Uo. 411–412.
- ¹¹⁵ *Tierney*: i. m. 10.
- ¹¹⁶ Uo. 10.
- ¹¹⁷ *Szűcs*: i. m. 51–52.
- ¹¹⁸ *Strayer*: i. m. 26.
- ¹¹⁹ *Ladner*: i. m. 416–417.
- ¹²⁰ *Strayer*: i. m. 57.
- ¹²¹ *Reinhard*: i. m. 31.
- ¹²² *Guenée*: i. m. 67.
- ¹²³ Uo. 67.
- ¹²⁴ *Gerhard*: i. m. (1981) 18.
- ¹²⁵ *Reinhard*: i. m. 49.
- ¹²⁶ *Myers*: i. m. 211.
- ¹²⁷ *Guenée*: i. m. 67.
- ¹²⁸ *Reinhard*: i. m. 40.
- ¹²⁹ *Guenée*: i. m. 64.
- ¹³⁰ *Strayer*: i. m. 10, 34.
- ¹³¹ *Dyson*: i. m. 27–28.
- ¹³² *Gerhard D.*: *Regionalism and Corporate Order as a Basic Theme of European History*. In: Robinson, G. T. (ed.): *Essays in Memory of David B. Horn*. New York, 1968. 168.
- ¹³³ *Katus*: i. m. 245–247.
- ¹³⁴ *Szűcs*: i. m. 32., *Katus*: i. m. 246.
- ¹³⁵ *Nicholas, D.*: *The Transformation of Europe 1300–1600*. London, 1999. 57.
- ¹³⁶ *Henshall, N.*: *The Myth of Absolutism*. London, 1992. 11.
- ¹³⁷ *Reynolds*: i. m. 1.
- ¹³⁸ *Gerhard*: i. m. 174.
- ¹³⁹ Uo. 174.
- ¹⁴⁰ *Bodin*: i. m. 201–202., 204.
- ¹⁴¹ *Poggi, G.*: *The Development of the Modern State*. Stanford, 1978. 44.
- ¹⁴² Uo. 44.
- ¹⁴³ *Poggi*: i. m. (1990) 41.
- ¹⁴⁴ *Harding*: i. m. 257.
- ¹⁴⁵ *Rowen*: i. m. 12.
- ¹⁴⁶ Uo. 12.
- ¹⁴⁷ *Collins, J. B.*: *The State in Early Modern France*. Cambridge, 1996. 4. 3. lj.
- ¹⁴⁸ *Myers*: i. m. 212.
- ¹⁴⁹ *Bónis György*: *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban*. Bp. 2003. 51.
- ¹⁵⁰ *Mitteis, H.*: *The State in the High Middle Ages*. Amsterdam–Oxford, 1985. 393.
- ¹⁵¹ *Graves, M. A.R.*: *The Parliaments of Early Modern Europe*. London, 2001. 8.
- ¹⁵² *Katus*: i. m. 268.
- ¹⁵³ *Poggi*: i. m. (1978) 42.

- ¹⁵⁴ Idézi. Tierney: i. m. 25.
- ¹⁵⁵ Guenée: i. m. 174.
- ¹⁵⁶ Szűcs: i. m. 52.
- ¹⁵⁷ Strayer: i. m. 66.
- ¹⁵⁸ Poggi: i. m. (1978) 47.
- ¹⁵⁹ Uo. 47–48.
- ¹⁶⁰ Graves: i. m. 8., Poggi: i. m. (1978) 47.
- ¹⁶¹ Poggi: i. m. (1978) 48.
- ¹⁶² Poggi: i. m. (1990) 40–41.
- ¹⁶³ Szűcs: i. m. 51.
- ¹⁶⁴ Bónis: i. m. 60–61, 358.
- ¹⁶⁵ Uo. 358.
- ¹⁶⁶ Idézi Blickle, P.: Conclusion. In: Blickle, P. (ed.): *Resistance, Representation and Community*. Oxford, 1997. 336.
- ¹⁶⁷ Idézet uo. 336.
- ¹⁶⁸ Idézet uo. 336.
- ¹⁶⁹ Uo. 336.
- ¹⁷⁰ Uo. 336.
- ¹⁷¹ Shück, H.: *Swedens's Early Parliamentary Institutions from the Thirteenth Century to 1611*. In: Metcalf, M. F. (ed.): *The Riksdag: A History of the Swedish Parliament*. New York, 1986. 11.
- ¹⁷² Uo. 11.
- ¹⁷³ Reynolds: i. m. 316.
- ¹⁷⁴ Marongiu, A.: *Medieval Parliaments. A Comparative Study*. London, 1968. 52., Bónis: i. m. 383.
- ¹⁷⁵ Kontler László: *Az állam rejtelmec*. Bp. 1997. 53.
- ¹⁷⁶ Uo. 53.
- ¹⁷⁷ Graves: i. m. 7.
- ¹⁷⁸ Finer, S. E.: *The History of Government from Earlier Times. Empires, Monarchies and the Modern State*. Oxford, 1997. vol. III. 1025.
- ¹⁷⁹ Strayer: i. m. 66–67.
- ¹⁸⁰ Graves: i. m. 10.
- ¹⁸¹ Uo. 9.
- ¹⁸² Strayer: i. m. 66–67.
- ¹⁸³ Graves: i. m. 11., 13.
- ¹⁸⁴ Reynolds: i. m. 309.
- ¹⁸⁵ Uo. 46.
- ¹⁸⁶ Gerics József: *A korai rendiség Európában és Magyarországon*. Bp. 1987. 66., 70.
- ¹⁸⁷ Graves: i. m. 15–16.
- ¹⁸⁸ Finer: i. m. vol. II. 1024.
- ¹⁸⁹ Gerhard: i. m. (1981) 14.
- ¹⁹⁰ Szűcs: i. m. 40.
- ¹⁹¹ Graves: i. m. 2.
- ¹⁹² Uo. 26.
- ¹⁹³ Uo. 48.
- ¹⁹⁴ Uo. 26.
- ¹⁹⁵ Uo. 26.
- ¹⁹⁶ Bulst, N.: *Rulers, Representative Institutions, and their Members as Power Elites: Rivals or Partners?* In: Reinhard, W. (ed.): *Power Elites and State Building*. Oxford, 1996. 56–57.
- ¹⁹⁷ Graves: i. m. 30.
- ¹⁹⁸ Uo. 28.
- ¹⁹⁹ Uo. 28.
- ²⁰⁰ Elliott, J. H.: *Imperial Spain 1469–1716*. London, 1963. 93.
- ²⁰¹ Uo. 93.
- ²⁰² Uo. 35.
- ²⁰³ Bulst: i. m. 48.
- ²⁰⁴ Graves: i. m. 29.
- ²⁰⁵ Uo. 30–31.
- ²⁰⁶ Finer: i. m. II. 1026.
- ²⁰⁷ Braddick: i. m. 22.
- ²⁰⁸ Graves: i. m. 19.

²⁰⁹ Uo. 19.

²¹⁰ *Poggi*: i. m. (1978) 44.

²¹¹ *Elliott*: i. m. 29–30.

²¹² Uo. 29.

²¹³ *Braddick*: i. m. 22–23.

²¹⁴ *Guy, J.*: *Monarchy and Counsel: Models of the State*. In: Collinson, P. (ed.): *The Sixteenth Century*. Oxford, 2001. 116.

²¹⁵ Uo. 131.

²¹⁶ Uo. 122.

²¹⁷ *Braddick*: i. m. 22.

²¹⁸ Uo. 22.

KERESKEDELMI, KULTURÁLIS ÉS POLITIKAI KAPCSOLATOK KELET-EURÓPA ÉS KÖZÉP-ÁZSIA KÖZÖTT A KORAI KÖZÉPKORBAN (6–10. SZÁZAD)

Európa keleti fele a történelem folyamán mindig is szorosabb kapcsolatban állt Közép- és Belső-Ázsiával, mint a kontinens más részei, ami a földrajzi elhelyezkedés miatt természetes is volt. A Kínától a Bécsi-medencéig terjedő hatalmas eurázsiai steppeöv a nomád vándorlások színtere volt, egyes esetekben hatalmas kiterjedésű birodalmak alakultak itt ki – mint például a Hun Birodalom, Türk Kaganátus, Mongol Birodalom –, más esetekben a terület egyik részéből a másikba vándorló, sodródó vagy menekülő csoportok alakították Eurázsia és benne Kelet-Európa, vagy más megfogalmazásban Nyugat-Eurázsia történetét. A steppeöv politikai-hatalmi viszonyai meghatározták az északon hozzá csatlakozó erdős steppe és erdőzóna sorsát is. Kelet-Európa erdőzónájában az első jelentősebb és tartósan fennmaradó politikai központ, ami a steppe életére is jelentős hatással volt, a Rusz volt, de az erdővidék végső „győzelme” a steppe felett csak a moszkvai Oroszország újkori hódításai nyomán következett be. Az eurázsiai steppe és erdővidék kapcsolatban volt a délre lévő nagy civilizációs központokkal, birodalmakkal, Kínával, Iránnal (Perzsia), a 7. századtól az iszlám világgal, valamint nyugaton a Római, majd Bizánci Birodalommal.¹ Ezek a kapcsolatok különböző mértékűek voltak. A 6. és 10. század közötti időszak egy nagy változás korszaka, amikor a Kelet-Európa és Közép-Ázsia közötti kapcsolatok felerősödtek. A következőkben ennek a változásnak a jellemzőit és következményeit foglalom össze.

Kelet-Európa földrajzi határát északon a Balti-, Fehér- és az Északi-Jeges-tenger, délen a Fekete-tenger északi partja és a Kaukázus alkotja. Keleti és nyugati határát nehezebb megállapítani, keleten az Urál-hegység és a Volga (esetleg az Urál) folyó, nyugaton a Visztula és a Kárpátok mutatkoznak természetes határnak. Utóbbiak azonban csak mesterséges, kényszerűen vont határok, mert a terület nyugaton szervesen kapcsolódik a Lengyel-síksághoz, keleten pedig Szibériához, délen a kelet-európai steppe a belső-ázsiai steppe övezetéhez, nemcsak földrajzilag, hanem ebben a vizsgált időszakban kulturálisan és időnként politikailag is.

Kelet-Európa népei a szomszédos nagy birodalmakkal (Római, majd később Bizánci Birodalom, és a Párthus, majd Szászánida Birodalom, majd később az azt meghódító Arab Kalifátus) már az ókorban is sokoldalú kapcsolatokat tartottak fenn, és ez a középkorban is hasonlóképpen volt. Kelet-Európában a Hun Birodalom szétmészé után (454–469) az 5–6. században különböző nomád törzsszövetségek tűntek fel (bulgárok, ogurok, saragurok, onogurok, utigurok, kutrigurok, szabírok stb.), amelyek a Kaukázustól és a Fekete-tengertől északra lévő steppéken telepedtek le. Kelet-Európa 558–668 közötti történetére olyan események voltak meghatározó jelentőségűek, amelyek az 550-es években messze keleten, az Altaj-hegység vidékén történtek. Egy új belső-ázsiai birodalom, a Türk Kaganátus megszületése és gyors terjeszkedése egyes törzseket arra készítetett, hogy nyugat felé meneküljenek. Belőlük formálódott ki pár év alatt az avar törzsszövetség, amelynek követői 557-ben jelentek meg először Konstantinápolyban. Néhány év múlva, 570 körül már a türkök is megjelentek a Kaukázus vidékén és a Fekete-tengertől északra lévő steppén, meghódítva az ott lakó nomádokat. A Türk Kaganátus gyengülése a 600-as évek elején az avarok keleti irányú terjeszkedését tette lehetővé. Ezt azonban hamarosan megakadályozta egy új steppei

hatalom, Kuvrat bulgár (onogundur–bulgár) kán Bulgáriája (későbbi forrásokban Bulgaria Megalé vagy Magna Bulgaria). Ennek a Bulgáriának Kuvrat halála (665) után néhány évvel véget vetettek a szomszédban, a Kaukázus és a Kaszpi-tenger nyugati partvidéke között lakó kazárok. A 7. század utolsó harmadától kezdve egészen a 970-es évekig a Kazár Kaganátus volt Kelet-Európa vezető politikai hatalma. Uralma alá került a Kaukázus északi fele, a Fekete-tenger északi partvidéke (a Krím félsziget délnyugati részének kivételével), az ettől északra lévő erdős steppe és a még északabbra elterülő hatalmas kelet-európai erdőzóna.²

Ezzel egy időben, a 7. század első felében jelentős változások történtek a Közel-Keleten is. Az Arab Kalifátus megszületése és gyors terjeszkedése alapvetően meghatározta a Közel- és Közép-Kelet, valamint Észak-Afrika későbbi sorsát. Az iszlám jelentős befolyást gyakorolt Közép- és Belső-Ázsia történetére is, és Kelet-Európa sem maradt mentes ennek hatásától. Ez a hatás egyrészt az arabok és kazárok közötti háborúkban, másrészt pedig Kelet-Európa és a vele szomszédos iszlám területek erős kereskedelmi és kulturális kapcsolataiban mutatkozott meg.

Kelet-Európát a nemzetközi kereskedelmi utak közül két fontos útvonal is érintette: a „selyemút” és a „prémút”. A „selyemút” kifejezést mindazon útvonalak (beleértve a tengeri utakat is) megnevezésére használják, amelyek összeköttetést biztosítottak Kína és Európa (Római, Bizánci Birodalom) között.³ A „prémút” a kelet-európai erdőöv és a mediterrán világ, illetve a Közel-Kelet közötti összeköttetések összefoglaló neve (elsősorban a Volga és a Káma vízi útjai tartoznak ide), ami egyúttal utal arra is, hogy Kelet-Európából elsősorban prémeket vittek az említett területekre.⁴ Az ókorból fennmaradt híradások tudósítanak a prémek és egyéb áruk eladásáról. Elsősorban a Fekete-tenger északi partjának görög gyarmatvárosaiban folyt a kereskedelem az északi szomszédokkal.⁵

Az 560-as években a Türk Kaganátus kereste a kapcsolatot a Szászánida Perzsiával és a Bizánci Birodalommal is. A türkök szomszédai, a heftaliták ellen a türkök és a perzsák szövetséget kötöttek, a heftaliták legyőzése után azonban megromlott a viszony kettejük között. A Szászánida Birodalom fő ellensége Bizánc volt. A bizánciak ezért megfelelő szövetségest láttak a türkökben a perzsák ellen. Mindkét fél érdekelt volt a selyemkereskedelem fenntartásában is.⁶ A selyemút északi ága a türkök birodalmán haladt keresztül, és ezek az utak nyugaton a Fekete-tengernél érték el a Bizánci Birodalmat. Az egyik útvonal a Kaukázus északnyugati részén áthaladva az Abház tengerparton, egy másik pedig a Krím félszigeten. Talán az utóbbira utalnak Iordanes *Geticájának* sorai is (550 körül), amikor Ázsia áruit említi a Krím délnyugati sarkában található Kherszón városában.⁷ Ennél konkrétabb értesülésekkel is rendelkezünk a Bizánci Birodalom keleti, belső-ázsiai és kínai kapcsolatairól a 6–7. században. Belső-Ázsiában a Türk Kaganátussal alakultak ki politikai kapcsolatok a 6. század utolsó harmadában. 568-ban Istemi türk kagán egy Maniákh nevű szogd vezetésével követséget küldött Konstantinápolyba. A követség a Volga alsó folyása és a Kaukázus északnyugati hágóin keresztül jutott el a császárvárosba. A következő évben indult haza, és vele ment a türkökhöz a bizánci követ, Zemarchos is. Utazásáról részletes beszámoló maradt fenn, amiből az útvonalat is ismerjük. A követség Szogdián (Transoxania) keresztül érkezett meg a türk udvarba, ami valahol az Altaj- vagy Tiensan-hegységben lehetett. A visszaút még részletesebben dokumentált. A követek a Talasz, majd az Oikh nevű folyón keltek át, és elértek a Kaszpi-tenger északkeleti partjához. A tengerpartot követve átkeltek az Urál folyón, majd a Volgán. Itt az ugurok országán keresztül vezetett az út. Innen a Kaukázus irányába indultak el. Ez-

után arról értesülünk, hogy a követség eljutott Alániába, ahonnan már közel volt a Fekete-tenger és a Bizánci Birodalom. 576-ban Valentinosz vezetésével indult egy követség a türkökhöz. Konstantinápolyból hajón utaztak a Fekete-tengeren egy ideig, majd ezután szárazföldön folytatták útjukat az Akkaga nevű területen keresztül, és végül elértek a türk *šad ordujába*, ami talán az Urál folyó közelében volt, majd onnan tovább az Altaj vidékére.⁸ Emellett más követségekről is van tudomásunk, név szerint ismerünk bizánci és türk (szogd) követeket ebből az időszakból (Eutychios, Irodianos, a kilikiai Paulos, Anankastis, Tagma tarkán, ifjabb Maniák), de részletesebb útibeszámolók nem maradtak fenn az ő útjaikról. Bizánci követségek Kínába is indultak, így például 643-ban, 667-ben, 701-ben, 719-ben és talán még 742-ben.⁹

A 7. század közepén a politikai helyzet jelentősen megváltozott Közép- és Belső-Ázsiában. A Türk Kaganátus megszűnt, a keleti fele 630-ban, a nyugati 657-ben kínai uralom alá került. A Szászánida Perzsiát az arabok hódították meg. Az iszlám terjeszkedése elérte Transoxaniát is, és a 8. század elejére Közép-Ázsia nagy része (Transoxania, Hvárezm) arab kézre került.¹⁰ Ettől kezdve a selyemút fő szárazföldi útvonalai Közép-Ázsiában az iszlám területeken haladtak keresztül. A Bizánci Birodalom túlélt az arab hódítást, de jelentős és gazdag tartományait veszítette el. A bizánciak új szövetségeseiket Kelet-Európában találták meg, Kuvrat Bulgáriájában, majd utána a Kazár Kaganátusban. Az arab terjeszkedés elérte a Kaukázust is, a kazárok többször is háborúra kényszerültek az arabokkal, először 652-ben, majd a 8. század első évtizedeiben szinte évente összecsaptak a felek. Az arab támadások 737-ben véget értek, utána már csak egy-két összecsapásról tudunk, amikor a kazárok fegyverrel avatkoztak be a Kaukázus déli oldalán lévő iszlám provinciák belső ügyeibe.¹¹ Körülbelül a 8. század utolsó negyedétől kezdve egy új korszak kezdődött Kelet-Európa és a Kelet kapcsolataiban, amit a nemzetközi kereskedelem megélénkülése indított el.¹²

Kelet-Európa 9–10. századi kereskedelmi kapcsolataiban kezdetben a kazárok játszottak döntő szerepet, mert az ő területükön vezettek át a fő útvonalak: a kelet-nyugati irányú selyemút és az észak-déli irányú prémút. A két útvonal a Volga-delta környékén keresztezte egymást, nem véletlen, hogy a 9–10. században éppen itt volt a kazárok fővárosa, Etil (Hamlīh).¹³ Később a volgai bulgárok és a ruszok is bekapcsolódtak a kereskedelembé, közvetítve az északi erdővidék és a kalifátus, illetve a Bizánci Birodalom közötti árucserében.

A kereskedelmi forgalom nagymértékű bővülését a kalifátusból származó ezüstdirhemek elterjedése jelzi Kelet-Európában. A dirhemek beáramlása a 770–780-as évektől kezdődött meg nagyobb mennyiségben. A 9. században Irakban, Irán egyes városaiban és Észak-Afrikában vert dirhemek érkeztek, elsősorban a Kaukázuson keresztül. A 10. században a Számánida Emirátus vette át a vezető szerepet a Kelet-Európa felé irányuló dirhemforgalomban.¹⁴ Az árukat több fő útvonalon szállították Kelet-Európa és Közép-Ázsia között. Az erdőöv egyik legfontosabb útja, amelynek csatlakozásai voltak kelet felé, a Volga volt. Emellett szárazföldi utak is vezettek a Kaukázusból, vagy a Volga torkolatától észak felé.¹⁵ Az egyik ilyen csatlakozás a Kaszpi-tenger déli partján ar-Rayy városa volt, ahonnan Transoxaniába vezetett egy főút. Al-Hamaḏānī (900 körül) tudósítása szerint Kazáriából és a volgai bulgároktól is szállítottak árukat Rayyba.¹⁶

A másik csatlakozás északabbra, a Volga-torkolat környékén volt. Ez az út közvetlen összeköttetést teremtett Kazária és Közép-Ázsia között anélkül, hogy a Kaszpi-tengert meg kellett volna kerülni, és áthaladni a Kaukázustól délre lévő iszlám

tartományokon. A 9. század közepén Ibn Hurdābih leírta a zsidó ráhdánita kereskedők utazásait Nyugat-Európa és Kína között. Az egyik útjuk rendszeresen a Bizánci Birodalomtól északra vezetett, és megálltak a kazár kagán városában, Hamliḥban (a Volga-torkolatnál). Itt hajóra szálltak, és átkeltek a Kaszpi-tengeren. Ezután szárazföldön folytatták útjukat Hvárezmbe (az Aral-tótól délre, az Amu-darja folyó völgye) és tovább Transoxaniába, onnan délre Balkhba, aztán az ujugurok földjén át egészen Kínáig.¹⁷ Al-Isṭahrī (950 körül) szintén leírta a Kazáriából Transoxaniába vezető utat. Az itinerárium szerint a Kaszpi-tenger és az Aral-tó között húsz napig tartott az utazás.¹⁸ Ez valószínűleg ugyanaz az útvonal, amit Ibn Hurdābih is leírt. Ibn Hauqal (970 körül) Kelet-Európáról szóló leírásában található egy részlet, ahol a Kaukázusban gyűjtött festőfűről szól, amit Indiába szállítottak: először a Kaszpi-tengeren hajón, majd szárazföldön Transoxania felé. A 10. századra keltezett Cambridge-i töredék, vagy más néven Schechter-féle szöveg szerint Khorászánból zsidók mentek Kazáriába. Ez szintén közvetetten utal a két terület közötti kapcsolatra.¹⁹

A harmadik fő útvonal Volgai Bulgáriát kapcsolta közvetlenül az iszlám világhoz. A 10. század elejétől kezdve, amikor a Számánida dirhemek nagyobb mennyiségben kezdtek áramlani a Volga-vidékre, ez az útvonal kezdett egyre nagyobb jelentőségre szert tenni. A Volgát egészen északon, a volgai bulgárok területén érte el, kikerülte Kazáriát. 922-ből pontos útleírást hagyott az utókorra Ahmad Ibn Fadlān, aki a bagdadi kalifa követségének titkáraként végigutazott rajta Bagdadból egészen Bulgárig és vissza. A követség, amelynek célja az iszlám hivatalos vallássá tétele volt Bulgáriában, 921-ben indult Bagdadból. A telet az Amu-darjánál, Hvárezmben töltötték. Innen 922. március 4-én indultak el, és 70 nap múlva érkeztek meg a bulgár király udvarába. Hvárezmből végig egyenesen északnyugat felé haladtak. Az út első szakasza a kazak steppe északnyugati részén, az oguzok országán vezetett keresztül, majd a besenyők és a baskírok földjén haladt át.²⁰ Ezzel a lépéssel a bulgárok, akik addig kazár függésben voltak, kinyilvánították, hogy függetlenek akarnak lenni Kazáriától. A kazárokat így az a veszély fenyegette, hogy elvesztik monopolhelyzetüket a kereskedelemben, ami abból adódott, hogy a Kelet-Európából exportált áruk döntő többsége az ő területükön haladt keresztül, és az ebből befolyó vámok a kagáni udvarba folytak be.²¹ A bulgárok önállósodási törekvéseit nem sikerült megakadályozni, így a Volgai Bulgária jelentős kereskedelmet tudott folytatni az iszlám világgal. Ezt megerősítik más szerzők, például al-Mas‘ūdī, al-Muqaddasī, Mahmūd al-Kāšgarī és al-Marwazī tudósításai a 10–12. századból. Al-Mas‘ūdī azt írta egyik könyvében, hogy a bulgárok és Hvárezm között folyamatosan jártak a kereskedők karavánjai.²² A 12. században élt al-Marwazī szerint az utazás Volgai Bulgária és Hvárezm között három hónapig tartott.²³ Muqaddasī leírásában szerepelnek azok az áruk, amelyeket a bulgároktól szállítottak Hvárezmbe.²⁴ Kāšgarī a volgai bulgárok nyelvének néhány szavát jegyezte le. A szerző Közép-Ázsiában alkotott, messze Bulgáriától, az általa megismert szavak kereskedőktől származtak, amit az is bizonyít, hogy többnyire olyan árucikkek nevei, amiket Bulgáriából vittek ki, vagy oda importáltak.²⁵ Egy másik szerző, Pseudo-Ġāhiz szintén felsorolt több olyan árucikket (prémeket), amelyeket Hvárezmből szállítottak Irakba.²⁶ Hvárezmbe azonban feltehetően Kelet-Európából, esetleg éppen a bulgároktól juttattak el.

A bulgáriai piacokat a rusz kereskedők is látogatták. A skandináviai eredetű ruszok valamikor a 8. század utolsó negyedében kezdtek a kelet-európai erdővidékre betelepülni, feltehetően éppen a kibontakozó kereskedelem vonzotta őket. A ruszok

területe a 9. században még csak a Ladoga-tó környékére terjedt ki, az északi erdővidékről azonban egészen messze eljártak kereskedni: a Lovaty–Volhov–Dnyeper–Fekete-tenger vízi úton egészen Konstantinápolyig, a Volgán pedig a bulgárokhhoz, a kazárokhhoz és a kalifátusba. 922-ben Ibn Fadlān leírta a Bulgárba látogató rusz kereskedőket. A ruszok tehát szintén jelentős mértékben részt vettek a kelet-európai kereskedelemben, szerepük azért is jelentős, mert közvetítő szerepet játszottak Közép-Ázsia és Észak-Európa kapcsolataiban (az európai dirhemleletek jelentős része Skandináviából, elsősorban Svédországból ismert).²⁷

A Kelet-Európából exportált áruk között első helyen a prémek álltak, jelentős volt még a rabszolga, méz, viasz kivitele, ezenkívül számos más árucikket ismerünk, mint például fegyverek, borostyán, élő állatok, halenyv, faanyag, amint ez kiderül a fentebb idézett muszlim szerzők leírásaiból is. Vannak arról is beszámolók, hogy milyen nagyra értékelték egyes európai termékeket az iszlám világban (prémek, kardok).²⁸ Kelet-Európa és Közép-Ázsia kereskedelmi kapcsolatait és az említett utak használatát megerősítik a régészeti leletek is, amelyek Kelet-Európában és Skandináviában kerültek elő.²⁹ A legnagyobb mennyiségben előforduló dirhemekről már volt szó. Szintén csereárúként szolgáltak olyan tárgyak, mint az ezüstedények, üvegyöngyök és kauricsigák.³⁰ A selymet és egyéb értékes textíliákat, fűszereket, drágaköveket elsősorban a királyi, kagáni, fejedelmi udvarokba szállították, részben ajándékként. Ugyancsak a közép-ázsiai kapcsolatokra utalnak a Kelet-Európában talált tevecsonatok és tevét ábrázoló rajzok, valamint a tevéket említő írásos beszámolók.³¹

A kereskedelmi kapcsolatokkal Kelet-Európa, elsősorban a Kazár Kaganátus és a Volgai Bulgária még közelebb került a Kelethez, az iszlám világhoz. Ez a közeledés nemcsak a kereskedelemben mutatkozott meg, hanem a politikai kapcsolatokban és az iszlám kelet-európai terjedésében is.

A politikai kapcsolatok 6. századi alakulásáról már volt szó a türkök, avarok és a két nagy birodalom, a Perzsa és a Bizánci Birodalom kapcsolatainak ismertetésekor. Az arab–kazár háborúk után békés időszak köszöntött Kelet-Európára, a *Pax Chazarica*. Ezt az állapotot a 890-es évek elején a besenyők vándorlása zavarta meg. A besenyők a 9. században a Volgától keletre laktak, de a Számánida emír 893-ban megtámadta a tőle északra lakó karlukokat, és győzelmet aratott felettük. Ennek a következménye az lett, hogy a karlukok, akiknek a hatalma addig kiterjedt a Kazaksteppe nyugati részére is, elvesztették befolyásukat, és az addig velük együttműködő kimekek, oguzok és besenyők önállósultak. Az oguzok háborút indítottak a besenyők ellen, akik kénytelenek voltak nyugatra vonulni, átkeltek a Volgán, majd a Donon. Ezzel Kelet-Európa politikai viszonyaiba is beleszóltak. Kiszorították Etelközéből (Don vagy Dnyeper és az Al-Duna, vagy Szeret folyók közötti terület) a magyarokat, és ezzel megfosztották a kazárokat egyik fontos szövetségüktől. A Kazár Kaganátus hatalmi befolyása gyengülni kezdett.³² Ezt követte a volgai bulgárok önállósodása, akik addig szintén kazár befolyás alatt álltak. 950 körül már délről is veszély fenyegette a kazárokat. Az Alán Királyság megerősödésével kellett szembenézniük, amely egyre inkább élvezte Bizánc támogatását, miközben a bizánci–kazár viszonyban ellentétek mutatkoztak. Mindehhez járult még, hogy a Kaukázustól délre lévő, egykor az arabok által megszervezett tartományok önállósodtak, és ezek emírei szerették volna megszerezni a Kaukázus keleti része feletti ellenőrzést, ami természetesen kazár érdekeket sértett, így a kazárok és déli muszlim szomszédaik között is ellentétek keletkeztek. A 950–960-as években a kazár hatalom csak egy helyről számíthatott segítségre: a keleti szomszédból, Hvárezmből. A végzetes ellenség azonban mégsem a fentebb

felsorolt szomszédok közül került ki, hanem északról, az erdővidékről érkezett: a ruszok voltak azok, akik két nagy támadást is intéztek a kaganátus ellen, 965-ben és 969-ben. Mindkettő a kazárok vereségével végződött. Az ezután következő eseményekről elég szűkszavú beszámolókból értesülünk, de azt tudjuk, hogy a hvárezmiek hajlandók voltak segítséget nyújtani a kazároknak, de ennek az volt a feltétele, hogy a kazárok hivatalosan is felveszik az iszlámot, és államvallássá nyilvánítják a zsidó vallás helyett. A feltételnek eleget is tett a kazár kagán, de ez a lépés már nem tudta megmenteni a birodalmat, a Kazár Kaganátus már végleg elvesztette hatalmi befolyását Kelet-Európa felett, és néhány évtized múlva már egyáltalán nem is említik a források. A besenyők után az özguk egy része is nyugat felé vette az irányt, és a Volga menti steppén telepedett le.³³

A kazár–hvárezmi közeledésben jelentős szerepet játszott az iszlám. Az iszlám vallás két irányból érte el Kelet-Európát a 8–9. században: a Kaukázus felől és Közép-Ázsia – elsősorban Hvárezm – felől. Az első térítési kísérlet 737-ben történt, amikor a Kaukázuson áttörő arabok ellen csatát veszített és bekerített kazár kagán elfogadta az arab békeajánlatot, aminek a feltétele az iszlám felvétele volt.³⁴ Ez az epizód azonban nem hagyott tartós nyomokat a kazárok történetében. Néhány évtizeddel később a zsidó vallást választották az uralkodóik, ami hivatalos, államvallás lett, egészen a kaganátus lehanyatlásáig. Az iszlám más módon és más helyről is érte Kazáriát, és ez sokkal eredményesebb volt, mint a fegyveres hódítás. A hvárezmiek nagyobb számban telepedtek meg Kazáriában és a vele szomszédos területeken. Al-Mas‘ūdī tudott arról, hogy a 8. században, miután az arabok elfoglalták Transoxaniát és Hvárezmet, egy idő múlva hvárezmiek egy csoportja vándorolt nyugatra, a Kazár Kaganátusba. Később itt jelentős szerephez jutottak: a kazár udvar testőrsége jórészt közülük került ki.³⁵ Más részük kereskedelemmel foglalkozott. Hasonló szerepet játszottak ők a kazárok között, mint korábban a szogdok a Türk Kaganátusban. A hvárezmiek azonban nemcsak Kazáriában, hanem más kelet-európai országban is jelentős szerephez jutottak, főleg a kereskedelemben és az iszlám terjesztésében, így a volgai bulgároknál, a kelet-európai besenyőknél és a magyaroknál, a honfoglalás előtt és után is (az Árpád-korban számos forrás említi őket), de eljutottak a Ruszba is.³⁶ A kazáriai iszlám térítésben a hvárezmiek játszottak fontos szerepet. A 10. században a hadsereg hivatásos katonái nagy részben muszlimok voltak, és mint a legmegbízhatóbb alakulat, a kagáni udvarban testőrökként is szolgáltak. Befolyásuk egyre növekedett.

Az iszlám azonban nemcsak a hvárezmiek közreműködésével terjedt a kaganátusban, hanem a Kaukázus felől érkező perzsa, tabarisztáni, azerbajdzsáni és arab kereskedőkkel is. A főváros egyik része a kereskedők, elsősorban a muszlim kereskedők települése volt, ahol a 10. század közepén piacok, mecsetek, fürdők voltak. A sikeres iszlám térítés másik helyszíne Volgai Bulgária volt, itt 922 már után semmilyen adminisztratív vagy politikai akadály nem volt az iszlamizációnak. Az iszlám azonban eljutott a besenyőkhöz is, és Magyarországra is, ahol a honfoglalás után egészen a tatárjárás utáni évekig élt muszlim közösség.³⁷ Kelet-Európában ez az időszak volt az iszlamizáció első hulláma. Az iszlám következő korszaka a mongol hódítás után jelentkezett, és ez az időszak bekapcsolta az iszlám világba Kelet-Európa egy újabb részét is, a Krím félszigetet. Az iszlám sikeresen gyökeret eresztett a Kaukázus keleti felében, a Volga középső folyásánál és a Krímben is. Utóbbi két helyen, különösen a Kaukázus keleti részén ma is erőteljesen jelen van. Ennek a kezdetei a kazár korszakra mennek vissza.

Az ezredforduló után röviddel véget ért a kelet-európai kereskedelemnek ez a látványos virágzása. Ennek okait egyrészt a közép-ázsiai politikai viszonyok megváltozásában és az ezüstexport leállásában, másrészt pedig Kelet-Európában, a Kazár Kaganátus eltűnésében és a Kijevi Rusz kereskedelmi aktivitásának csökkenésében vélik megtalálni a kutatók.³⁸

Röviden összegezve: 1) A 6–7. században a bizánci–perzsa szembenállás volt hatással a kelet-európai steppe politikai viszonyaira, különösen a Kaukázus környékén. Az ókorban is használt kereskedelmi utak és a régóta meglévő kereskedelmi kapcsolatok az eurázsiai steppeöv és a szomszédos birodalmak között továbbra is fennmaradtak. A bizánci–türk közeledés rövid életű volt, sem gazdasági, sem politikai vonatkozásban nem befolyásolta a kialakult gazdasági és politikai struktúrákat. 2) Az iszlám hódítás bekapcsolta Közép-Ázsiát az Arab Kalifátus gazdasági rendszerébe. Ennek a határai északon Kelet-Európáig értek. Körülbelül ebben az időszakban a Kaszpi–Volga–Kaukázus vidéke központtal létrejött a Kazár Kaganátus, amely politikailag független volt mind a Bizánci Birodalomtól, mind pedig a kalifátustól, és befolyását kiterjesztette Kelet-Európa nagy részére. Képes volt arra, hogy sikeres közvetítő legyen a nemzetközi kereskedelemben, és ezzel egy időben egyfajta integráló szerepet játszon Kelet-Európában. 3) A közép-ázsiai és a kelet-európai átalakulás egymás szomszédságában, de egymástól függetlenül ment végbe. A két terület kapcsolatában két lehetőség rejlett: terjeszkedés egymás rovására vagy az együttműködés. A kezdeti szembenállás után az együttműködést választották. Ezzel Kelet-Európa nagy része szintén be tudott kapcsolódni ebbe a nagy gazdasági rendszerbe. A 9–10. században a kereskedelemről tudósító források viszonylag nagy bősége nem csak a muszlimok érdeklődésével magyarázható. Nem arról van szó, hogy a korábbi időszakban kevesebbet jegyeztek le erről a területről (vagy a források mára már megsemmisültek): a dirhemek tömeges megjelenése önmagában is bizonyítja ezt a változást. Kelet-Európa fokozott bekapcsolódása a világkereskedelembé és szoros gazdasági és kulturális kapcsolódása az iszlám világhoz számos új jelenségben mutatkozott meg: városok megjelenése ott, hol korábban nem voltak ilyen előzmények, az írásbeliség, az államszervezet, az intézmények, a nagy világvallások (kereszténység, iszlám, zsidó vallás) terjedése. Ezek egy része a Bizánci Birodalom felől érkezett, más része azonban az iszlám világból. A „kazár modell” azonban rövid életű volt, megszűnésével egy időben a keleti kereskedelem is lehanyaglott, nem szűnt meg, de elsősorban a volgai bulgárookra korlátozódott. Volgai Bulgárián kívül Kelet-Európa másik nagy politikai központja a Dnyeper-vidéken volt, a Ruszban (a steppén sem a besenyők, sem az utánuk bevándorló kunok nem tudtak a kazárok államához hasonló központosított birodalmat létrehozni, de ahhoz erősek voltak, hogy a Rusz déli irányú terjeszkedését lehetetlenné tegyék). A Rusz földrajzi fekvése és bizánci orientációja miatt nem volt érdekelt a Kelethez való szoros kapcsolódásban. Ezzel Kelet-Európa történetében egy új időszak kezdődött.

Jegyzetek

¹ Belső-Ázsia, Közép-Ázsia, Eurázsia mint földrajzi és történeti fogalmára *R. Grousset: The Empire of the Steppes. A History of Central Asia.* Transl. N. Walford. New Brunswick, 1970. XXI–XXX.; *G. Vernadsky: Kievan Russia.* New Haven, 1951², 1–18.; *D. Sinor: Introduction: the Concept of Inner Asia.* In: *The Cambridge History of Early Inner Asia.* Ed. D. Sinor. Cambridge–New York etc. 1990, 1–18.; *Vásáry I.: A régi Belső-Ázsia története.* Magyar Östörténeti Könyvtár (=MÖK) 19. Budapest, 2003², 10–12, 15–17.

- ² R. Grousset: i. m. 78–79, 171–182.; M. I. Artamonov: Isztorija hazar. Leningrad, 1962, 61–112.; P. B. Golden: The peoples of the south Russian steppes. In: The Cambridge History of Early Inner Asia, i. m. 256–270.; Uő: Nomads of the Western Eurasian Steppes: Ouyars, Onouyars and Khazars. In: History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period. Ed. H. R. Roemer–W. E. Scharlipp. Philologiae et Historiae Turcicae Fundamenta I. Berlin 2000, 282–295.; Vászary I.: i. m., 127–131., 135–142.
- ³ L. Boulnois: A Selyemút. Ford. Litván Gy. Budapest 1972.; H.-W. Haussig: Die Geschichte Zentralasiens und der Seidenstrasse in islamischer Zeit. Darmstadt, 1988.
- ⁴ J. Martin: The Treasure of the Land of the Darkness. Fur Trade and its Significance for Redieval Russia. Cambridge–London etc. 1986, 5–14.; A. Nazmi: Commercial Relations between Arabs and Slavs. Warszawa, 1998, 212–217.
- ⁵ Sztrabón: Géographika XI, II, 10, (ed.) F. Lasserre: Strabon: Géographie. VIII (Livre XI) Paris, 1975, 48. Magyar fordítása: Földy J.: Strabón: Géographika. Budapest, 1977, 529.; Géographika XI, II, 3, (ed.) F. Lasserre: i. m. 44. Magyar fordítása: Földy J.: i. m. 527–528.; Géographika, VII, IV, 5: Földy J.: i. m. 327; Géographika, VII, III, 17: Földy J.: i. m. 323.; A görögök és északi szomszédai között a későbbi időben sem szűnt meg a kereskedelem. Például a 6. században Ioannes Malalas tudósított a Boszporoszbán (mai Kercs) folyó kereskedelemről: (Chronographia, XVIII, 14) J. Thurn (rec.): Ioannis Malalae Chronographia. CFHB ser. berolinensis. Berolini et Novi Eboraci, 2000, 361; magyar fordítása: *Moravcsik Gyula*: Malalász és Theofánész. In: Györfly Gy. (összeáll.): A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónik sok híradásai. Budapest, 2002⁴, 53–54.
- ⁶ Vászary I.: i. m. 69.
- ⁷ Getica, 37, (ed.) E. Cs. Szkrizsinszkaja: Iordan o proiszhozgyenyii i gyejanijah getov. Moszkva, 1960, 136. Magyar fordítása: *Iordanes*: Getica. A gótok eredete és tettei. Szerk. Kiss M. Pécs, 2002, 39. Feltehető, hogy közép-ázsiai kereskedők is eljutottak a Krímbe. A félsziget déli partján található Szudak város nevét a szogdokkal hozták kapcsolatba. A közép-ázsiai szogdok a 8. században Európában is jelen voltak. H.-W. Haussig: i. m. 34.
- ⁸ *Menandrosz protektor*, Fragmenta, 21, 22, 43. (Ed.) C. De Boor: Excerpta de legationibus. Berlin, 1903, 192–195., 203–208., 452–453. Magyar fordításai: Lukinich I. (ford., bev., komm.): Menander protector történeti művének fennmaradt töredékei. Brassó, 1905, 100–111., 135–141.; *Moravcsik Gy.*: Menandrosz. i. m. 77–83.
- ⁹ K. Hannestad: Les relations de Byzance avec la Transcaucasie et l'Asie Centrale aux 5e et 6e siècles. Byzantion 25–27 (1955–1957) 2, 456.; Th. S. Noonan: Why dirhams first reached Russia: the role of Arab–Khazar relations in the development of the earliest Islamic trade with Eastern Europe. Archivum Eurasiae Medii Aevi (=AEMA) 4 (1984) 259.
- ¹⁰ Ph. K. Hitti: History of the Arabs from the Earliest Times to the Present. London, 1951⁵, 209.
- ¹¹ Az arab–kazár háborúk részletes feldolgozása: D. M. Dunlop: The History of the Jewish Khazars. Princeton, 1954, 45–87.
- ¹² Th. S. Noonan: i. m. 249–251.
- ¹³ *Polgár Sz.*: Városfejlődés a kora középkori Kelet-Európában. A Volga melletti kazár főváros létrejöttének kérdése. In: Hadak útján. A népvándorlás kor fiatal kutatóinak konferenciája. Szerk. Bende L.–Lőrinczy G.–Szalontai Cs. Szeged, 2000, 345–346.
- ¹⁴ A kelet-európai és skandináviai dirhemleleteknek hatalmas irodalma van. Az eredmények és problémák összefoglalása 1981-ig: Cs. Bálint: Einige Fragen des Dirhem-Verkehrs in Europa. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 32 (1981) 105–131.; illetve *Bálint Cs.*: Az európai dirhem-forgalom néhány kérdése. Századok 116 (1982) 1:3–32. Az 1980–90-es évek kutatásai a dirhemforgalmat történeti kontextusban vizsgálták Th. S. Noonan: The Islamic World, Russia and the Vikings. Variorum Collected Studies 1998.; S. Brather: Frühmittelalterliche Dirham-Schatzfunde in Europa. Probleme ihrer wirtschaftsgeschichtlichen Interpretation aus archäologischer Perspektive. ZAM Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters 23–24 (1995–1996) 73–153.; W. Łosiński: Chronologia, skala i drogi naplywu monet arabskich do krajów europejskich u schyłku 9 i 10 w. Slavia Antiqua 34 (1993) [1994] 1–41.
- ¹⁵ *Zimonyi I.*: Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ğayhānī-hagyomány magyar fejezete. MÖK 22. Budapest, 2005, 206.
- ¹⁶ T. Lewicki (ed.): Zródła arabskie do dziejów słowiańszczyzny. T. 2/1. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1969, 26; magyar fordítása: *Kmoskó M.*: Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom 1/1. Szerk. Zimonyi I. MÖK 10. Budapest 1997, 140.
- ¹⁷ T. Lewicki (ed.): i. m. T. 1. Wrocław–Kraków, 1956, 76. Magyar fordítása: *Kmoskó M.*: i. m. 122.

¹⁸ *M. De Goeje* (ed.): *Viae regnorum. Descriptio ditionis moslemicae auctore Abu Ishāk al-Fārisī al-Istakhrī. Bibliotheca Geographorum Arabicorum (=BGA) I. Lugduni Batavorum (Leyden), 1870, 304. Magyar fordítása: Kmoskó M.: i. m. 1/2, MÖK 13. Budapest, 2000, 44.*

¹⁹ *J. H. Kramers* (ed.): *Opus geographicum auctore Ibn Haukal. BGA II/2. Lugduni Batavorum, 1939², 347. Magyar fordítása: Kmoskó M.: i. m. 1/2, 70–71.; Hunyadi L.: A Schechter-féle szöveg: egy névtelen kazár zsidó levele Haszdai ibn Sapruthoz. In: Források a korai magyar történelem ismeretéhez. Szerk. Róna-Tas A. MÖK 2001, 168.*

²⁰ *A. Kmietowicz–F. Kmietowicz–T. Lewicki* (eds.): *Zródła arabskie. do dziejów słowiańszczyzny . T. 3. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdansk–Łódź 1985, 26–47.; Z. V. Togan: Ibn Fdlān’s Reisebericht. Leipzig, 1939, 17–39.; A. P. Kovaljevskij: Knyiga Ahmeda Ibn Fadlana o ego putyeszestvii na Volgu v 921–922 gg. Har’kov, 1956, 121–131.*

²¹ *Th. S. Noonan: Why dirhams... i. m. 279–280.; Zimonyi I.: A volgai bolgárok és a volgai út. In: „Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvanesztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Piti F.–Szabados Gy. Szeged, 2000, 696.*

²² „Aranymezők és drágakőbányák”, XVII: *C. B. de Meynard–P. de Courteille* (eds.): *Maçoudi: Les prairies d’or. T. II. Paris 1914², 15–16. Magyar fordítása: Kmoskó M.: i. m. 1/2, 173.*

²³ *V. Minorsky: Sharaf al-Zamān Tāhir al-Marvazī on China, the Turks and India. London 1942, *44 (text), 34 (ford.).*

²⁴ *M. de Goeje* (ed.): *Descriptio imperii moslemici auctore al-Moqaddasi. Lugduni Batavorum (Leyden) 1906, 323–325. Magyar fordítása: Kmoskó M.: i. m. 1/2, 128. „Hwārizm-ből viszik ki a coboly-, mókus-, hermelin-, nyuszt-, menyét-, róka- és hódprémeket, különböző színű nyulakat és kecskebőröket, viasz, nyilakat, nyárfát (nyárfát?), sapkákat, halenyvet, halcsontot, hódot, borostyánkővet, ságrént, mézet, mogyorót, sólymokat, kardokat, mellvérteket, hangát, a Saqāliba-ból való rabszolgákat, juhokat és marhákat. Mindez Bulgār-ból származik...” Az egyes szavak jelentése, illetve értelmezése körül problémák vannak, például a borostyán előtt szereplő „hód” -ot (hazmiyyūn) ’hódpézsmá’-nak is fordítják, de ettől függetlenül a felsorolás jó képet ad a Kelet-Európából exportált árukról.*

²⁵ *Awos ’viasz’, bal ’méz’, qanaq ’vaj’, akin ’gyapotkendő’, yalnuq ’rabnő’; O. Pritsak: Kāšgārī’s Angaben über die Sprache der Bolgaren. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft (=ZDMG) 109 (1959)1:111–113.; I. Zimonyi: Znacsenie volzsszkogo putyi v istorii volzsszkij bulgar. In: Velikij volzsszkij puty: isztorija, formirovanija i razvityija. Otv. red. M. A. Uszmanov. Kazany, 2002, 86.*

²⁶ *Ch. Pellat: Gāhiziana I. Arabica I (1954) 157. „Pézsmá (misk), menyét (vagy hermelin) (qāqum), coboly (sammūr), szürke mókus (siṅāb), sivatagi róka (fanak), nagyon édes nádcukor.” A sivatagi róka és a nádcukor biztosan nem a bulgároktól érkezett Hvárezmbe, de a prémekről ez elképzelhető. A szerző egy másik helyen is említi a „hvárezmi” prémeket, megkülönböztetve a „kazár” (Kazáriából szállított) prémektől: Ch. Pellat: i. m. 157.*

²⁷ *Th. S. Noonan: Why the Vikings First Came to Russia? Jahrbücher für Geschichte Osteuropas N. F. 34 (1986) 3:321–348.; S. Franklin–J. Shepard: The Emergence of Rus 750–1200. London–New York, 1996; V. Ja. Petruhin: Rusz i narodü Vosztočnoj Jevropü v 9–10 vv. In: V. Ja. Petruhin–D. Sz. Rajevskij: Ocserki isztorii narodov Rosszii v drevnosztii i rannjem szrednyevokov’je. Moszkva, 2004, 246–358.*

²⁸ *Al-Mas’ūdī például a kazárok északi szomszédaitól származó fekete és vörös rókaprémeket királyi viseletként jellemezte, és azt írta róluk, hogy egy darab száz dinár vagy még annál is többé került. „Aranymezők” XVII. (eds.) C. B. de Meynard–P. de Courteille: i. m. 14–15. Magyar fordítása: Kmoskó M.: i. m. 1/2, 173. A frank és viking kardokat is nagyra tartották: Z. V. Togan: Die Schwerter der Germanen nach arabischen Berichten des 9–11. Jahrhunderts. ZDMG 90 (1936) 29.*

²⁹ Közép-ázsiai kapcsolatokra utal például a Cimljanszkoje Gorogyicsce lelőhelyen (itt volt Sarkel vára) talált papírdarab, amely szamarkandi műhelyben készült a 8–9. század fordulóján, és egy elefántcsont sakkfigura. (*M. I. Artamonov: Szarkel-Belaja Vezsa. In: Trudü volgo-donszkoj archeologicseszkoj ekspedicii. T. 1. Moszkva, 1958, 53–54., 72.; Sz. A. Pletnyjova: Szarkel i sjolkovüj puty. Voronyezs, 1996, 43., 153.*) Szintén középp-ázsiai eredetű azoknak a selyemszöveteknek a nagy része, amelyek az északnyugati-kaukázusi lelőhelyeken, Moscssejva Balkán és Haszauton kerültek elő. Az előbbi helyen egy kínai kereskedő feljegyzéseit tartalmazó papírdarabka és buddhista képpel díszített selyemszövet is előkerült. A lelőhelyeket a 8–9. századra keltezik, ami azt jelzi, hogy ebben az időben is használatban volt a Kaukázuson át a Kaszpi-tenger és Középp-Ázsia felé vezető út. (*A. A. Jeruszalimszkaja: Alanszkij mir na „Sjolkovom putyi” Moscssejva Balka, isztoriko-kul’turnij kompleks 8–9 vekov. In: Kul’tura Vosztoka. Drevnosztii i rannyeje szrednyevokov’je. Red. V. G. Lukonyin. Leningrad, 1978, 151–162.; B. Borkopp–A. Jeruszalimszkaja: Von China nach Byzanz. Frühmittelalterliche Seiden aus der Staatlichen Ermitage Sankt Peterburg. München, 1996.*) Egyesek szerint közvetlenül Indiából származik az az aranyozott Buddha-szobor, amelyet a svédországi Helgöben találtak. (*J. Brøndsted: A vikingek. Ford. Vásárhelyi J. Budapest, 1983, 151.*) Egy sor áru

valóban Indiából származott, Közép-Ázsián keresztül, szárazföldi úton jutott el Kelet-Európába, így az indiai civilizációval is volt kapcsolata az eurázsiai steppének, de ez elsősorban csak a kereskedelemre korlátozódott. (*Polgár Sz.*: Kereskedelmi kapcsolatok Kelet-Európa és India között a középkorban, 9–15. század. In: Abhivádana. Tanulmányok a hatvanéves Wojtilla Gyula tiszteletére. Szerk. Felföldi Sz. Szeged, 2005, 249–257.) Az indiai hatás Közép-Ázsiában nagyobb mértékű volt, főleg az iszlám előtt, de még utána is hatott. (*A. M. Belenickij*: K isztorii kul'turnyh szvjazej Szrednyej Azii i Indii v rannyeje szrednyevkov'je. Red. G. M. Bongard-Levin–V. V. Sztruve. Moszkva, 1964, 190–196.; *M. I. Vorobjeva-Gyeszjatovszkaja*: Pamjatnyiki indijszkaj pizs'mennosztij iz Szrednyej Azii. Uo. 210–217.)

³⁰ Az ezüstedényekkel kapcsolatos kérdések újabb összefoglalása: *A. G. Ivanov*: Etnokul'turnyje i ekonomicseszkiye szvjazi naszelenyjja basszejna r. Csepűi v epohu szrednyevkov'ja (konyec 5–pervaja polovina 13 vv.). *Izsevszk*, 1998, 49–61.; *Th. S. Noonan*: The Fur Road and the Silk Road: The Relations between Central Asia and Northern Russia in the Middle Ages. In: Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe in 6–7. Jh. Hrsg. Cs. Bálint. *Varia Archaeologica Hungarica* 9. Budapest, 2000, 285–301. Az üveggyöngyökkel kapcsolatban: *Ibn Fahlān* szerint egy gyöngyért egy dirhemet adtak a ruszok a muszlim kereskedőknek (*A. Kmiotowicz–F. Kmiotowicz–T. Lewicki*: i. m. 67.; *Z. V. Togan*: *Ibn Fahlān's Reisebericht*. i. m. 84.; *A. P. Kovaljevskij*: i. m. 141.); *R. K. Kovalev*: The Infrastructure of the Northern Part of the „Fur Road” between the Middle Volga and the East during the Middle Ages. *AEMA* 11 (2000–2001) 30–33. A kauri kérdéséhez *Kovács L.*: Volt-e a honfoglaló magyaroknak kaurisigapénzük? *Századok* 133 (1999) 63–84.

³¹ Írott források ismertetése a kelet-európai tevékről: *D. Ludwig*: Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen. Münster, 1982, 231–232. Tevét ábrázoló rajzok: *V. Je. Fljorova*: Graffiti Hazarii. Moszkva, 1997, 64, 124, 10. tábla, 7., 105., 2. tábla, 33. Tevecsontok: *S. Bökönyi*: History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe. Budapest, 1974, 227.

³² *Zimonyi I.*: A besenyők nyugatra vándorlásának okai. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* CVI. Szeged, 1998, 129–144.

³³ *M. I. Artamonov*: i. m. 365–383., 426–437.; *A. P. Novoszelcev*: Hazarszkoje goszudarsztvo i ego rol' v isztorii Vosztocsnoj Jevropü i Kavkaza. Moszkva, 1990, 219–231.

³⁴ *D. M. Dunlop*: i. m. 83–85.

³⁵ „Aranymezők”, XVII, *C. M. de Barbier–P. de Courteille* (eds.): i. m. 10–11; magyar fordítása: *Kmoskó M.*: i. m. 1/2. 171.

³⁶ *Z. V. Togan*: *Ibn Fahlān's Reisebericht*. i. m. 217–220.; *Györffy Gy.*: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Budapest, 1959, 51–54.; *Czeglédy K.*: Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről. Névtudományi előadások a II. Névtudományi Konferencián. Nyelvtudományi Értesítő 70. Budapest, 1970, 254–259.; *Zimonyi I.*: Egy új muszlim forrás a Kárpát-medencében élő magyarokról. In: Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás. Szerk. Felföldi Sz.–Sinkovics B. MÖK 15. Budapest, 2001, 92. 16., 17., 18. jz.

³⁷ *Szűcs J.*: Két történelmi példa az etnikai csoportok életképességéről. In: *Magyarságtudás. A Magyarságtudató Csoport évkönyve*. Budapest, 1987, 11–20.

³⁸ *Bálint Cs.*: Az európai dirhem-forgalom. i. m. 5–7.

A KUNOK ÉS KELET-, DÉLKELET-EURÓPA A 11–12. SZÁZADBAN

Az eurázsiai steppe nyugati része, az Urál-hegység, a Kaukázus, a Fekete-tenger, az Al-Duna és a Kárpátok által határolt térség a Belső-Ázsiából kiinduló népvándorlások utolsó állomáshelye volt. A 11. század első felében a terület meghatározó szereplői a besenyők és az úzok voltak, de a század második felében megjelenő nomád népesség, a kunok közel háromszáz évig jelentősen befolyásolták a térség politikai életét. E rövid tanulmányban ennek a nomád törzsszövetségnek történetét vázolom fel a forrásokban való megjelenésüktől a 12. század végéig.

A kunok korai története

Az új népesség különböző nyelvű forrásokban *qibġaq*, *cuman*, *polovec*, *χarteš*, *falb* és *kun* néven jelent meg. Az arab al-Marwazī (meghalt 1120) *Az állatok természeti tulajdonságai* című művében leír egy népvándorlást, amely szerint egy *qūn* nevű nép elhagyta Észak-Kínában levő területeit. Ezek a *qūnok* a qāyok nyomására a *šarik* földjére mentek. A *šarik* népe továbbvonult a muszlim karlukok és oguzok területére. Az oguzok (úzok) pedig a besenyők területére húzódtak a Fekete-tenger mellé.¹ Ennek alapján a belső-ázsiai *qūnok* nevének már korán összekapcsolta a kutatás a kelet-európai kunokra alkalmazott *kun* népnévvel.² Ugyanebben a forrásban szerepel egy *šarī* megnevezésű etnikum is. Ezt a népnevet a török *sarıg* 'sárga' jelentésű szóból származtatják.³ Erre az etimológiára támaszkodva a kutatók egy része a nyugati források 'fakó, halványsárga' nevű népét a *šarikkal* azonosítja.⁴ Mások azonban sem a *qūn*, sem a *šarī* néppel való kapcsolatot nem fogadják el.⁵ Olyan vélemény is van, amely al-Marwazī népvándorlás-leírását íróasztal mellett született fikciónak tartja.⁶

A népnevek közül a muszlim szerzők által használt *qibġaq* alak⁷ – ami egy török *qipčaq*nak felel meg – szerepelt legkorábban az írott forrásokban. Az ujgur kori Šine-usu-i felirat⁸ (759) *qbčq* olvasatát és [*qi*]bčaq rekonstrukcióját⁹ többen elfogadják,¹⁰ míg mások bizonytalannak tartják.¹¹ Az ujgur emlék mellett a bagdadi kalifa postamesterének, Ibn Hurdābihnek (meghalt 911 körül) *Utak és országok könyve* című munkáját tartották számon mint a *qibġaq*okat említő első forrást.¹² Miután bebizonyosodott, hogy a 11. században élt Gardīzī munkájában, *A legkiválóbb tudósításokban*, a török népek leírásánál Ibn Muqaffa^c-nak (720–756) vagy annak fiának könyvét, *A világ lakott negyedét* használta forrásként,¹³ így ez a Šine-usu-ival közel egykorú kútfő a legkorábbi muszlim forrás, ahol a *qibġaq*ok megjelennek. A *qibġaq* elnevezés Gardīzīnél a kimekek egyik törzscsoportjának névadó ősét jelöli.¹⁴ A *qipčaq* névnek nincs biztos etimológiája, a *qobuq* 'odvas fa',¹⁵ *qipčaq* 'haragos, hirtelen haragú, aki mindenkire bosszankodik',¹⁶ *qivčaq* 'szerencsétlen',¹⁷ a *qobi* 'fátlan vagy (steppe/sivatag)' népnév-magyarázat mellett érveltek a különböző kutatók.¹⁸ A latin és a görög források *Cumani*, *Comani*, illetve *Κουμανοι*, *Κοῦμανοι* alakjainak *quba* 'fakó, fakó sárga, sápadt' színnévből való magyarázatát¹⁹ a kutatók többsége elfogadja.²⁰ A szláv *polovec*et a szláv *pole* 'mező' szóból 'mezőlakó' jelentésben is értelmezik, illetve a *polov* 'sápadt' vagy a *polovy* 'sárgás' szavak származékának tartják.²¹ A német *falb* jelentése 'fakó, halvány, sápadt'. A 11. század második felében Brémai Ádám a *Gesta Hammaburgensis ecclesiae Pontificum* című munkájában már nem is a népnév német alakját, hanem a latin fordítását, a *pallidi*-t (sápadt) használja: „Ibi sunt homines

pallidi, virides et macrobii, id est longi, quos appellant Husos.”²² Az örmény *χαρτες* jelentése ’világos, világos színű, szőke, lenszínű, fakó’.²³ A *polovec*, a *χαρτες* és a *falb* biztosan idegen elnevezések.²⁴ Az önelnevezésnek tartott *kun*ról Györffy György bizonyította be, hogy idegen eredetű.²⁵ A *cuman* népnév viszont lehetett önelnevezés. Ezt bizonyítják a névazonosító forrásrészletek, így az orosz forrásokban a *cumanok*nak mondott *polovecek* áll;²⁶ Rubruk 1255-ös útleírásában pedig: „Itt szoktak volt a kipcsakoknak mondott *kunok* legeltetni; a németek valaninak [falbennek] nevezik őket, tartományukat pedig Valaniának.”²⁷ Ezenkívül bizonyítékul szolgálhatnak a magyarországi és romániai helynevek.²⁸

Amennyiben a *Šine-usu*-i feliraton szereplő alakot kétes olvasata miatt nem számítjuk, úgy a *qipčak* elnevezés elsőként Gardīzīnél tűnik fel. Ő beszámol arról, hogy részt vettek a török és proto-mongol nyelvet beszélő elemekből álló *kimek* törzsszövetség kialakításában,²⁹ amely a 8. században, mikor a *qipčakok* csatlakoztak hozzájuk, a Kulunda-alföldön élt.³⁰ A *kimek* elnevezés a törzsszövetség létrejötte után nem etnikai, hanem politikai értelemben volt használatos.³¹ Van azonban olyan elmélet is, mely szerint a nyugat-szibériai kimekeket a *qipčakok* *quman/qun*-nak nevezték.³²

A *qipčakok* szállásterületét e forrás alapján Senga Toru az Irtis folyó vidékére helyezte.³³ Ibn Hurdādbih munkájából, amelyben felsorolja a török népeket, nem derül ki, hogy ekkor a *qipčakok* a *kimekektől* függtek. A 982-ben írt *A világ határai* (*Hudūd al-‘Ālam*) ismeretlen szerzője szerint, annak ellenére, hogy a *qipčakok* – akiknek területe ekkor délen, az Urál vidékén, a besenyőkével szomszédos – a *kimekektől* külön éltek, uralkodójukat az utóbbiak nevezték ki, ez pedig alárendeltségi viszonyra utal.³⁴ A Ğayhānī-hagyomány besenyő fejezeteiben is szerepelnek a *qipčakok*. A források szerint ők a besenyők északi szomszédai a 9. század második felében, amely alapján feltehető, hogy már az Uráltól nyugatra is megjelent a *qipčak* népesség.³⁵

Az 1030-as években már a Kazak-steppén, Hvárezm szomszédságában nomádizáló *qipčakok*³⁶ azonban hamarosan kiléptek a *kimekek* törzsszövetségéből, ami egy új, *qipčak*, *cuman*, *polovec*, *kun* neveken ismert törzsszövetség születéséhez vezetett. A hvárezmi sahek felismervén a mellettük élő népesség taktikai jelentőségét, időnként katonai segédcsoportokként alkalmazták őket harcaikban.³⁷

A kunok Európában

A törzsszövetség a 11. század közepén jelent meg a Volgától nyugatra, és két-három évtized alatt meghódította a Fekete-tengertől északra levő steppét. Miután benyomultak az úzok területére, azokat követve 1055–1061 között a Volgától nyugatra levő területeken jelentek meg. Majd a rusz fejedelemségek látóterébe kerültek, ugyanis 1055-ben Perejaszlavlnál, a Dnyeper folyó bal partján voltak Boluš nevű vezérük vezetésével. Fegyveres összecsapásra egy ideig még nem került sor. A Poveszty vremennih let (PVL) szerint Vsevolod perejaszlavlai fejedelem, aki egy évvel korábban az úzokat megverte, békét kötött az újonnan megjelent kunokkal.³⁸

A rusz fejedelemségektől vereséget szenvedő (1060) úzok előbb a Bug és a Szeret közé húzódtak, majd a kunok nyomásának engedve 1064-ben a Balkán-félszigetre költöztek.³⁹ Az úzok nyomában megjelenő kunoktól 1061-ben a perejaszlavlai fejedelem szenvedett vereséget elsőként a ruszok közül.⁴⁰ Ezek után egyre több összecsapásról szólnak forrásaink. 1068-ban a kunok Csernyigov környékén harcoltak.⁴¹ Ez a hadjárat az új szállásterületet biztosíthatta. 1071-ben pedig már a Dnyepertől nyugatra, a Kijevi Nagyfejedelemség délnyugati határán voltak, ahol a

Rosz folyó mentén két kis várost támadtak meg.⁴² Ezekben az években népesíthették be a Donyec vidékét és az Azovi-tenger mellékét is. A Dnyepert már korábban átléphetették, csak az első összecsapást jelezheti az 1071-es időpont. A következő években, kihasználva a rusz fejedelmek egymás közti harcait, a kun támadások megismétlődtek. A kunok, akiket az orosz források szerint először 1078-ban hívták a fejedelmek segítségül a beharcaikba,⁴³ a 11. század végétől gyakori szereplői lettek az ilyen jellegű összecsapásoknak. Az úzok Balkán-félszigetre való költözése utáni hatalmi úrt kihasználva, az 1080-as években már jelentős politikai tényezőt jelentettek a Kárpátoktól keletre és az Al-Dunánál.

A steppe nyugati végeit jelentő Moldvába és Havasalföldre – ahol besenyő és úz töredékek húzódtak meg – egy ideig még nem költöztek kun csoportok, csak fennhatóságuk alatt tartották a területet, amint ezt a kun szobrok elterjedése is tükrözi.⁴⁴ A Bizánci Birodalom ellen először 1078-ban támadtak, amikor a besenyőkkel szövetségben Drinápolyt ostromolták.⁴⁵ 1091-ben viszont Bizánccal közösen mérték megsemmisítő csapást a besenyőkre.⁴⁶ A Balkán-félsziget területén portyázó kunok egyes csoportjai idővel a bizánci császár szolgálatába álltak. Feladatuk a birodalom területén áthaladó keresztesek féken tartása volt.⁴⁷ A Magyar Királyság területére először valószínűleg 1091-ben törtek be Krul fia Kapolcs vezetésével. Krónikáink ugyan két korábbi nomád betöréskor is a kunok támadásáról beszélnek, de a prédálók valójában besenyők és úzok lehetek.⁴⁸ A Horvátországból visszatérő I. (Szent) László a Temes folyónál legyőzte őket, akárcsak a vereség megbosszulására küldött Ákos vezér seregét valahol Orsova környékén.⁴⁹ Az uralkodó győzelmei hosszú ideig visszatartották a kunokat a Magyar Királyság elleni támadástól. A Magyar Királyság és Bizánc ellen vezetett hadjárataik alapján a 11. század végére már a Kárpáton kívüli területeket is biztosan megszállták. Ha a kun hadjáratok nem is azonosak az egész nép költözésével, a kelet-európai steppén történő fokozatos hódításaikat pontosan jelzik.

A Bizánccal és a Magyar Királysággal harcoló kunok egy időre eltűntek az orosz forrásokból, de 1092-ben újból megjelentek. A Hypatius-krónika szerint ekkor a Dnyeper vidékén portyáztak.⁵⁰ Ettől kezdve a század végéig az orosz évkönyvek állandó szereplői lettek. A 12. század elején a fejedelmek II. Vlagyimir Monomah kijevi nagyfejedelem (1113–1125) vezetésével számos sikeres hadjáratot vezettek a kunok ellen. Így 1103-ban a Szuten folyónál 20 kun fejedelem esett el, mások pedig fogságba kerültek.⁵¹ 1107-ben újabb hadjáratra került sor a kunok ellen, melynek során Bönjek testvére, Taz, valamint Šarukan másik fia, Suger a csatában meghalt, maga Šarukan is nehezen tudott elmenekülni.⁵² 1111 telén a Don mentén élő kun törzsek szenvedtek vereséget.⁵³ 1113-ban II. Szvjatopolk nagyfejedelem halálának hírére a kunok újból támadásba lendültek, de Vlagyimir Monomah sikeresen visszazorította őket.⁵⁴ 1116-ban pedig elfoglalták Sugrov, Šarukan és Balin városát.⁵⁵

A Grúz Krónikából tudunk arról, hogy a 12. század elején II. David Aġmašenebeli grúz király (1089–1125) a szeldzsükok ellen apósának, a kun Átraknek (az orosz évkönyvekben Otrók) népét hívta országába.⁵⁶ Forrásunk szerint 40 000 harcos vonult családjaival együtt a királyságba.⁵⁷ Feltehetően a kunoknak éppen jókor érkezett a grúz meghívás, hiszen az előbb említett eredményes rusz hadjáratok következtében a nomádok egyes törzsei kiszorultak a kelet-európai steppéről. Átrak ugyan Vlagyimir Monomah halála után hazatért a dél-orosz steppére, de a menekülés közben a nyájaikat elveszített nomádok egy része Grúziában maradt, letelepedett, és idővel beolvadt és jelentős szerepet játszott a térség történetében a mongol hódításig.⁵⁸

II. Vlagyimir Monomah halála után azonban a Kijevi Rusz hanyatlása visszafordíthatatlanná vált. Kijev hatalma is a 12. század közepétől már csak jelképes volt. A fejedelmek a nagyfejedelmi cím megszerzéséért folytatott egymás közti harcaikban gyakran fordultak a kunokhoz segítségért. Ezeket a lehetőségeket használták ki a kunok a rusz területek prédálására. II. Vlagyimir Monomah halála után a kunok a steppén maradt úzokkal rögtön megtámadták a fejedelemség déli végeit, de ekkor még visszaverték őket.⁵⁹ A testvérharcokban azonban a rusz fejedelmek a kunok támogatását kérték az 1127–1128-as,⁶⁰ 1135-ös,⁶¹ 1136-os⁶² évek folyamán. Ezt 1138–1139-ben a kunok egy önálló hadjárata követte.⁶³ 1135-ben már lengyel területeken portyáztak.⁶⁴ 1139–1140-ben békét kötöttek II. Vszevolod nagyfejedelemmel (1139–1146), így 1144-ben a kunok támogatásával vezetett hadjáratot a nagyfejedelem a halicsi Vlagyimirko ellen.⁶⁵ Vszevolod utóda, II. Izjaszlav (1146–1154) is a jó kapcsolatok kiépítésére törekedett, így 1147-ben Rjazan mellett békét kötött a kunokkal. A vojnai békét azonban már 1150-ben felrúgták a kunok, mikor Izjaszlavval szemben Jurij Dolgorukijt támogatták.⁶⁶ 1152-ben ismét Jurij Dolgorukijjal indultak a Kijevi Fejedelemség ellen. A hadjárat során Csernyigovnak a falakon kívüli részeit is felégették.⁶⁷ A nagyfejedelem válasza határozott volt, még ugyanabban az évben fia ruszokból, besenyőkből, berendiekből és úzokból álló serege váratlanul rajtaütött a kunokon, felégették szállásaikat, és számtalan foglyot ejtettek, ugyanakkor sok lovat, szarvasmarhát, tevé és juhot raboltak, valamint a kunok fogságában levő keresztényeket is kiszabadították.⁶⁸ A következő évben újabb sikeres hadjáratot vezettek a kunok ellen.⁶⁹ Mikor 1155-ben korábbi szövetségesük, Jurij Dolgorukij (1154–1157) megszerezte a kijevi trónt, ismét a fejedelemség területén portyáztak, de a szállásterületekre tartó kunokon a nagyfejedelem szolgálatába álló berendiek rajtaütöttek.⁷⁰

Ugyanakkor a század folyamán Anna Komnénéa – aki I. Alexios Komnénos (1081–1118) császár lánya volt, és a 15 könyvből álló *Αλεξιάς* című munkájában az 1069–1118 közötti kor eseményeit írta meg – szerint a kunok ismét feltűntek a Bizánci Birodalom területén. A Vidin környékén portyázó kunokat azonban 1114-ben I. Alexios visszaszorította a Dunától északra.⁷¹ Egy rövid összecsapás után azonban a bizánci–kun ellentétek három évtizedig szüneteltek: vagy a császári diplomácia eredményként, vagy pedig a rusz fejedelmekkel folytatott harcok következtében. Csak I. Manuel Komnénos (1143–1180) uralkodásának ötödik évében támadtak újra a birodalom területére. A császár a görög források szerint a kunok támadására válaszulva átkelt a Dunán, és a folyótól északra győzte le őket.⁷² Egy évvel korábban VII. Lajos francia király (1137–1180) kereszteseivel bizánci szolgálatban álló besenyő és kun sereggel ütközött meg több alkalommal Bulgária themában és Konstantinápoly falai alatt.⁷³ Az 1160-as évek elején⁷⁴ és végén ismét bizánci részeken portyáztak a kunok.⁷⁵ A Balkán-félsziget elleni hadjáratok sűrűsödése az Al-Dunától északra élő kun törzsek megerősödését jelezte. A világalomra törő Manuel császár azonban nagyobb jelentőséget tulajdonított I. (Barbarossa) Frigyes (1152–1190) terjeszkedési szándékainak,⁷⁶ így a kunokkal való szövetséget kereste. Egy forrásunk szerint az uralkodó levelet írt Turkia, Babilónia, Perzsia és Kománia királyainak, hírvil adván nekik, hogy a római császár [ti. I. Frigyes] az ő és amazok földjét szándékozik elfoglalni, ha Milánóval végez.⁷⁷ A 12. századi bizánci–magyar háborúkban mind a császár, mind pedig a magyar királyok seregében harcoltak kunok.⁷⁸ Később az al-dunai kunok közül zsoldos egységeket állítottak fel a bizánciak, amelyeket az ikoniumi szultánátus ellen vetettek be.⁷⁹ Az 1180-as években több alkalommal is szerepeltek a görög forrásokban a Khalkidiki-félsziget délnyugati részére telepített kunok.⁸⁰

Az al-dunai kunok támogatták Ivan Rosztiszlavics Berladnikot is rokona, a halicsi fejedelem, Jaroszlav Oszmomszl (1153–1187) elleni harcában 1158–1159-ben.⁸¹ Annak ellenére, hogy a 12. század második felében Vlagyimir-Suzdal felemelkedésével párhuzamosan Kijev hatalma fokozatosan lehanyatlott, maradt annyi ereje, hogy kivédje a kunok csapásait, illetve hogy támadásokat intézzen ellenük a többi fejedelemség segítségével. 1185-ben a novgorodi fejedelem, Igor Szvjatoszlavics vezetésével támadtak a kunokra, és a kezdeti sikereken felbátorodva a rusz sereg benyomult a steppére, mivel azonban nem gondoskodtak víztartalékról, a szomjúságtól szenvedő had vereséget szenvedett, és magát Igot is elfogták a nomádok.⁸² Igor azonban kiszabadulva a kunok fogságából, 1191-ben testvéreivel már ismét hadjáratot vezetett ellenük.⁸³ Erről a hadjáratról szól az *Ének Igor hadáról* című alkotás.⁸⁴

A Balkán-félszigeten szintén jelentős katonai-politikai szerepet játszó kunok a II. Bolgár Cárság megalapításában is részt vettek. Az 1018 és 1185 között bizánci fennhatóság alatt álló bolgárok önállósodni próbáltak. Mivel a *pronojara* – nehézfegyverzetű katonaság állítására kötelezett hűbértartókra – vonatkozó kérésüket a császári udvar elutasította, a három testvér, Aszen, Péter és Kaloján szívesen állt a felkelők élére.⁸⁵ Kezdetben kudarcot vallottak, és a Dunától északra élő kunokhoz menekültek, akiknek segítségével végül győzelmet arattak.⁸⁶ 1187-ben Aszen vezetésével létrejött a II. Bolgár Cárság.⁸⁷

Az Aszen-dinasztia származására vonatkozóan több elmélet is létezik: egyes kutatók szerint bolgár,⁸⁸ mások szerint vlach,⁸⁹ és a harmadik vélemény szerint kun eredetű az uralkodócsalád.⁹⁰ Újabban létezik egy negyedik teória is, amely szerint Aszen és testvérei egy olyan kun tömbből származtak, amely elszakadva a Balkán-félszigeten hadakozó, majd onnan hazatérő társaiktól, beolvadt az akkor még a Dunától délre élő vlach népességbe.⁹¹ Aszen és családja tehát kun eredetű volt, erre utal a nevük is, amely a török népeknél közismert *esen*-ként olvasandó, és amely az 'egészséges' jelentésű török közszóból származik.⁹² A bolgár önállósodási mozgalom élére álló testvérek serege vlachokból állt. Az Aszenidák is valószínűleg a nekik alárendelt népesség nyelvét beszélték, de őrizték kun eredettudatukat, és szoros kapcsolatban állhattak Cumania területén élő rokonaikkal. Tehát a kun eredetű dinasztia tagjai a 12. század folyamán vlachokká, a 13. században bolgárokká váltak.⁹³ Az ország élén az oszmán hódításig még két kun eredetű dinasztia, a Terterida (1281–1323) és a Sismanida (1323–1393) uralkodott.⁹⁴

A kunok bolgár cárok oldalán több Bizánccal való összecsapásban is részt vettek a 12. század utolsó évtizedében.⁹⁵ 1190-ben II. Isaakios Angelos (1185–1195, majd 1203–1204) a bolgár állam ellen indult, de a bizánci seregek csúfos vereséget szenvedtek, visszavonulásuk pedig majdnem katasztrófába torkollott a kunoktól való félelmük miatt.⁹⁶ A bizánci seregek nyomában a bolgár–kun csapatok több bizánci várat elfoglaltak, és Trákia északi részét is megtámadták.⁹⁷ A császár 1195-ben apósa, III. Béla magyar király segítségével személyesen akart hadjáratot vezetni a Bolgár Cárság ellen, de testvére, III. Alexios (1195–1203) összeesküvést szőtt ellene, és eltávolította a trónról.⁹⁸ A hadjárat leállítását kihasználva a kunok által támogatott bolgárok a birodalomra támadtak.⁹⁹ Az új császár béketörekvései rendre kudarcba fulladtak.¹⁰⁰

1187-ben és 1190-ben a kijevei fejedelem megbízásából a rusz határvédő *fekete süvegese*k kihasználták, hogy a kunok az Al-Dunánál harcoltak, és a Dnyeper menti szállásterületeiket támadták.¹⁰¹ Noha az orosz források nem beszélnek róla, nem kizárt, hogy a rusz–fekete süvegesek támadások hátterében a bizánci diplomácia állt, amely így

próbálta a bolgár lázadókat megfosztani szövetségeseiktől. Tehát az Aszenidákat nemcsak az al-dunai, hanem a Dnyeper menti kunok is támogatták.

A 13. század elején, miután III. Alexios császár nem tudta megfékezni a kunok portyáit, a halics–volhíniai fejedelemhez, Romanhoz (1199–1205) fordult, hogy támadja meg a Dunától északra levő kun területeket. A halics–volhíniai követséggel egy időben, valószínűleg nem véletlenül, Bizáncban tartózkodott a novgorodi metropolita is. A bizánci-rusz kapcsolatok javulása következtében Roman vállalta, hogy csapásokat mér a kunokra. Ezekre a 13. század első éveiben került sor,¹⁰² amelyek azonban nem jelentettek komoly akadályt a Bizáncot támadó kunok számára. A század folyamán a bolgárok mellett több alkalommal is rátámadtak a Bizánci Birodalom utódállamaira, de önállóan is prédáltak.

A bolgár cárokban Konstantinápoly elfoglalása után egyesek a bizánci érdekek támogatóit látták, mivel azok bátorították a keresztesekkel szembeszálló görögöket. Míg a keresztesek a főváros elfoglalása után Trákiában és Macedóniában hatalmuk megerősítésére törekedtek, a kunok Konstantinápoly faláig portyáztak.¹⁰³ Mikor a keresztesek Hadrianopolist akarták elfoglalni, a városlakók a cárhoz fordultak, aki segítségükre egy bolgárokból, kunokból és vlachokból álló sereget küldött. 1205 áprilisában a kunok csapdába csalták a latinokat, maga I. Balduin (1204–1205) császár is fogságba esett.¹⁰⁴ 1206-ban ismét Konstantinápoly faláig jutottak.¹⁰⁵ 1207-ben Szalonikit ostromolták, mikor Kaloján cár (1197–1207) tisztázatlan körülmények között meghalt.¹⁰⁶ Utóda, Boril (1207–1218) követte nagybátyja politikáját, és 1208-ban a Latin Császárság ellen támadt, a politikailag megosztott bolgárok azonban a kunok támogatása ellenére vereséget szenvedtek, minek következtében a latin császár kiterjesztette hatalmát Trákiára és Macedóniára.¹⁰⁷ Boril a lázadó bojárjaival szembeni harcban II. András magyar király segítségét kérte, aki sereget küldött Vidin visszaszerzésére. A magyar sereget a Kárpátoktól délre kunok támadták meg, akiket az Ogosz mellett, a Duna bulgáriai mellékfolyójánál legyőzött a szebeni ispán vezette had.¹⁰⁸ A forrásokból azonban nem derül ki, hogy a kunok a cár ellenfeleinek megbízásából vagy önállóan cselekedtek. Miután Boril konszolidálta hatalmát, nem volt szüksége többé a kunokra a szomszédaival folytatott harcokban. Utóda, II. Ivan Aszen (1218–1241) azonban éppen a kunok támogatásának köszönhető a Bizánci Birodalom utódállamaiban félelmetes hírért.

A dél-orosz steppén sem szűnt meg a kunok jelentősége, noha katonai akcióik száma csökkent. Röviddel azután, hogy Roman elűzte apósát, II. Rurikot (1194–1202, 1206) Kijevből, a kunok támadásba lendültek, de a fejedelem követte a zsákmánnyal visszavonuló kunokat, és a steppén megverte őket. A nomádok válaszként segítettek Ruriknak trónja visszaszerzésében. Ez azonban nem akadályozta meg a fejedelmet abban, hogy Romannal kibékülve, 1203 telén ne támadja meg a korábbi szövetségeseit. A felkészületlen kunok nem tudták szálláshelyeiket kiüríteni, így a ruszok számos foglyot ejtettek, és hatalmas nyájakat zsákmányoltak.¹⁰⁹ 1205-ben, Roman fejedelem halála után, a Kötöny és Somogur vezette kunok a halics–volhíniai trónért folytatott harcokban ismét a kijevi fejedelmet, II. Rurikot támogatták.¹¹⁰ A harcokba beavatkozó II. András magyar király is jogot formált a fejedelemség trónjára.¹¹¹

Összegzés

A források tanúsága szerint nem létezett qipčak vagy kun birodalom, az egyes törzsek kánjaik vezetésével önálló politikát folytattak. A 12. században a Fekete-tengertől

északra utazó Ratisbonai (Regensburgi) Pétachia rabbi szerint a kunoknak nincs királyuk, csak fejedelmek és előkelő családjaik vannak.¹¹² Csak a 12–13. század fordulóján, Sarukanida Jurij Koncsakovics – aki az orosz források szerint a legnagyobb a polovecek közül – idején kezdett megszilárdulni a központi, káni hatalom.¹¹³ A nagy területen nomadizáló és politikai egység nélküli kunok azonban a 13. században katonai potenciáljuk megosztottsága következtében sebezhetővé váltak a külső csapásokkal szemben, és a mongol hódításnak sem tudtak ellenállni. Jelentős kun csoportok menekültek a mongol hódítók elől a Magyar Királyság területére és a Balkán-félszigetre. Többségük azonban a dél-orosz steppén maradt. Ezt bizonyítja, hogy az Arany Horda fennállása alatt a behódolt kunok eltörökösítették nemcsak a kis számú mongol uralkodó réteget, de a térségben élő más török idiómát beszélő népek is a kunok kipcsak típusú török nyelvét vették át.

A qipčaqok Egyiptom történetében is jelentős szerepet töltöttek be, elég ha az oszmán hódításig uralkodó mameluk dinasztia kipcsak ágának tevékenységére (1250–1382) utalunk. A kunok, a muszlim források kipcsakjai, mint rabszolgák kerültek Egyiptom területére. Az első kipcsak rabszolgák már a 12. században megjelentek, de nagy jelentőségre csak a 13. században tettek szert, mint az Ayyübbida szultánok testőrei. Miután Ayyübbida Tūrānšāhot (1250) megölte a testőrsége, a hatalmat a kipcsakok szerezték meg. Ők állították meg a mai Szíria területén a nyugat felé nyomuló mongolokat. A Mameluk-dinasztia másik ága, a cserkesz, amely egészen az oszmán török hódításig (1517) állt Egyiptom élén, szintén rabszolgaként került Észak-Afrikába.¹¹⁴

A kunok egy olyan hatalmas törzsszövetségnek voltak a részei, amely az Irtistől az Al-Dunáig terjedő hatalmas területen nomadizált. Ennek a konglomerátumnak számtalan népi összetevője közül három jelentős: a nyugati peremén élő kunok, a közép-ázsiai *qanglik* és a nyugat-szibériai részekben nomadizáló *qipčaqok*.¹¹⁵ A 13. századi Ferenc-rendi utazó, Rubruc szerint a qanglik a kunokkal rokonok,¹¹⁶ egy másik helyen pedig leírja, hogy a Kaszpi-tengertől északra van egy pusztaság, amelyen a tatárok élnek most, korábban azonban a kanglinak mondott kunok laktak.¹¹⁷ A *qanglik* neve a *Mongolok titkos történetében* is mindig a qipčaqokkal együtt jelenik meg.¹¹⁸ A kunok birodalomra szerveződése megkezdődött ugyan, de a mongol támadás és hódítás miatt nem valósult meg.¹¹⁹

Jegyzetek

¹ Czeglédy K.: A kunok eredetéről. Magyar Nyelv 45 (1949); Göckenjan, H. – Zimonyi I.: Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens des Mittelalters. Die Ğayhāni–Tradition. Wiesbaden, 2001. 244–246.

² Marquart, J.: Über das Volkstum der Komanen. In: Bang, W.–Marquart, J.: Osttürkische Dialektstudien. Abh. der kgl. Gesselsch. der Wiss. zu Göttingen Phil.-Hist. Klasse. N. F. XIII. Nro.1. Göttingen,² Vandenhoeck & Ruprecht in Göttingen, 1914/1970. 38–42.; Németh Gy.: A kunok neve és eredete. Századok 76 (1942) 171.; Czeglédy: i. m. 43.

³ Clauson, G.: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford, 1972. 848.

⁴ Barthold W.: Eine neue Angabe über die Polovczer: Wehrot und Arang. Untersuchungen zur mythischen und geschichtlichen Landescumande von Ostiran von J. Markwart. Leiden, 34.; Rasovskij, D. A.: Polovcy II. Razselenie polovcev. Seminarium Kondakovianum 8 (1936) 35.

⁵ Pálóczi Horváth A.: Hagymányok, kapcsolatok és hatások a kunok régészeti kultúrájában. Karcag, 1993. 26.; Keller L.: Qipčaq, kuman, kun. Megjegyzések a polovecek önelnevezéséhez. In: Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás. Szerk. Felföldi Sz.–Sinkovics B. MÖK 15. Budapest, 140.

⁶ Senga T.: Megjegyzések a kimekek törzsszövetségének kialakulásához. Antik Tanulmányok 41 (1996) 159.

- ⁷ Kivétel ezalól II. Roger szicíliai király (1105–1154) arab földrajzírója, al-Idrīsī, aki A horizontok bebarangolása után vágyakozó mulatságának a könyve, röviden Roger könyve munkájában bizánci hatásra a népre kuman, a területre pedig az al-K.māniya nevet használta. *Al-Idrīsī: Opus geographicum*. Ed. E. Cerulli, F. Gabrielli at all. Neapoli–Romae, 1977. 905., 909., 913–916., 957.
- ⁸ Berta Á.: Szavaimat jól halljátok... A türk és ujjur rovásírásos emlékek kritikai kiadása. Szeged, 2004. 267–314.
- ⁹ *Kljastornij, Sz.*: Kipcsak és szír. A kipcsakok őstörténetéhez. Keletkutatás 1986/ősz, 23.
- ¹⁰ *Senga T.*: i. m. 175–193.; *Spinei, V.*: Marile migrații din estul și sud-estul Europei în secolele 9–13. Iași, 1999. 203.
- ¹¹ *Akhinžanov, S. M.*: Kipčaki v istorii srednevekovogo Kazachstana. Alma-Ata, 1989. 40–42.; *Keller*: i. m. 138.
- ¹² *Kmoskó M.*: Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom. 1/1. MÖK 10. Szerk. Zimonyi I. Budapest, 1997. 108.
- ¹³ *Czeplédy K.*: Gardīzī „török” fejezetének magyarázatához. In: Uő: Magyar őstörténeti tanulmányok. Budapest, 1985. 108.
- ¹⁴ *Martínez, P. M.*: Gardīzī's Two Chapters on the Turcs. *AEMAE* 2 (1982) 110–175., *Göckenjan–Zimonyi*: i. m. 106.
- ¹⁵ *Rašīd ad-Dīn: Ġāmi' at-tawārīh*. Ed. Romaskevič, A. A.–Xetagurov, A. A.–Ali-zade, A. A. Moskva, 1965. I. 105.
- ¹⁶ *Németh Gy.*: A honfoglaló magyarság kialakulása. Második, bővített és átdolgozott kiadás. Közzéteszi Berta Á. Budapest, 1991. 97.
- ¹⁷ *Kljastornij*: i. m. 153–154.
- ¹⁸ *Pritsak, O.*: The Polovcians and Rus. *AEMAE* 2 (1982) 325–326.
- ¹⁹ *Németh Gy.*: Die Volksnamen quman und qūn. *Kőrösi Csoma Archívum* 3. 1940. 99–101.
- ²⁰ *Györffy Gy.*: A kun és komán népnevek eredetének kérdéséhez. In: Uő: A magyarság keleti elemei. Budapest, 1990. 206.; *Golden, P. B.*: Cumanica IV: The Tribes of the Cuman–Qipčaq. *AEMAE* 9 (1995–97) 101.
- ²¹ *Pritsak*: i. m. 326.
- ²² *Magistri Adam Bremensis: Gesta Hammaburgensis ecclesiae Pontificum*. In: Quellen des 9. und 11. Jahrhunderts zur Geschichte der hamburgischen Kirche und des Reiches. Ed. Trillmich. W. Darmstadt, 1978. 458.
- ²³ A népnevekkel és azok egymással való kapcsolatával Györffy György foglalkozott említett művében.
- ²⁴ *Keller*: i. m. 139.
- ²⁵ *Györffy*: i. m. 210–216.
- ²⁶ *Polnoe sobranije russkikh letopisej*. Ed. Šachmatov, A. A. Sanktpeterburg. 1908. (reprint Moskva, 1962–1965). I. 234., 376. (A továbbiakban PSRL.)
- ²⁷ *Györffy Gy.*: Julianus barát és a Napkelet felfedezése. Budapest, 1986. 231.
- ²⁸ *Keller*: i. m. 144–145.
- ²⁹ *Göckenjan–Zimonyi*: i. m. 106.
- ³⁰ *Senga*: i. m. 183–187.
- ³¹ *Senga*: i. m. 185.; *Vásáry I.*: Népnév és néptörténet (cuman/kuman, qipčak, kangli, tatár). In: A Kárpát-medence és a steppe. Szerk.: Márton A. MÖK 14. Budapest, 2001. 191.
- ³² *Pritsak*: i. m. 331–332.
- ³³ *Senga T.*: Tatárok, sárga ujjurok, kománok. Tanulmányok a magyarság kora keleti kapcsolatainak háttéréről (PhD-értekezés). Budakeszi, 1996. 56–58., 104–175.
- ³⁴ *Göckenjan–Zimonyi*: i. m. 209.
- ³⁵ *Göckenjan–Zimonyi*: i. m. 164., 221., 250.
- ³⁶ *Vásáry: Népnév*. 189.
- ³⁷ *Sinor, D.*: The Inner Asian Warriors. *Journal of the American Oriental Society* 101 (1981) 134–135.; *Golden, P. B.*: An Introduction to the History of the Turcic People. Wiesbaden, 1992. 277.
- ³⁸ *Povest' vremennyh let. I–II. Priloženija*. Ed. Lichačov, D. S. Moskva–Leningrad, 1950. II. 109. (A továbbiakban: PVL.)
- ³⁹ *Spinei*: i. m. 186.
- ⁴⁰ PVL I. 109.
- ⁴¹ PVL I. 112–115.
- ⁴² PVL I. 116.
- ⁴³ PVL I. 132.
- ⁴⁴ *Pletneva, S. A.*: Poloveckie kamennye izvajanija. *Arheologija SSSR*. Moskva, 1974. 13.; *Pálóczi Horváth*: i. m. 34.
- ⁴⁵ *Attaleiates Historia*. Ed. Bekker, Im. Bonn, 1853. 300–301.

- ⁴⁶ *Anna Comnena*: Alexias. Übersetzt, eingeleitet und mit Anmerkungen versehen von Diether Roderich Reinsch. Köln, 1996. 167–169.
- ⁴⁷ *Spinei*: i. m. 241.
- ⁴⁸ *Gyöffy*: i. m. 211–212.
- ⁴⁹ *Scriptores Rerum Hungaricum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed. E. Szentpétery. Budapestini, I. 1937; II. 1938 (reprint 1999). I. 412–414. (A továbbiakban SRH.)
- ⁵⁰ PSRL II. 206.
- ⁵¹ PSRL I. 277–279.; II. 250., 252–256.
- ⁵² PSRL I. 281–282.; II. 258.
- ⁵³ PSRL I. 182.; II. 260., 264–268.
- ⁵⁴ PSRL II. 276.
- ⁵⁵ PSRL II. 284.
- ⁵⁶ Átráckhez hasonlóan 1239-ben Kötöny is menekült a Magyar Királyság területére. A kunok ekkor a mongol hódítás elől húzódtak nyugatabbra. Kötöny 40 ezer kunját IV. Béla az ő országát is fenyegető keleti veszéllyel szemben kívánta alkalmazni. Azonban a nomádok és a magyarok közti ellentétek következtében Kötönyt megölték, így kunjai az országot végigpusztítva a Balkán-félszigetre vonultak. (SRH II. 566.) Később, valamikor 1242 és 1246 között hívta vissza onnan őket a magyar király. A Magyar Királyság területén megtelepült kunok beolvadása jóval hosszabb ideig tartott, mint grúziai rokonaiké, a török hódítás előestéjén érhetett véget.
- ⁵⁷ *The Georgian Chronicle. The Period of Giorgi Lasha*. Ed. Qaukhchishvili. Amsterdam, 1991. 19–20.
- ⁵⁸ *Golden, P. B. Cumanica I: The Qipčaqš in Georgia*. AEMAE 4 (1984) 71–86.
- ⁵⁹ PSRL II. 289–290.
- ⁶⁰ PSRL II. 290–291.
- ⁶¹ PSRL II. 295–296.
- ⁶² PSRL II. 298.
- ⁶³ PSRL II. 298.
- ⁶⁴ *Monumenta Germaniae historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum*. *Scriptores*. Ed. Pertz, G. H. Hannover–Leipzig, Hiersemann, 1826–, XIX. 624. (A továbbiakban MGH S.)
- ⁶⁵ PSRL IX. 164., 167.
- ⁶⁶ PSRL IX. 185.
- ⁶⁷ PSRL IX. 195.
- ⁶⁸ PSRL IX. 196.
- ⁶⁹ PSRL IX. 197.
- ⁷⁰ PSRL IX. 201.
- ⁷¹ *Anna Comnena*: i. m. 510.
- ⁷² *Ioannes Kinnamos: Epitome rerum ab Joanne et Alexio Comnenis gestarum*. Ed. Meinecke, A. Bonn, 1836. 93–95.
- ⁷³ *Spinei*: i. m. 250.
- ⁷⁴ *Nikethas Choniates: Historia*. Ed. Bekker, Im. Bonn. 1835. 123–124.
- ⁷⁵ *Ioannes Kinnamos*: i. m. 201–202.
- ⁷⁶ *Ostrogorsky, G.*: A bizánci állam története. Budapest, 2001. 334.
- ⁷⁷ *Annales Coloniensis maximi*. MGH S, XVII. 774. A forrásrészlet magyar fordítása *Makk F.*: A tizenkettődik század története. Budapest, 2000. 122.
- ⁷⁸ *Ioannes Kinnamos*: i. m. 230.
- ⁷⁹ *Nikethas Choniates*: i. m. 230.
- ⁸⁰ *Actes de Lavra. I. Des origines à 1204. Texte*. Ed. Lemerle, P.–Guillou, A. et al. Paris, 1970. 334–341.
- ⁸¹ PSRL II. 497–498.
- ⁸² PSRL II. 637–644.
- ⁸³ PSRL II. 678.
- ⁸⁴ *Enciklopedija »Slova o polku Igoreve«*. I. A–b. Sankt-Peterburg, 1995. (Magyar fordítás: Ének Igor hadjáról. Ford. Képes G.)
- ⁸⁵ *Fine, J. V. A.*: *The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*. Michigan, 1996. 10.
- ⁸⁶ *Rásonyi L.*: *Hidak a Dunán. A régi török népek a Dunánál*. Budapest, 1981. 135–136.
- ⁸⁷ *Rásonyi*: i. m. 137–138.
- ⁸⁸ *Angelov, D.–Hrisztov, H.–Koszev, D.*: *Bulgária története*. Budapest, 1971. 36.

- ⁸⁹ *Fine*: i. m., 13.; *Spinei*: i. m. 257. A román származást cáfolja *Szabados Gy.*: Kalojan, egy „román nemzeti hős”. Birodalmi tudat a formálódó második Bolgár Cárságban. In: Középkor-történeti tanulmányok. Szerk.: Weisz B. Szeged, 2003. 139–150.
- ⁹⁰ *Rásonyi*: i. m. 135.; *Pritsak*: i. m. 373.
- ⁹¹ *Vásáry I.*: Chapters from the History of pre-Ottoman Balkans: the Cumans and the Tatars (1185–1360). Budapest, 1999. 45–54.
- ⁹² *Rásonyi*: i. m. 136.
- ⁹³ *Vásáry*: Chapters. 54–55.
- ⁹⁴ *Rásonyi*: i. m. 137–138.
- ⁹⁵ *Ostrogorsky*: i. m. 349–350.; *Vásáry I.*: Cuman Warriors in the Fight of Byzantium with the Latins. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. 57 (2004) 3:263–270.
- ⁹⁶ *Nikethas Choniates*: i. m. 561–562.
- ⁹⁷ *Nikethas Choniates*: i. m. 562.
- ⁹⁸ *Ostrogorsky*: i. m. 348.
- ⁹⁹ *Nikethas Choniates*: i. m. 587–588., 600.
- ¹⁰⁰ *Nikethas Choniates*: i. m. 612.
- ¹⁰¹ PSRL II. 659., 670.
- ¹⁰² *Obolensky, D.*: A Bizánci nemzetközösség. Budapest, 1999. 283.; *Nikethas Choniates*: i. m. 691–692.; PSRL II. 328.
- ¹⁰³ *Villehardouin*: La conquête de Constantinople. Ed. Faral. Paris, 1961. II. 82.
- ¹⁰⁴ *Nikethas Choniates*: i. m. 811–814.
- ¹⁰⁵ *Villehardouin*: i. m. 276–277.; *Nikethas Choniates*: i. m. 834–835.
- ¹⁰⁶ *Spinei*: i. m. 270.; vö. *Vásáry*: Chapters. 69.
- ¹⁰⁷ *Ostrogorsky*: i. m. 373.; *Spinei*: i. m. 271.
- ¹⁰⁸ *Jakó Zs.*: Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. I. 1023–1300. Budapest, 1997. I. 133–134.
- ¹⁰⁹ PSRL X. 34–3.
- ¹¹⁰ PSRL II. 717.
- ¹¹¹ *Font M.*: II. András orosz politikája és hadjáratai. Történelmi Szemle 1991/1–2. 107–144.
- ¹¹² *Spinei*: i. m. 219.
- ¹¹³ PSRL I. 504.
- ¹¹⁴ *Ayalon, D.*: Studies on the Mamlüks of Egypt (1250–1517). London, 1977.
- ¹¹⁵ *Golden*: An Introduction. 278.; *Keller*: i. m. 146.
- ¹¹⁶ *Györffy*: Julianus barát. 259.
- ¹¹⁷ *Györffy*: Julianus barát. 251.
- ¹¹⁸ A mongolok titkos története. Mongolból fordította Ligeti L. Budapest, 1962. 198.; 262.; 270. és 272. fejezet.
- ¹¹⁹ *Golden*: An Introduction. 279–280.

TERMÉSZETI KATASZTRÓFA ÉS ÉHÍNSÉG 1315–1317-BEN

A 13. század közepén az európai terjeszkedés lassult, illetve megállt, majd néhány évtized múltán a 14. század elején gyors hanyatlás vette kezdetét. Az európai expanzió elakadásának jelei katonai, gazdasági és demográfiai téren is megmutatkoztak. A keresztiesek sorozatos vereségeket szenvedtek a Közel-Keleten, a német lovagrend hódításai megtorpantak a Baltikumban. Ezzel párhuzamosan a békés terjeszkedés, a lakatlan földek benépesítése, az új területek művelés alá vonása és a népesség gyarapodása is veszített lendületéből. A 14. század első évtizedeiben pedig katasztrofális megrázkódtatások sorozata érte Európát még az 1348–1349. évi nagy pestis előtt. Az alábbiakban a késő középkori válság kezdeti évtizedeinek vizsgálata következik, amelyhez a korabeli krónikák, évkönyvek és oklevelek biztosítják a forrásbázist.

A késő középkori válság problémakörével számos kutató foglalkozott, de csak érintőlegesen vizsgálták azt, hogy mi történt Közép-Európában. Az 1310–1320-as évek kapcsán felmerül a kérdés, vajon voltak-e Közép-Európában a nyugat-európaihoz hasonló csapások. Ha igen, akkor ezek miben mutatkoztak meg, ha pedig nem, akkor milyen okokkal magyarázható az, hogy Európa nyugati fele szenvedett, de középső területei megmenekültek a különböző válságoktól.

Az európai terjeszkedés vége, a válság első jelei

A középkori gazdaság számos kutatója, például Henri Pirenne, már régen megállapította, hogy a 14. század elejéig folyamatos fejlődés, a mocsaras vagy pusztai vidékek művelésbe vonása, benépesítése, az Elbán túli kolonizáció a 14. század első éveiben megtorpant.¹ Montanari szerint a mezőgazdasági növekedés már az 1270-es évektől megállt, ugyanis ebben az időben a mezőgazdasági terjeszkedés eljutott a gabonatermelésre alkalmatlan peremterületekig, vagy marginális földekig. Ezután a megművelt földterületek nagysága csökkenni kezdett.² Hasonló jelenségek tapasztalhatók Nyugat-Európa számos területén. Freedman szerint Európa elérte a lehetséges növekedés határait a 13. század végére, és a 14. század elején a hanyatlás jelei mutatkoztak. A megművelt területek elérték azt a növekedési határt, amelyen túl az adott technikai szinten már nem lehetett eredményesen termelni. A termelés és a népesség növekedésének egyensúlya megbomlott, a népesség gyarapodásával nem tudott lépést tartani a mezőgazdasági területek növekedése és az élelemtermelés. Ennek következtében a népesség száma is csökkenni kezdett Nyugat-Európában még a nagy pestisjárvány előtt. A 14. század elején bekövetkező válság belső oka az volt, hogy a népesség túllépte azt a szintet, amelyet az adott technikai és gazdasági eszközökkel a föld képes volt eltartani. A válság külső okai közt említhető az éghajlat változása, hűvösebb és csapadékosabb időszak kezdődött, amely miatt éveken át gyenge volt a gabonatermés, és még az állatállományt is járványok pusztították.³

Ian Kershaw Angliára vonatkozó kutatásai kapcsán jutott arra a megállapításra, hogy a 12–13. századi expanzió a 14. század elején megállt, de addig erdőket és mocsarakat változtattak művelt területekké. Ekkor fordulópontra következett be, az ötmillió népeség csökkenni kezdett, egyre több föld került ki a művelés alól, az erdők egyes területeket visszahódítottak. A marginális talajok egy részét még művelés

alá vonták, de bizonyos részükön már nem volt kifizetődő a termelés, a mezőgazdasági és demográfiai növekedés elérte a lehetséges határokat.⁴

A növekedés megtorpanásának elterjedt és elfogadott magyarázata, hogy elfogytak a gazdaságosan megművelhető földek. Bizonyos, hogy ez sok terület esetében helytálló megállapítás, ugyanakkor léteznek adatok, amelyek arra utalnak, hogy még a túlnépesedett Angliában is voltak olyan területek, amelyeket kifizetődően művelésbe lehetett volna vonni, mivel nem voltak gyenge talajadottságú marginális földek. Több esetben is kimutatható, hogy a földesurak nem telepítettek földműveseket minden kedvező talajadottságú területre, jöllehet a 14. század elején egyre nyomasztóbb élelmezési problémák mutatkoztak, és a gabonaárak magasra szöktek.⁵ Még voltak jelentős kiterjedésű erdők, de nem irtották ki őket, és nem adták területüket az egyre nagyobb számú falusi népességnek a 14. század első felében.

A középkori Angliában 129 erdő létezett, amelyek között kisebbek és nagyobbak is voltak. A közép-angliai Duffield Forest egy 1560-ban készített felmérés szerint 59 412 nagyobb és 38 820 kisebb tölgyfát számlált, de 1587-ben már csak 2764 nagyobb és 3032 kisebb tölgyfa alkotta. Az erdő teljes kiirtása 1648-ban következett be.⁶ Az Inglewood Forest határjárása 1301-ben arról tanúskodott, hogy jelentős méretű erdő volt, amely három kerületből (bailiwick) állt, és 12 királyi erdész felügyelte, az erdő utolsó fáját 1823-ban döntötték ki.⁷ Az Enfield erdő 1324-ben jutott a koronához, és egy kései, 1650-ben keletkezett forrás szerint 7904 acre⁸ volt a területe, de fa ekkor már alig állt benne.⁹ A sherwoodi erdő 1300-ban és 1674-ben készült határjárása szinte megegyezett, és az 1609-ben készült felmérés szerint területe 89 406 acre volt.¹⁰ Számos további példa említhető, amelyek azt mutatják, hogy még a kései középkorban is voltak jelentős kiterjedésű erdőségek Angliában. Az erdők urai, az uralkodók és a lordok nem irtották ki minden erdejüket, hogy földjüket termővé tegyék, mert a területet erdőként akarták hasznosítani. A vadászat a nemesi presztízs fontos része volt. Az erdők jelentős részének kiirtása a 16. században vette kezdetét, amikor a fa értékesítése kiváló jövedelemforrás lett. Anglia erdei az újkorban kezdtek rohamosan fogyatkozni.¹¹

A klímaváltozás jelei

A 9. század elejétől a 13. század közepéig meleg és enyhe időjárású évek követték egymást Európában. Az Alpokban az erdőhatár 1000 körül csaknem elérte a 2050 méteres tengerszint feletti magasságot, de az 1300-as évek elejére ez 2000 méter alá húzódott vissza.¹² Norvégiában az ezredfordulón 100–200 méterrel magasabban lehetett gazdálkodni, mint 1300 körül, amikor a lehülés miatt a magasabban fekvő területeken felhagytak a gazdálkodással. Malangen vidékén, amely az északi szélesség 69,5 fokán fekszik, a pollenvizsgálatok árpa termelését bizonyították, és Trondheim körül ugyancsak gabonatermelést sikerült kimutatni, de az 1300-as évek körül ez megszűnt.¹³

A középkori felmelegedés idején a nyári átlaghőmérséklet 0,7–1 °C-kal lehetett magasabb Angliában, és 1–1,4 °C-kal volt melegebb Közép-Európában, mint a 20. században. Az időjárás változásának és a lehülésnek kétségtelen jelei mutatkoztak a 13. században, amikor a németalföldi és német tengerpartokat négy nagyobb áradás is elöntötte, amelyek becslés szerint legalább százezer áldozatot követeltek. Az 1240. és 1362. évben bekövetkezett áradások miatt víz alá került a slesvigi dán egyházmegye hatvan egyházközsége. Ekkor a németalföldi Zuyder Zee területe megnőtt, partjai

módosultak.¹⁴ A 13. század második felében keletkezett feljegyzések arról tanúskodnak, hogy egyre gyakoribbá váltak a viharok, az áradások és a tengerárak, de ekkor még voltak meleg és száraz nyarak. A melsai krónika 1284-ben száraz nyarat említ, William Rishanger 1285-ben meleg és száraz nyárról írt, és talán 1287-ben is száraz nyár volt. A dunstable-i krónika forró és száraz nyarat említett 1288-ban, és 1291-re is hasonló feljegyzést tartalmaz a forrás, amelyet a worcesteri évkönyvek is megerősítettek. Hosszabb szünet következett a száraz és forró nyarak sorában, Matthew of Westminster 1305 nyaráról írta, hogy szokatlanul forró és száraz volt. Az 1291 és 1305 közötti időszak feljegyzései szeles, hűvös és viharos évekről adtak hírt, 1294-ben és 1296-ban folyók is kiáradtak. Matthew of Westminster hideg, fagyos és kemény téltént írta le 1305–1306 telét, 1307-ben heves viharok okoztak károkat Angliában.¹⁵ Az 1300–1310. évek körül heves viharok tomboltak az Északi-tengeren és a Csatornán, nyomukban pedig áradások öntötték el az alacsonyabban fekvő partokat.¹⁶ Az angliai melsai krónika a tenger kiáradásáról számolt be az 1307. évben. A londoni krónikában az 1309–1310-es évek teléről az olvasható, hogy kemény hideg volt, és a Temzét vastag jég borította. Thomas Walsingham szerint az 1311. évben heves viharok súlyos károkat okozva ledöntötték Modeford és Gevelton harangtoronyait, valamint számtalan fát csavartak ki, tönkretéve a gyümölcszeit. Ugyancsak Walsingham számolt be arról, hogy az 1313. év átlagos, de az 1314. év rendkívül esős és viharos volt, a termés pedig tönkrement, amelynek következtében szörnyű éhínség alakult ki. Az esős és hideg idő 1316-ban is folytatódott, és csak 1317 nyara hozott bőséges aratást.¹⁷

Az éghajlati változás heves viharokkal járt Európa különböző területein. Strasbourgban egy vihar 1298-ban 355 házat rombolt le. Narbonne területén 1316-ban 300 lakóház vált áldozatává egy heves áradásnak.¹⁸ A lehülés gyors volt, az 1314 és 1317 közötti időszakban szokatlanul hűvös és csapadékos évek követték egymást, amelyek nemcsak a szőlőnek, hanem a gabonának sem kedveztek.¹⁹ Az időjárás továbbra is hűvös maradt, csak egy-egy kedvezőbb év enyhítette a hideg, csapadékos időszakot. Az írországi connaughti évkönyvek heves havazásokról számoltak be 1318-ban. Kemény hideg tél okozott éhínséget Skóciában 1321-ben, amely kínozza az embereket, és elpusztította az állatokat. A melsai krónika tudósít arról, hogy az 1324. év forró volt és száraz, de Britton szerint ez inkább az 1325. évre vonatkozhat, amelyet több más ír és angol forrás is meleg évként említett. A Brit-szigetek számos forrása egybehangzó adatokat tartalmaz arra vonatkozóan, hogy 1326 és 1348 között viharos, esős és hideg évek követték egymást, egyes években pedig áradó folyók vagy tengerárak nehezítették a megélhetést. A Tyne folyó 1327-ben áradt ki, 1334-ben pedig Anglia több partszakaszán kiáradt a tenger. A Temze mentén kritikussá vált a helyzet, mert leomlottak a gátak, számos állat elpusztult, termőföldeket öntött el a sós víz, így a földek termékenységének visszaállítására hosszú időn keresztül nem volt remény. A következő évek döntő többsége egészen 1352-ig hideg, esős és viharos volt, az áradások pedig tovább nehezítették a termelést. Az 1352. év nyara szokatlan módon rendkívül száraz volt, amely ugyancsak káros következményekkel járt, számos állat a legelőkön pusztult el.²⁰

Az Alpok területén 1215 és 1350 között a gleccserek mélyebbre nyomultak a völgyekben, amit írásos és geológiai bizonyítékok is alátámasztanak.²¹ A Magas-Tauern aranybányáinak művelését is abbahagyták 1300 körül.²² A lehülés következtében az erdőzóna határa a Vogézekben, Közép- és Dél-Németország, valamint Csehország hegyvidékein 100–200 méterrel alacsonyabba húzódtott 1300 és 1500 között. A szőlőtermelés megszűnt a magasabban fekvő területeken, például Badenben, Németor-

szág délnyugati részén 220 méterrel alacsonyabbra szorult vissza a szőlőtermelés a hegyoldalakon 1300-tól 1430-ig, és emellett a termés is kimutathatóan gyengébb volt, mint a korábbi időszakban.²³ A klíma lehülésének jele, hogy a 14. századi Angliában hanyatlott a szőlőtermesztés, szinte teljesen fel is hagytak vele, pedig a 13. században még kifizetődő volt. A 12–13. századi nyarak jóval melegebbek lehettek, mint a 14. századiak, amelyek idején a szőlő már nem érett meg. A németországi szőlőtermesztés is visszaesett, csak kisebb mértékben.²⁴ A délnémet területeken végzett dendrológiai és dendrokronológiai kutatások is azt igazolták, hogy 1312–1319-ig különösen csapadékos volt az időjárás. Ez lényegében megerősítette Weikinn kutatásainak eredményét, aki összegyűjtve a korabeli krónikákból az árvizekre vonatkozó adatokat, arra a következtetésre jutott, hogy 1312 és 1317 között számos jelentős áradás volt, amely a bőséges csapadék közvetett bizonyítékaként értelmezhető.²⁵

A Kárpát-medence vonatkozásában is kimutatható a csapadékosabb, hűvösebb időjárás és a hidegebb tél. Az 1316. évben nagy árvizek voltak, a Duna mellékfolyói sok vizet hozva, hatalmas károkat okozva Ausztria és Magyarország számos vidékén községek pusztítottak el lakóikkal együtt. Magyarországon 1316 nyarán a sok esőzés miatt elpusztult a termés, minden víz alatt állt. Az 1316–1317. év telén hideg, hosszú tél volt, a hó márciusig tartott, a gabona megfulladt a hó alatt, a talajvíz is magas volt. Mindezek drágasághoz vezettek, és a bor is rossz lett. Még ebben az évben (1317) a havazások következtében egész vidékeket lepett el a víz, majd pestis következett.²⁶ Az említett éveken kívül még 1319-ben igazolható, hogy kemény, hideg tél volt.²⁷

A Krím félszigeten található Szaki-tó üledékrétegeinek elemzése azt mutatja, hogy 12. század vége felé a csapadék mennyisége hirtelen növekedni kezdett, és ez az időszak a 14. századig tartott.²⁸ A Kaszpi-tenger vízszintje is legalább nyolc méterrel magasabb volt a 9. és 14. század között, mint napjainkban.²⁹ A 14. században pedig a Kaszpi vízszintje 14 méterrel volt magasabb, mint a 7. században. Ez az emelkedés annak köszönhető, hogy a steppétől északra fekvő erdőzónában a 10. századtól növekedett a csapadék mennyisége. A Kaszpi vizét 81%-ban tápláló Volga vízgyűjtő területének jelentős része pedig az erdőzónában fekszik, amelynek bőséges csapadéka a Volgán keresztül a Kaszpi-tengerben gyűlt össze.³⁰ Baku egyik műemléke, a Szüzek tornya a 11–12. században közvetlenül a tó partján épült, de napjainkban a vízpart több száz méterre húzódik az épülettől. A Kaszpi vízszintjének emelkedése előntötte a part menti területeket, a vízfelület a szárazföld rovására növekedett. A 13. századtól kimutatható csapadékosabb időszak jele, hogy az Aral-tó vízszintje magasabb volt, mint napjainkban. Az Aral-tavat tápláló Amu-darja egyik ága 1221 és 1570 között vizet szállított a Kaszpi-tengerbe a Szarikamisz-medencén és az Uzboj-völgyön keresztül, amely révén az Aral-tó összeköttetésben állt a Kaszpi-tengerrel.³¹

Élelmiszerhiány

A klímaváltozás következtében egyre gyakrabban volt gyenge a termés, ami élelmészeti gondokhoz vezetett 1301-től kezdődően Kasztiliában, 1302-ben a franciaországi Langedocban, majd 1305-ben Párizsban. Skandináviát 1315–1316-ban sújtották élelmészeti nehézségek, amikor Európa más területein is katasztrofális helyzet alakult ki. Katalónia és Barcelona 1333-ban szenvedett az éhínségtől, amelynek tízezer áldozata volt.³² Az 1315–1317 és 1320–1321 körüli időszak volt a legsúlyosabb, amikor Európa számos területén a csapadékos, hideg idő miatt megsemmisült a gabona és a szőlő,

az állatállományt pedig járványok tizedelték. Katasztrófális helyzet alakult ki Észak-Franciaországban, Németországban, az Alpok vidékén, Dél-Skandináviában, a Baltikumban és Lengyelország területén, és a Brit-szigetek lakói is éheztek.³³ A gyenge gabonatermés egyik bizonyítéka, hogy a természetben teljesített tized jelentősen visszaesett a korábbi évekhez képest. A Saint-Arnoul apátság Párizstól északra fekvő birtokain legalább 50%-kal csökkent a begyűjtött gabona mennyisége.³⁴ A rozs ára háromszorosára növekedett 1313–1317 között Strasbourgban, Franciaországban pedig kilencszeresére emelkedett a búza átlagos ára.³⁵

A szüretek 1315 és 1317 között gyengék voltak, emiatt jelentősen visszaesett a bor mennyisége és minősége. A korabeli krónikák és gazdasági feljegyzések adatai egybehangzóan bizonyítják, hogy a gyenge termés miatt jelentősen visszaesett a bor készítése Franciaországban. A Saint-Arnoul apátság borban beszedett adója 80%-kal volt kevesebb 1317-ben, mint korábban. Németországi feljegyzések hasonló adatokról számolnak be 1316 és 1322 között. A rendkívül csapadékos időjárás miatt rossz lett a bor minősége, és kevés a mennyisége, ami magas árak kialakulásához vezetett.³⁶ A franciaországi bortermelés visszaesésének bizonyítéka a borkivitel radikális csökkenése. A francia bor kivitelének egyik jelentős központja Bordeaux kikötőváros volt, ahonnan Angliába és Észak-Európa kikötőibe jelentős mennyiségű bort szállítottak (1. táblázat Postan nyomán).³⁷ A 14. század elején százezer tun körül volt az exportált bor mennyisége, 1310–1311-ben a felére esett vissza, és csak az 1320-as évek végén kezdett közeledni a század elejének adataihoz. Az 1335–1337. évi csökkenés, és az 1348–1350. évi drasztikus visszaesés már a százéves háború kezdetével magyarázható, amely szétzilálta az angol–francia–flamand–németalföldi kereskedelmi kapcsolatokat.³⁸

1. táblázat

Bordeaux borkivitele a 14. század első felében

Évek	Exportált bor tunban
1305–1307	95 650
1308–1309	102 724
1310–1311	51 351
1328–1330	81 366
1335–1337	45 315
1348–1350	9 675

A németalföldi búzaárak szintén tükrözik az 1300-as évek elejének gyenge terméseredményeit (2. táblázat Postan nyomán).³⁹ Az adatsorok nem éves, hanem húszéves átlagokat tartalmaznak, ennek ellenére jól mutatják, hogy a gyenge termésű időszakokban felszokott a gabona ára Németalföldön.⁴⁰

2. táblázat

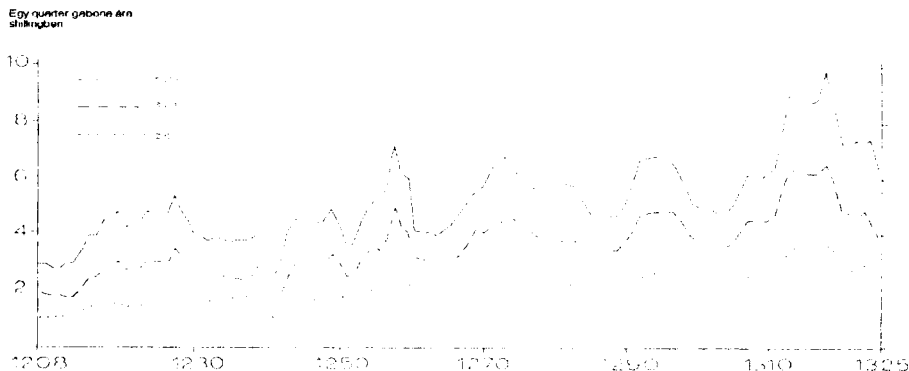
Németalföldi búzaárak a 14. században

Évek	Búzaár shillingben (per qr)	Búzaár ezüstgrainben
1300–1319	7,01	1734
1320–1339	6,27	1547
1340–1359	6,31	1372
1360–1379	7,55	1508
1380–1399	5,57	1113

A gabonaárak növekedése Anglia esetében is jelzi, mikor volt rossz termés (1. ábra Postan nyomán)⁴¹, aminek következtében gabonahiány alakult ki. Az angliai gabonaárak 1310–1320 között jelentős mértékben növekedtek, és csak az 1320-as évek közepén kezdtek visszatérni az 1310 előtti árakhoz.⁴² Ian Kershaw a gabonaárak alakulása kapcsán megállapította, hogy azok 1310 körül 25%-kal voltak magasabbak, mint 1299-ben, és az 1314. évi gyenge aratás miatt az árak 1315-ben rendkívül megemelkedtek. Az élelmiszerárak a következő év tavaszára soha nem tapasztalt magasságba szöktek. Az áremelkedés lényegében minden élelmiszert érintett, egy quarter só ára 3 shilling az éhínség előtt, de 1315–1316-ban már 13 shilling Angliában. Ez jelzi, hogy a tengervízből párologtatás révén nyert sóból hiány volt, a csapadékos és hűvös időjárás nem kedvezett a só előállításának.⁴³ Csapadékos év volt 1316-ban is, és a termés ugyancsak rendkívül gyenge lett, a fellélegzést csak az 1317. év hozta meg, amikor viszonylag bő termést takaríthattak be, és ennek köszönhetően 50%-kal mérséklődtek a gabonaárak. Az első igazán bőséges esztendő 1318-ban köszöntött be, és ekkor az 1288-ban kialakult árszintre csökkent a gabona ára.

1. ábra

Gabonaárak Angliában (1208–1325): egy quarter gabona ára shillingben

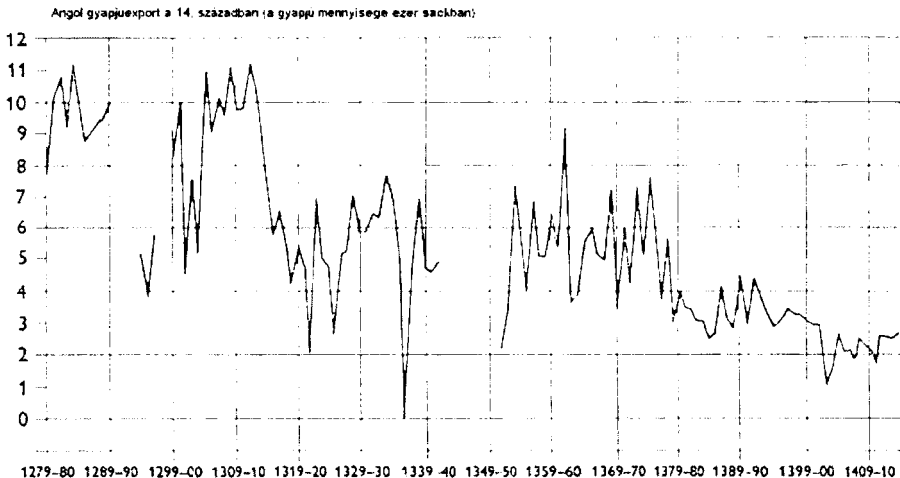

A gabonatermelésben tapasztalható visszaesést követte az állatállomány drasztikus csökkenése 1317-ben, amikor kezdetét vette egy súlyos állatjárvány, amely Franciaországból kiindulva tizedelte Nyugat-Európa juh- és szarvasmarha-állományát. Ez a járvány 1321-ben Anglia felől elérte Skóciát és Írországot, de a megpróbáltatások ezzel még nem értek véget. Az 1320. év esős volt, és a túlzottan csapadékos őszt követően 1321-ben ismét gyenge lett a termés, lényegében az 1315–1317 körüli gabonaárak tértek vissza. A 14. századi agrárválság legkritikusabb szakasza 1322-ben véget ért, amikor a jó termés következtében mérséklődött a gabona ára.⁴⁴

Az angol gyapjúkivitel mennyiségi változása szintén jelzi, hogy a 14. század elején jelentős visszaesés kezdődött (2. ábra Postan nyomán).⁴⁵ Az angol gyapjúexport a rendelkezésre álló adatok alapján viszonylag pontosan rekonstruálható, a 13. század végi tízezer sack körüli gyapjúexportban erőteljes, legalább 50%-os visszaesés tapasztalható 1314 és 1320 között, aminek az egyik oka az időjárás kedvezőtlen alakulása, a másik pedig az állatállományt tizedelő járvány volt.⁴⁶ Az élelmiszerhiány gondjai Norvégiát sem kímélték, Haakon király 1316. július 30-án kiadott rendeletében megtiltotta a szárított tőkehal és a vaj kivitelét Norvégiából, kivéve azoknak, akik malátát, lisztet vagy más hasonló élelmiszert hoztak be a kivitt élelem helyébe.⁴⁷ A gazdasági élet helyreállításának lassú folyamatát többször megtörték rossz időjárású évek, állatjárványok és háborúk. Az agrárválság a gazdaság szerkezetének lassú átalakulását idézte elő, és befolyásolta a társadalmi struktúrákat.

2. ábra

Angol gyapjúkivitel 1279–1410 (a gyapjú mennyisége ezer sackban)

Éhínség 1315–1317-ben

Wilhelm Abel szerint az ínséges időszak kezdete 1309 és 1311 közé tehető Németország nyugati, középső és déli területein, valamint Angliában. Ezután néhány kedvezőbb esztendő következett, amelyekben jobb volt a termés, de 1315-ben a kedvezőtlen

időjárás miatt súlyos éhínség kezdődött, amely 1317-ig tartott. Az éhezés és halál réme fenyegette Anglia, Franciaország, Skandinávia, Németország és a Baltikum területeit. Különösen súlyos volt az éhínség Németországban a Rajna-vidéken, Vestfáliában, a déli területeken, Brandenburgban és Németalföldön.⁴⁸ Flandriában Brügge, Gent, Ypres, a Brabanti Hercegség területén Antwerpen, Brüsszel, Leuven lakói éheztek. Különösen sokat szenvedett Frízia, Zeeland és a Holand Grófság népe, mert az alacsonyan fekvő területeket elöntötte a víz, és a termés teljesen megsemmisült 1315-ben. Hasonló helyzet alakult ki Brabantban, ahol 1315 májusában kezdett esni, és egész évben folyamatosan esett, emiatt nem tudtak aratni.⁴⁹

Az élelmiszerhiány szokatlan helyzetek kialakulásához vezetett. II. Edvárd angol király 1315. augusztus 10-én St. Albans területén tartózkodott kíséretével, és udvara gyakorlatilag éhen maradt, mert nem lehetett kenyérral ellátni. Írország népe szintén éhezett 1315-ben. Egyesek az éhínség miatt szörnyűséges cselekedetekre kényszerültek, a szegények kutyákat, macskákat, galambok ürülékét és még saját gyerekeiket is megették. A kannibalizmus felütötte fejét, és Lucas szerint bizonyosan gyakori volt.⁵⁰ A lanercosti krónika szerint az éhínség és járvány miatt sokan meghaltak Angliában és Skóciában 1306-ban.⁵¹ II. Edvárd életrajzából pedig megtudható, hogy több rendelkezés is szabályozta az élelmiszerek árát, és az élelmiszerek kereskedelmét, de ennek ellenére nagyon drága lett a gabona, és több ezer ember halt meg az éhínség és a járványok miatt.⁵² Franciaországban is hasonló gondok jelentkeztek, bár a Gascogne vidékén raktározott gabona és bor némileg enyhítette Észak-Franciaország népének szenvedését, de 1316-ban ezek a készletek kimerültek, és Párizs utcáin jelentős számban haltak éhen az emberek.

Az éhínség és tömeges halál kíséretében megjelentek a járványok, vérhas és hasonló betegségek tizedelték Írország, Skócia, Anglia és Németország népét. Svédországban szintén volt járvány, de Skandinávia más területeire nincs biztos adat. A legyengült emberek szervezete könnyen elkapott bármilyen betegséget. A járvány feltehetően Antwerpen szegény lakói között jelentkezett, majd gyorsan terjedt, és a vagyonosabbak közül is számos áldozatot ragadott el. A középkori diagnózisok sokszor pontatlanok, ezért nem könnyű megállapítani, hogy milyen betegség terjedt el. Annyi bizonyos, hogy az embereken kívül az állatállományt is járványok tizedelték, amelyek kialakulásának és terjedésének kedveztek az egymást követő évek hideg telei és esős nyarai. Az elemi egészségügyi ismeretek hiánya, a párás, nyirkos levegő, a kellemetlen helyek, felázott talajok szinte minden kórokozónak kedveztek. A lépfene, az orbánc, a száj- és körömfájás bizonyosan támadásba lendült. Az éhező emberek gyakran megették a beteg állatok húsát, vagy éppen a betegségben elhullott jószágokat.⁵³ A Rajna alsó folyásának vidékén, Camp cisztercita monostorának krónikása feljegyezte, hogy az emberek döglötten talált állatokat ettek 1317-ben. Ennek következtében olyan súlyos járvány alakult ki, hogy egész falvak kipusztultak. Angliában 1318–1319-ben marhavész tombolt, amelynek pusztító hatására jellemző példa a Ramsey apátság egyik gazdasága, amelynek 47 állatából 45 elpusztult 1319-ben. Az apát arról panaszkodott, hogy az állatok tetemei megmérgezték a levegőt, és az emberek is megbetegedtek.⁵⁴

Az éhínség Németországban is számos áldozatot követelt, és a források szerint a cseh és lengyel területeket sem kímélte. Lucas az Annales Windergenses adatai alapján, amelyek a Duna völgyére vonatkoztak, úgy vélekedett, hogy a magyar területek is szenvedtek az éhínségtől. Csehországban az 1315. év rendkívül csapadékos, és a tél szokatlanul hideg és hosszú volt. A Moldva folyó 1315. november 30-án befagyott,

és 1316. március 28-ig nem olvadt meg a jege, amely olyan szilárd volt, hogy az emberek átmehettek rajta. Ausztria, Lengyelország, Magyarország és Meissen területén olyan sok eső esett 1316 tavaszán, hogy a tönkrement a vetés és a széna. Egy viharos eső következtében árvíz öntötte el Salzburgot 1316 júniusának végén, Szászországban az Elba áradása okozta sok ember, falu és jószág vesztét. Az emberek Szászország városaiban és falvaiban az utcákon haltak éhen.⁵⁵ A mansfeldi krónikák szerint Tübingiában, különösen pedig Erfurtban sok szántóföld hét éven keresztül parlagon hevert, csak gyom nőtt rajtuk, az emberek pedig a betegségekben, illetve az éhség miatt meghaltak. A gerstenbergi krónikák szerint számos ember, akik között házat birtoklók is voltak, javaikat hátrahagyva idegen területekre mentek, hogy megélhetést találjanak.⁵⁶ Magdeburgban, Brémában, Kölnben szintén éheztek az emberek. Az Északi- és a Balti-tenger partvidékén éhínség és járvány szedte áldozatait. Livóniában és az észti területeken a rigai, öseli, dorpati és revali egyházmegye területén olyan súlyos volt az éhínség, hogy megjelent a kannibalizmus. A német lovagrend megnyitotta gabonátárolóit, és gabonát osztott, hogy segítsen a szenvedőkön.⁵⁷

Nyugat-Európa egyes vidékein 1316 nyarának aratása némileg enyhítette az éhínséget, de a magas gabonaárak megmaradtak. Németország keleti felét, a Duna völgyét és a szláv országokat 1317-ben érte el a válság mélypontja, amely korábban a nyugati területeket gyötörte. Nagyon sok eső esett, a Duna kiáradt, és ennek következtében a gabona- és szőlőtermés a szokásostól lényegesen elmaradt. Csehország és a szomszédos szláv területeken hasonló jelenségek tapasztalhatók. A porosz területek krónikása, Kaspar-Schultz feljegyezte, hogy sokan haltak meg betegségben, amely pestis, tífusz és dizentéria lehetett, főleg földművesek vidéken. Pusztán hevert majdnem az egész ország, szinte senki sem maradt, hogy felszánts a földeket.⁵⁸ Szilézia és Lengyelország népe éhezett, Boroszlóban tömegesen haltak éhen. Az éhínség Sziléziában és Lengyelország területén még 1319-ig tartott.⁵⁹

A demográfiai hanyatlás kezdete Nyugat-Európában

Európa népessége 1000 és 1300 között növekedett, bár az egyes régiók között jelentős különbségek voltak. A Mosel-vidék népessége ebben az időszakban háromszorosára nőtt. Svédország déli részén, Götland területén a 10. században 500–700 körül volt a paraszti települések, illetve farmok száma, 1300 körül, a népességnövekedés tetőpontján 1200–1500-ra emelkedett a számuk. A német területek népessége 1300 körül becslés alapján 14 millió fő lehetett. Anglia népessége a 11. században 1,3–1,5 millió fő, amely 5 millióra növekedett az 1300 körüli időre. A mai Franciaország területére becsült népesség az ezredforduló körüli 6,2 millióról 17,6 millióra emelkedett, de az is lehet, hogy elérte a 21 millió főt. Dánia, amelynek területe némileg nagyobb volt, mint napjainkban, mivel Svédország déli területeire is kiterjedt fennhatósága, az 1000 körüli 850 ezerről 1,5 millióra növelte népességét a kései középkorra. Különböző becslések léteznek Norvégia lakóinak számára vonatkozóan, amelyek közül Jordan az 500 ezer fő körüli értéket fogadta el. A finn területek, amelyek kiterjedését Jordan nem határozta meg pontosan, sőt bizonytalan módon a Baltikum egy részét is hozzájuk számította, feltehetően 200–300 ezer lakót számláltak.⁶⁰ Itália népességére vonatkozóan Jordan elfogadta Abel becslését, aki szerint kétszáz év alatt, 1100-tól a 14. századig, 5 millióról 7–8 millióra növekedett a félsziget lakóinak száma.⁶¹ Jordan Angliával kapcsolatban több becslést is említ: 1300-ra vonatkozóan 3,7; 4; 4,5; 5,25 millió; 1348-ra, a pestis előtti évre pedig 6,25; 7,1 millió fő becsült népesség is előfordul a történeti

demográfiában.⁶² Pounds némileg szerényebb adatsort említett Beloch és Russel alapján (3. táblázat Pounds nyomán).⁶³

3. táblázat

Európai régiók népessége millió főben

Terület	Beloch	Russel
Brit-szigetek	4	5,3
Franciaország	14	19
Németország Németalfölddel	15	11
Skandinávia	1,9	0,6
Ibér-félsziget	6	9,5
Itália	11	9,3
Kelet- és Délkelet-Európa	15	15
Litvánia és Oroszország	8–10	8–10

A népsűrűség magas volt Nyugat-Európában 1300 körül, Németországban 24 fő/km², Franciaországban 35 fő/km² és Flandria területén pedig legalább 60 fő/km². A növekvő népességre pedig egyre kevesebb termőföld jutott.⁶⁴ Az időjárási katasztrófák, a kialakuló éhínség és járványok jelentős veszteségeket okoztak. A metzi egyházmegyében 1316-ban hat hónap alatt ötszázezer ember halt meg, az elpusztult állatállomány számát megbecsülni sem tudták. Az adat feltehetően túloz, de a pusztulás mértéke valószínűleg nagy volt.⁶⁵ A flandriai Ypres lakóinak halálozási arányszáma 1316. május és november között drasztikusan növekedett. A város lélekszáma 1316-ban 25–30 ezer fő körül lehetett, és fél év alatt a népesség 10%-a, összesen 2794 ember halt meg. A várost elérte a gazdasági hanyatlás is, mert népessége 1435-ben sem haladta meg a 10 523 főt.⁶⁶ Franciaország határán Colmarnál tömegsírokba temették a halottakat, a Rajna-vidéken is hasonló helyzet alakult ki. Louvainben járványok szedték áldozataikat, Hocsemius szerint kocsikon vitték ki a városból a halottakat, átlagosan 6–8 embert abba az új temetőbe, amelyet a város falain kívül kellett létesíteni. Van Velthem azt írta, hogy Brabant Hercegségében megteltek a régi temetők, és újakat kellett nyitni, olyan sokan haltak meg. Antwerpenben a város körüli temetőkbe szintén szekéren vitték a halottakat, rendszerint tízet, és naponta három-négy alkalommal is fordulni kellett.⁶⁷ Dél-Angliában a népesség 10–15%-a halt meg az 1310-es évek alatt, Provence, Normandia és Toscana is hasonló népességvesztéséget szenvedhetett el.⁶⁸

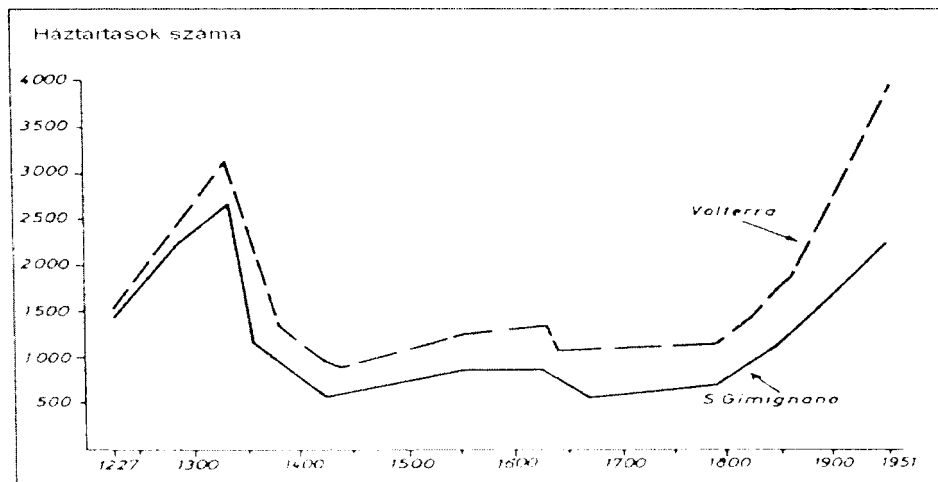
Közép-Európában is szedte áldozatait az éhínség. A sziléziai Boroszlóban olyan sokan haltak meg 1317-ben, hogy a város falain kívül kellett eltemetni az áldozatokat.⁶⁹ Észak-Magyarország területén a Szepességben is súlyos éhínség volt, amiről Hain Gáspár löcsei krónikája tudósít. A forrás ugyan pontatlanul határozta meg az éhínség idejét, ugyanis az 1312. évhez tartozó feljegyzés azt tartalmazza: „Ez idő tájt három évig olyan éhínség volt, hogy az emberek egymást ölték és ették, még a tolvajokat is levágták éhségükben az akasztófaokról. Ugyanez történt a jószágokkal is.”⁷⁰

A népesség lélekszáma azokon a területeken is csökkent a 14. században, amelyeken nem volt jelentős éhínség 1315–1317-ben, de a században jelentkező gazdasági és demográfiai válság, részben a pestis következményeként, mégis éreztette

hatását.⁷¹ Például Itáliában Toscana területén Volterra és San Gimignano vidékének népessége a 14. században jelentősen csökkent (4. ábra Fiumi nyomán).⁷²

4. ábra

A háztartások számának változása Volterra és San Gimignano területén

A demográfiai hanyatlás nem ért véget az 1310-es évek második felének végével, hanem tovább tartott Nyugat-Európa több területén. Franciaországban Languedoc népessége 1328 körül 1,5 millió fő lehetett, de 1450-re 1 millióra csökkent, Daphiné és a szomszédos területek 1339 és 1476 között elveszítették lakóik 38–75%-át. Ó-Kasztília népességcsökkenése a 13. század közepén kezdődött, de nem azért, mert népessége elérte a növekedés lehetséges határait, hanem az 1212 után elfoglalt területek felé vándorolt az északi népesség bizonyos része.⁷³ Az európai népesség lélekszámának drámai csökkenése, a halálozási arány minden korábbi meghaladó gyors emelkedése az 1348–1349-ben pusztító pestis következménye volt.

Ezzel szemben Közép-Európában és azon belül Magyarországon a történeti demográfia nem tartja jelentős törésvonalnak az 1310-es éveket, a népesség növekedésének lendülete nem tört meg, és nem kezdődött el a lélekszám csökkenése. A Kárpát-medence népességének történetében a tatárjárás okozta a jelentősebb veszteséget, bár a pusztítás mértékéről eltérnek a vélemények.⁷⁴ A 14. század során Nyugat-Európa népessége jelentős veszteséget szenvedett el, de a Kárpát-medencében nem tapasztalható a nyugatihoz hasonló demográfiai folyamatok. Az 1310-es évek nyugati halálozási arányaihoz hasonló demográfiai visszaesés Magyarországon nem mutatható ki. Fügedi Erik szerint a pestist nem előzte meg katasztrofális terméshiány és éhínség Magyarországon. A Kárpát-medencében az 1310-es években nem mutatható ki jelentősebb éhínség, kivéve a Szepesség vidékét, amelyről Hain Gáspár beszámolt. Az 1315–1317-ben keletkezett magyarországi oklevelek sem említenek nélkülözést vagy éhínséget,⁷⁵ és magas árakról is csak 1316-ból van adat.⁷⁶ Az 1315–1317. évben keletkezett majdnem hétszáz oklevél egyike sem említ éhínségtől szenvedő tömegeket, vagy az éhínség miatt meghalt embereket, de még természeti katasztrófákra sincs utalás. Ezzel szem-

ben számos oklevélben olvasható, hogy a hivatalos ügyek intézése miatt utazó személyek a „békétlen idők és az utakon leselkedő veszélyek” miatt nem vitték magukkal oklevelüket, esetleg elveszítették azokat.⁷⁷ A hatalmaskodás és a nemesek zsarnoksága ugyancsak gyakran előfordul az oklevelekben. A veszprémvölgyi apácák Alsóörsön fekvő birtokukat kénytelenek voltak eladni, hogy „hálótermüket kijavítsák és befedjék, mert a nemesek és hatalmasok zsarnoksága következtében egyházuk jobbágyai fölött fennhatóságot nem gyakorolhattak, és a mindennapos költségek miatt elszegényedtek”.⁷⁸ A példákat hosszan lehetne sorolni. Mindegyik esetben a belpolitikai feszültségek okozták az elszegényedést vagy a hétköznapi bizonytalanságát. Természeti katasztrófák és éhínség nem szerepel a korabeli bajok okaként.

Miközben Európa jelentős részén rendkívüli időjárás, éhínség és járvány tombolt, Magyarország menedéke lehetett a máshonnan menekülőknél, erre utalt Réthy, aki szerint 1320-ban bő teremés volt az országban, amely ennek révén a szomszéd országok lakóinak segítséget nyújtott.⁷⁹ Felmerül a kérdés: mivel magyarázható, hogy Magyarországot elkerülték az Európában szinte mindenhol pusztító csapások és a demográfiai veszteségek. Fügedi Erik az alábbi magyarázatot adta. Magyarország népsűrűsége alacsonyabb volt, mint Nyugat-Európáé, és emellett a gabonatermelés, állattenyésztés és halászat aránya egyensúlyban volt.⁸⁰

Magyarországon a 14. században még jelentős erdőségek voltak északon és keleten, a ritka népsűrűség pedig még az idegen utazónak is feltűnt. A 14. század elején Magyarországon átutazó francia dominikánus szerzetes szerint az ország népessége kiterjedéséhez képest kicsi volt.⁸¹ Ezzel szemben Nyugaton a gabonatermelés javára tolódott el a mezőgazdaság termelési szerkezete, és a táplálkozás összetételében is a gabonafélék játszották a döntő szerepet a 13–14. század fordulóján.⁸² Ilyen mezőgazdasági és táplálkozási viszonyok között a gabonahiány valóban sokkal súlyosabb élelmezési problémákat okozhatott, mint Magyarországon, ahol a jelentős legelőterületeken kiterjedt állattenyésztés zajlott, amely pótolhatta a rossz időjárás miatt kieső gabonát a népesség táplálkozásában.

Mindez kétségtelenül helytálló magyarázat Magyarország és Nyugat-Európa viszonyainak összehasonlítása esetében, de nem ad elegendő indoklást arra a kérdésre, hogy miért pusztított az éhínség Sziléziában, valamint Lengyelország és a Baltikum területén, ugyanis ezek a régiók nem voltak sűrűbben lakottak, mint Magyarország. A kérdés megválaszolása további kutatást igényel.

Következtetések

A 13. század második felére lezárult az európai terjeszkedés, a 14. század elején pedig fordulóponthoz érkezett Nyugat-Európa. A népesség és a rendelkezésre álló termőterület egyensúlya felborult, de jelentős területeken még lettek volna művelésbe vonható földek, amelyeket a birtokosok nem akarták a földműveseknek adni, mert erdőként, vadászterületként óhajtották hasznosítani. A mezőgazdasági termelésben hasznosított területek már képtelenek voltak több embert eltartani, de a népesség még növekedett, bekövetkezett a túlnépesedés. Az 1300-as években éghajlati lehülés kezdődött, amelynek leghidegebb és legcsapadékosabb időszaka 1315–1317-ben volt. Ekkor az évekig tartó rendkívüli csapadéktöbblet és a szokatlanul hideg telek miatt a korábbinál lényegesen kevesebb élelmiszert lehetett csak termelni a Pireneusok, az Alpok és az Északi-Kárpátok hegyvonulataitól északra. Élelmiszerhiány és súlyos éhínség alakult ki, amelynek következtében a népesség hozzávetőlegesen 10%-kal visszaesett néhány év

alatt. A természeti katasztrófákat súlyos járványok követték, amelyek az embereket és az állatállományt is tizedelték. A bekövetkező környezeti katasztrófa és a nyomában fellépő éhínség a korabeli források alapján kimutatható Közép-Kelet-Európában is, de ezen a ponton ellentmondás figyelhető meg a Kárpát-medence esetében. A külföldi források arról számoltak be, hogy Magyarországon is voltak természeti csapások és éhínség, de a belső keletkezésű források ezt nem erősítik meg, kivéve Hain Gáspár krónikáját. A hazai történeti demográfia sem tartja fordulópontnak az 1310-es éveket, ellentétben a nyugat-európai népességtörténeti kutatások eredményeivel. Ez azzal indokolható, hogy az 1310-es évek megrázkódtatásai elkerülték a Kárpát-medence legnagyobb részét, ugyanis itt alacsonyabb volt a népesség száma, és ritkább volt a népsűrűség, mint Nyugaton. Ám ez a magyarázat nem válaszolja meg azt a kérdést, hogy a magyarországi népsűrűséghez hasonló lengyel és balti területek miért szenvedtek az éhínségtől az 1310-es évek második felében.

Jegyzetek

- ¹ *Pirenne, Henri*: A középkori gazdaság és társadalom története. Ford.: Gyáros Erzsébet. Budapest, 1983. 279–281.
- ² *Montanari, Massimo*: Éhség és bőség. A táplálkozás európai kultúrtörténete. Budapest, 1996. 85.
- ³ *Freedman, P.*: Rural Society. In: Cambridge Medieval History. Vol. IV. c. 1300 – c. 1415. Edited by Michael Jones. Cambridge, 2000. 89–90.
- ⁴ *Kershaw, Jan*: The Great Famine and Agrarian Crisis in England 1315–1322. In: Past and Present, 1973/May No. 59. 3–4.
- ⁵ *Kershaw*: i. m. 19–20.
- ⁶ *James, N. D. G.*: A History of English Forestry. Oxford, 1981. 54.
- ⁷ *James*: i. m. 1981. 52–53.
- ⁸ Acre: 0.405 hektár. *Zupko, R. E.*: A Dictionary of English Weights and Measures. London, 1968. 3.
- ⁹ *James*: i. m. 78.
- ¹⁰ *James*: i. m. 86–87.
- ¹¹ *James*: i. m. 118–121.
- ¹² *Lamb, H. H.*: Climate History and the Modern World. London, New York, 1982. 134. 53. ábra. A történeti időkben lejátszódó éghajlatváltozásokra lásd: *Rácz L.*: Magyarország éghajlattörténete az újkor idején. Szeged, 2001.
- ¹³ *Rácz*: i. m. 55–56.; *Lamb*: i. m. 168.
- ¹⁴ *Lamb*: i. m. 181–183.
- ¹⁵ *Britton, C. E.*: A Meteorological Chronology to A. D. 1450. London, 1937. 121–131.
- ¹⁶ *Lamb*: i. m. 172–173.
- ¹⁷ *Britton*: i. m. 132–133.
- ¹⁸ *Leguay, J.-P.*: Urban Life. In: The Cambridge Medieval History. Vol. IV. c. 1300 – c. 1415. Edited by Michael Jones. Cambridge, 2000. 109.
- ¹⁹ *Lamb*: i. m. 187.
- ²⁰ *Britton*: i. m. 134–142.
- ²¹ *Ladurie, Emmanuel le Roy*: Times of Feast, Times of Famine. A History of Climate since the Year 1000. London, 1974. 248–251.
- ²² *Lamb*: i. m. 172–173.
- ²³ *Lamb*: i. m. 195.
- ²⁴ *Ladurie*: i. m. 8–9.
- ²⁵ *Ladurie*: i. m. 45–47. Az áradásokra vonatkozó forrásokra ld.: *Weikinn, C.*: Quellentexte zur Witterungsgeschichte Europas von der Zeitwende bis zum 1850. Berlin, 1958. 170–180.
- ²⁶ *Réthy A.*: Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig. Budapest, 1962. 41.
- ²⁷ *Kiss A.*: Some Weather Events in the Fourteenth Century. II. (Angevin period: 1301–87). In: Acta Universitatis Szegediensis. Acta Climatologica. Tomus XXXII–XXXIII. Szeged, 1999. 51–61.
- ²⁸ *Lamb*: i. m. 83.
- ²⁹ *Lamb*: i. m. 173.

- ³⁰ Gumilov, L. N.: A kazárok utódai (A csapadékeloszlás és az etnogenezis kérdése Délkelet-Európában a VII–XVI. században). In: Történelmi Szemle 11. évf. 1968/1–2. 13–15. Kelet-Európa klímátörténetére vonatkozóan: Bucsinkij, I. E.: Ocserki klímata oroszokj ravninü. Leningrád, 1954. Angol nyelvű kiadása Buchinsky, I. E.: Past Climate of Russian Plain. Leningrad, 1957.
- ³¹ Czaya, E.: A föld folyói. Budapest, 1988. 144–145.
- ³² Leguay: i. m. 106–107.
- ³³ Jordan, William Chester: The Great Famine. Northern Europe in the Early Fourteenth Century. Princeton, New Jersey, 1996. 7–8.
- ³⁴ Jordan: i. m. 33–35.
- ³⁵ Abel, W.: Agricultural Fluctuations in Europe. From the Thirteenth to the Twentieth Centuries. London, 1980. 39.
- ³⁶ Jordan: i. m. 33–35.
- ³⁷ Postan, M. M.: Medieval Trade and Finance. Cambridge, 1973. 168. Egy tun (tunellum) hozzávetőlegesen 9,54 hektoliter volt. Zupko: i. m. 175.
- ³⁸ Postan: i. m. 168–169.
- ³⁹ Postan: i. m. 174. Qr: quarter: egy quarter = 8 bushell, egy bushell = 35,238 liter volt, rendszerint gabona mérésére alkalmazták. Grain: a legkisebb súlymérték (0,06 g). Zupko: i. m. 25–27., 73., 139–141.
- ⁴⁰ Postan: i. m. 174–175.
- ⁴¹ Postan: i. m. 358–359.
- ⁴² Darby, H. C.: A New Historical Geography of England. Cambridge, 1973. 88–90.
- ⁴³ Kershaw, I.: The Great Famine and Agrarian Crisis in England 1315–1322. Past and Present 1973/May. No. 59. 5–9.
- ⁴⁴ Kershaw: i. m. 20.
- ⁴⁵ Postan: i. m. 358–359. Sack: súly- és ürmérték is volt, gyapjú esetében általában 165,107 kg súlyt jelentett. Zupko: i. m. 149–151.
- ⁴⁶ Postan: i. m. 356–359.
- ⁴⁷ Abel: i. m. 39.
- ⁴⁸ Abel: i. m. 38.
- ⁴⁹ Lucas, H. S.: The Great European Famine of 1315, 1316 and 1317. In: Speculum, 1930/5. 365.
- ⁵⁰ „Pauperes enim pueros suos manducabant, canes, murelegos, stercus columbarum...” Lucas: i. m. 355.
- ⁵¹ The Chronicle of Lanercost. In: English Historical Documents, 1189–1327. Edited by Harry Rothwell. London, 1975. 268.
- ⁵² „Life of Edward the Second” In: English Historical Documents, 1189–1327. Edited by Harry Rothwell. London, 1975. 282–283.
- ⁵³ Lucas: i. m. 355–358.
- ⁵⁴ Abel: i. m. 39.
- ⁵⁵ Lucas: i. m. 361.
- ⁵⁶ Abel: i. m. 39–40.
- ⁵⁷ Lucas: i. m. 363–364.
- ⁵⁸ Abel: i. m. 40.
- ⁵⁹ Lucas: i. m. 374–375.
- ⁶⁰ Jordan: i. m. 12.
- ⁶¹ Jordan: i. m. 191. 30. jgyz. Idézi: Abel: i. m. 21–22.
- ⁶² Jordan: i. m. 191. 29. jgyz.
- ⁶³ Pounds, N. J. G.: Európa történeti földrajza. Budapest, 1997. 176.
- ⁶⁴ Abel: i. m. 41.
- ⁶⁵ Lucas: i. m. 362.
- ⁶⁶ Lucas: i. m. 369.
- ⁶⁷ Lucas: i. m. 364–367.
- ⁶⁸ Freedman: i. m. 89–91.
- ⁶⁹ Lucas: i. m. 375.
- ⁷⁰ Szepességi avagy lőcsei krónika és évkönyv a kedves utókor számára. Összeállította Hain Gáspár. Szerk.: Véber Károly. Budapest, 1988. 17.
- ⁷¹ Abel: i. m. 93.
- ⁷² Fiumi, E.: La popolazione del territori volterranoangimignagnese ed il problema demografico del' età comunale, In: Studi in Onore di Amintore Fanfani. Florence, 1961.
- ⁷³ Abel: i. m. 93.; Freedman: i. m. 91.

- ⁷⁴ *Györfy György*: Magyarország népessége a honfoglalástól a 14. század közepéig, illetve *Szabó István*: Magyarország népessége az 1330-as 1526-os évek között. In: Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig. Szerk.: Kovacsics József. Budapest, 1963. 45–62., 63–114.; *Fügedi Erik*: A középkori Magyarország történeti demográfiája. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet. Történeti Demográfiai Füzetek 10. Budapest, 1992/1. 7–60.; *Kristó Gyula*: Honfoglalás és társadalom. Budapest, 1996. 142–154.; *Kristó Gyula*: Magyarország lélekszáma az Árpád-korban. In: Magyarország történeti demográfiája. I. A honfoglalás és az Árpád-kor népessége. KSH Budapest, 1995. 42–95.
- ⁷⁵ Anjou-kori oklevéltár. Documenta res hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. IV. 1315–1317. Szerk.: Kristó Gyula. Budapest–Szeged, 1996.
- ⁷⁶ *Kiss*: i. m. 58.
- ⁷⁷ Anjou-kori oklevéltár 13., 15., 17., 29., 71., 100., 248., 313.
- ⁷⁸ Anjou-kori oklevéltár 478.
- ⁷⁹ *Réthy*: i. m. 41.
- ⁸⁰ *Fügedi*: A középkori Magyarország történeti demográfiája. 30.
- ⁸¹ *Fügedi*: A középkori Magyarország történeti demográfiája. 25. *Fügedi Erik*: A befogadó: a középkori Magyar Királyság. In: Történelmi Szemle, 1979/2. 356.
- ⁸² *Montanari*: i. m. 61–65., 85–95.

A MONOMAH-KORONA. LEGENDA ÉS VALÓSÁG

Az orosz történelem egyik legismertebb tárgyi emlékét a Moszkvai Kremlben őrzik. Orosz elnevezése (sapka Monomaha) miatt magyarra időnként Monomah-sapkának fordítják. Ha a formájára kívánunk utalni, süveggént is említhetjük, ha pedig rendeltetését szeretnénk megnevezni, a korona szó használata tűnik indokoltnak. Ennek az uralkodói jelvénynek a fő részét nyolc aranylemez, illetve alul egy aranyabroncs alkotja. A lemezeket cizellálás, drágakövek (smaragd, rubin) és igazgyöngyök díszítik. A tetején lévő kis félgömbön kereszt látható, míg az alját cobolyprém szegélyezi. A prém, a kereszt és a drágakövek valószínűleg nem egyidősek a korona fő részével.

A legenda eredete és története

Az órosz uralkodók származásáról és a Monomah-koronáról érdekes történeteket olvashatunk az Elbeszélés a vlagyimiri fejedelmekről (Szkazanyije o knyazjah vlagyimirszkih) című műben.¹ Eszerint Augustus római császár Prusz nevű rokonának városokat adományozott a Visztula és a Nyeman folyók partján. Azóta a területet Prusszkaja zemljának, vagyis porosz földnek nevezik. Akkoriban Gosztomiszl novgorodi vajda (katonai vezető) halála előtt összehívta az összes novgorodi előkelőt. Azt javasolta nekik, hogy küldjenek a porosz földre bölcs férfiakat, és hívjanak meg magukhoz az ottani előkelők közül egyet vezetőnek. A követek találtak egy Rurik nevű fejedelmet, aki Augustus nemzetségéből származott, s az összes novgorodi nevében kérelték, hogy menjen hozzájuk uralkodni. Rurik két fivérével, Truvorral és Szineusszal, valamint unokaöccsével, Oleggel érkezett Novgorodba.

Rurik utódai közül a negyedik nemzedékhez tartozott Vlagyimir nagyfejedelem, aki az orosz földet megkeresztelte. Vlagyimir dédunokája pedig Vlagyimir Monomah volt. Amikor Vlagyimir, a dédunoka kijevei nagyfejedelem lett, tanácskozni kezdett a fejedelmekkel, a bojárokkal és a főurakkal, mivel úgy érezte, ő sem jelentéktelenebb, mint azok az elődei, akik Konstantinápolyt sarc fizetésére kényszerítették. A tanácskozás után a nagyfejedelem több ezer harcost gyűjtött össze, és vajdái vezetésével Trákiába küldte őket. Katonái Trákia nagy részét elfoglalták, majd gazdag zsákmánnyal tértek vissza. Konstantinápolyban akkor Konsztantinosz Monomakhosz (orosz elnevezéssel Konsztantyin Monomah) uralkodott, és éppen a perzsákkal és a „latinokkal” harcolt. A császár bölcs döntéssel követeket küldött Vlagyimir nagyfejedelemhez: Neofit epheszosi metropolitát, két püspököt, az antiokhiai sztratégoszt, a jeruzsálemi kormányzót és más főurakat. A nyakából levette a keresztet. Ez annak a keresztnek a fájából készült, amelyre Krisztust felfeszítették. A fejről levette a császári koronát, és egy aranytálra helyezte. Megparancsolta, hogy hozzák elő azt a karneolserleget, amelyből Augustus császár bort ivott, a válldíszát, az arabiai aranyból készült láncot és sok más tárgyat. Mindezt átadta a Neofit metropolita által vezetett küldöttség tagjainak, s elküldte őket Vlagyimirhoz. A nagyfejedelemnek azt üzenté, hogy fogadja el az adományokat és koronáztassa meg velük magát. Egyúttal követei által békét kért. Attól kezdve Vlagyimir nagyfejedelmet Monomahnak, a nagy Rusz cárijának kezdték nevezni. Utána Konstantin császárral békében és szeretetben élt. Azóta a Konstantin görög császár által küldött koronával koronázzák a vlagyimiri nagyfejedelmeket.

Az órosz uralkodók származásáról és a Monomah-koronáról szóló fenti történeteket az Elbeszélés első redakciója alapján ismertettük. Ennek a szövegváltozatnak a végén kiegészítésként a litván nagyfejedelmek genealógiája található, amelyben a vlagyimiri-moszkvai uralkodók is szerepelnek.²

Az Elbeszélés létrejötte nem köthető konkrét időponthoz. Keletkezésének legalább három fázisát különíthetjük el. Először a két alaplegenda született meg. Bár szerzőjük ismeretlen, annyi bizonyos, hogy a 16. század elején már mindkettő létezett. Az egyik a kijevi nagyfejedelmek vérvonalát Augustus császártól eredeztette, míg a másik arról szólt, hogyan jutott Vlagyimir Monomah koronázási jelvényekhez. A két legendát Szpiridon-Szavva tveri szerzetes egyesítette Levél a Monomah-koronáról című munkájában. Ennek létrejötte a 16. század elejére tehető. Szpiridon-Szavva azonban nemcsak kompilátor, hanem író is volt: a két legendát ő egészítette ki a litván nagyfejedelmek genealógiájával. A tveri szerzetes műve alapján legkésőbb az 1520-as években egy újabb ismeretlen szerző állította össze az Elbeszélés első változatát. Olyan irodalmi-publicisztikai alkotás jött létre, melyet a moszkvai nagyfejedelmi, majd cári hatalom megerősítéséért folytatott harcban használtak fel. IV. Iván cárrá koronázási előkészületeinek idején ismét átdolgozták, s ekkor született meg a második redakció.³

Érdeemes megvizsgálni az ismeretlen szerzők, illetve Szpiridon-Szavva történelmi ismereteit, bár ezek nem minden esetben választhatók el teljesen egymástól. Az órosz uralkodók származásáról szóló alaplegenda szerzője sok információval rendelkezett az ókor történetéről. Ismerte többek között Nagy Sándort, Julius Caesart, Pompeiust, Crassust, Brutust, Antoniust, Kleopátrát és Augustust. A velük kapcsolatos események leírása ugyanakkor esetenként pontatlan lett, pl. Caesart szerinte Brutus mellett Pompeius és Crassus ölte meg. Jól ismerte a varégek (normannok) behívásának legendáját is, amely az Elmúlt idők elbeszélésében (Poveszty vremennih let) a 862. évnél olvasható.⁴ A legenda arról szól, hogy a 9. században a Novgorod környéki szlávok között békétlenség uralkodott, s ezért a novgorodiak Rurik varég vezérhez fordultak. Rurik elfogadta a meghívást, és testvéreivel együtt érkezett a szlávokhoz. Ő maga Novgorodban, Szineusz Beloozeróban, míg Truvor Izborszkban lett fejedelem. Az Elbeszélés alapvetően helyesen hozza a kijevi nagyfejedelmek genealógiáját: a dinasztia alapítójához képest Szent Vlagyimir valóban a negyedik nemzedéket képviselte, Vlagyimir Monomah pedig ténylegesen Szent Vlagyimir dédunokája volt. A történettudomány sem Rurik létezését, sem a varégek behívásáról szóló történet hitelességét nem igazolta. Azonban ebből a szempontból az alaplegenda szerzője nem hibáztatható, hiszen az ő korában Rurik történelmi személyiségnek, a három testvér behívása pedig ténykérdésnek számított. Rurik és Augustus összekapcsolása a szerző számára problémát jelenthetett, s ezt csak írói fantáziája tudta megoldani. Az összekötő kapcsot Prusz jelentette, akinek neve először az Elbeszélésben bukkant fel, s minden bizonnyal a porosz területek (Prusszkaja zemlja) elnevezéséből jött létre.⁵ A szerző azt sugallta, hogy Rurik (a nem létező) Pruszon keresztül Augustus leszármazottja volt.

Az Elbeszélésnek az uralkodói ékszerek küldését tárgyaló részében, vagyis a második alaplegendában a valóság és a képzelet sajátos keverékét találjuk. Konsztantinosz Monomakhosz bizánci császár és Vlagyimir Monomah, a két főszereplő kétségkívül történelmi személyiség volt. A szerző még azt is pontosan tudta, hogy Vlagyimir apját Vszevolodnak hívták. Az is megfelel a valóságnak, hogy a korábbi kijevi nagyfejedelmek közül többen is vezettek hadjáratot Konstantinápoly ellen.

Konsztantinosz Monomakhosz uralkodása alatt a bizánci csapatok valóban harcoltak keleten és nyugaton is, s ténylegesen ekkor következett be az egyházszakadás. A legenda többi része a szerzői fantázia terméke (Vlagyimir Monomah tanácskozása és hadjárata, Konsztantinosz Monomakhosz ajándékai és követői). Még fiktív személy is szerepel benne. A történet szerint ugyanis a császár küldöttségét Neofit (Neóphütosz) metropolita vezette, azonban ilyen nevet az epheszosi metropoliták jegyzékében egyáltalán nem találunk.⁶ Meglepő módon egyetlen utalás sincs arra vonatkozóan, hogy Vlagyimir Monomah anyai ágon Konsztantinosz Monomakhosz rokona volt. Az egyik mondat, miszerint azóta is a Konsztantinosz Monomakhosz által küldött koronával koronázzák a vlagyimiri nagyfejedelmeket,⁷ egyértelműen elárulja az Elbeszélés első redakciója szerzőjének szándékát, vagyis azt, hogy a korabeli vlagyimiri-moszkvai nagyfejedelmek hatalmát bizánci eredetűnek kívánta feltüntetni.

Az Elbeszélés utolsó, eredetileg Szpiridon-Szavvától származó része a litván nagyfejedelmek genealógiáját ígéri, de számos moszkvai uralkodó, illetve vlagyimiri nagyfejedelem is feltűnik benne. (A genealógia az Elbeszélés második redakciójába már nem került bele.) A fenti rész szerkezetileg rosszul illeszkedik az előtte lévőhöz. A második rész végén található az mondat, miszerint azóta is a Konsztantyin Monomah által küldött koronával koronázzák a vlagyimiri nagyfejedelmeket, majd egy betoldás jön az 1054. évi egyházszakadásról. Az ezt követő harmadik rész szinte a levegőben lóg. Az Elbeszélés ismeretlen szerzője szerkesztésből elégtelenre vizsgált. Vlagyimir Monomah és a litván nagyfejedelmek között természetesen nehéz lett volna kapcsolódási pontot találni, de a kijevi nagyfejedelmet és a genealógiában szereplő moszkvai uralkodókat könnyedén össze lehetett volna kötni. Így viszont a Vlagyimir Monomah és a harmadik részben elsőként szereplő Jurij Danyilovics moszkvai fejedelem között eltelt 200 évről szó sem esik. Legalább annyit jelezhetett volna a szerző, hogy az összes moszkvai fejedelem Vlagyimir Monomah leszármazottja volt.

Konsztantinosz Monomakhosz és a Monomakhosz-korona

II. Baszileiosz császár halála (1025) fordulópontot jelentett a Bizánci Birodalom történetében. A Makedón-dinasztia már csak három évtizedig uralkodott. Az 1025 utáni időszak egyik jellegzetessége a fővárosi hivatalnok arisztokrácia és a vidéki katonai arisztokrácia küzdelme volt. Először az előbbi került hatalomra. II. Baszileioszt testvére, VIII. Konstantin (1025–1028) követte a trónon. Mivel nem volt fiú utódja, halála után lányai – Zoé és Theodóra – játszottak fontos szerepet. A főhatalmat előbb Zoé két férje, majd fogadott fia, végül harmadik hitvese szerezte meg. Konsztantinosz Monomakhosz szenátor, a harmadik férj, a fővárosi hivatalnok arisztokrácia tipikus képviselője a már 64 éves Zoé kezével együtt 1042-ben nyerte el.

IX. Konstantin (1042–1055) nem tartozott a jelentős bizánci uralkodók közé. Uralkodói kötelezettségeit nem vette túlságosan komolyan. A hatalmat aranyozott nyugdíjasságnak tekintette, amely lehetővé tette, hogy szórakozzék. Amúgy közvetlen stílusú, jóindulatú ember volt. Állítólag még a kínos körülmények sem tudták elrontani a jókedvét. Nagymértékű pazarlása kimerítette az államkincstárat. Zoé és Theodóra, akikkel hivatalosan megosztotta az államhatalmat, semmi korlátozást nem szenvedett, sőt Zoé esztelen pazarlása hozzájárult a bevételek elherdálásához. Amikor a kincstár kiürült, Konsztantinosz Monomakhosz fokozottabb figyelmet szentelt a pénzügyeknek. Mindenhová adószedőket küldött, akik meglehetősen erkölcsstelen, bár foglalkozásukat tekintve semmiképpen sem meglepő eszközöket alkalmaztak.

Míg II. Baszileiosz annak idején nem sok gondot fordított a kultúrára, Konsztantinosz Monomakhosz alatt a szellemi élet fellendült. A császár kísérletet tett rá, hogy birodalmát magasan képzett emberekkel kormányoztassa, és az egyetemet is újjászervezte. Azonban a művelt tanácsadók iránti lelkesedése nem tartott sokáig. Mivel egyikük őszintén és nyersen kritizálta a tékozlást, Konsztantinosz Monomakhosz megfosztotta tiszttségétől. Hamarosan egy újabb tanácsadó lett kegyvesztett. Amikor két másik főhivatalnok észrevette, hogy az uralkodó magatartása megváltozott, az Olümposz egyik kolostorába vonult vissza, s ekkor az államügyek irányítása egy teljesen alkalmatlan kegyenc kezébe került. A fentiek azt bizonyítják, hogy a császár államigazgatási gyakorlata nélkülözötte a következetességet.

Világtörténelmi szempontból Konsztantinosz Monomakhosz uralkodásának legjelentősebb eseménye kétségtlenül az 1054. évi egyházszakadás volt. A római és konstantinápolyi egyházak közötti konfliktus szorosan kapcsolódott Itália bizánci fennhatóság alatt lévő területeihez. Dél-Itália püspökségei a pátriárkától függték, majdnem mindegyiknek görög főpapja volt, de a pápa befolyása egyre nőtt fölöttük. Ugyanakkor figyelembe kell venni a főszereplők, Kérulariosz Mihály pátriárka, IX. Leó pápa és Humbertus bíboros erős jellemét és ambícióit is. A 11. század elején a bizánci államférfiak és hittérítők jelentős mértékben kiterjesztették a konstantinápolyi pátriárkátus területét, például a Kijevi Rusz is a befolyása alá került. Kérulariosz Mihály már a keresztény világ fele fölött uralkodott, a pápával egyenlőnek tekintette magát, s nehezen viselte, hogy az utóbbi beavatkozott Dél-Itália egyházi ügyeibe. A pátriárka már nemcsak a konstantinápolyi egyház autokefáliáját igényelte, mint elődje 30 évvel korábban, hanem a pápai és a pátriárkai méltóságok közötti teljes egyenlőséget is követelte. A konfliktus a felszínen az egyházi szokásokról és szertartásokról folytatott vita formájában jelent meg. IX. Leó, valamint Konsztantinosz Monomakhosz és Kérulariosz Mihály között levélváltás is folyt, de az egymás iránti vádakkal teli levelek csak tovább mélyítették az ellentéteket. A pápa abban reménykedett, rá tudja venni Konsztantinosz Monomakhoszt, hogy hasson a pátriárkára, s ezért küldöttséget menesztett Konstantinápolyba. A legátusok nem mutattak megfelelő kompromisszumkészséget: a császárnál ugyan tiszteletüket tették, de a pátriárkával szóba sem álltak. 1054 júliusának közepén az istentiszteletre összegyűlt nép jelenlétében a pápai követek Kérulariosz Mihályt és legtekintélyesebb híveit kiközösítő bullát helyeztek a híres Hagia Szophia-székesegyház oltárára. Válaszul a pátriárka Monomakhosz engedélyével zsinatot hívott össze, amely viszont a bulla szerkesztőit, tehát az időközben elhalálozott pápát és a legátusokat közönsítette ki.

Külpolitikai szempontból Konsztantinosz Monomakhosz uralkodása vegyes eredményeket hozott. Georgiosz Maniakész, a tehetséges hadvezér korábban Szicília egy részét visszaszerezte az araboktól. 1042-ben éppen Dél-Itáliában igyekezett megszilárdítani a bizánci pozíciókat, amikor az uralkodó leváltotta. Ezután Maniakész fellázadt, és megpróbálta megszerezni a trónt, de 1043-ban egy győztes ütközetben életét vesztette. A Maniakész lázadását követő időszakban újabb normann egységek érkeztek Dél-Itáliába, s gyakorlatilag véget vetettek a bizánci uralomnak. Már csak néhány város tartott ki. 1048-ban a besenyők átkeltek a Dunán, s évekig komoly veszélyt jelentettek. Trákiából kiszorították őket, Bulgáriában viszont megvetették a lábukat. 1053-ban Konsztantinosz Monomakhosz a Bizánci Birodalom egyesített katonai erejének bevetésével próbált tőlük megszabadulni. A besenyők ennek ellenére győzelmet arattak, majd békekötést kezdeményeztek. Betöréseik megszűntek, de egy részük továbbra is Bulgáriában maradt. Keleten elvileg kedvezőbb volt a helyzet: az

1040-es évek második felében sikerült megújítani a mohamedán Szíriával kötött békét és teljesen annektálni Arméniát. Azonban a viharfelhők már gyülekeztek: a szeldzsuk törökök betérései is Konsztantinosz Monomakhosz uralkodása idején indultak meg.⁸

Az 1042 és 1055 közötti időszakban a bizánci–órosz kapcsolatok nem voltak felhőtlenek. Bölcs Jaroszlav kijevi nagyfejedelem (1019–1054) egyrészt hadjáratot indított, másrészt azért is szembekerült Bizánccal, mert beavatkozott az órosz egyház ügyeibe. 1051-ben összehívta a püspököket, és Ilariont tette meg kijevi metropolitának. A kinevezés okáról az Elmúlt idők elbeszélése annyit árul el, hogy Jaroszlav isteni sugallatra cselekedett, magáról Ilarionról pedig azt, hogy művelt és (gyakran) böjtölő orosz presbiter volt, s ő ásta ki az első kis barlangot azon a helyen, ahol a későbbiekben a híres barlangkolostor létrejött.⁹ Az órosz egyház fejét, a kijevi metropolitát korábban és később is a konstantinápolyi pátriárka nevezte ki. A méltóság viselői általában görögök voltak, bizánci befolyást közvetítettek. Úgy tűnik, hogy az üresedésben lévő főpapi szék ily módon való betöltésével a kijevi nagyfejedelem Kérulariosz Mihály pátriárka és IX. Konstantin császár befolyását akarta csökkenteni.

Néhány évvel korábban, 1043-ban órosz hadjárat indult Konstantinápoly ellen. Az indítékkal kapcsolatban számos elképzelés létezik. Itt csak kettőt említenénk. Az első szerint a bizánci fővárosban verekedés tört ki a görögök és a szlávok között. Az egyik vezető novgorodi kereskedőt megölték, de a bizánciak nem voltak hajlandók a vérdíjat fizetni, a novgorodiak pedig a fenti esetet kihasználva minden bizonnyal előnyösebb kereskedelmi feltételeket szerettek volna kicsikarni. A második nézet a varégek felelősségét hangsúlyozza. Eszerint egy Harald nevű normann vezér korábban Novgorodban, majd Kijevben vállalt katonai szolgálatot. Ezután Bizáncba ment, és belépett a császári testőrségbe. 1042-ben részese volt azoknak az eseményeknek, melyek során Konsztantinosz Monomakhosz elődjét detronizálták és megvakították. A megtorlástól való félelmében Harald – más varéggokkal együtt – Kijevbe menekült. Ott sikerült rávennie a kijevi nagyfejedelemet egy Bizánc elleni zsákmányszerző hadjáratra. Mivel Bölcs Jaroszlávot ekkor a lengyel ügyek foglalták le, a támadást egyik fia irányította. Vlagyimir Jaroszlavics a novgorodi csapatokkal és a varéggokkal indult Konstantinápoly ellen. A vállalkozás azonban kudarcba fulladt. Miután a tárgyalások nem vezettek eredményre, Konsztantinosz Monomakhosz maga állt egy hajóraj élére, amely görögtűzzel árasztotta el, és megfutamtította az órosz flottát. Az utóbbi a Fekete-tengeren viharhárokat is szenvedett: a hajók egy része szikláknak ütközött, és felborult. Azok a katonák, akik elérték a partot, a szárazföldön próbáltak visszatérni a Kijevi Ruszba, ám a bizánciak Várna térségében bekerítették és megadásra kényszerítették őket. A kapcsolatok rendezése három évig tartott, s végül Kijev valószínűleg el tudta érni az órosz kereskedők kártalanítását, valamint a foglyok kiadását. Az 1046-ban megkötött békét házassággal pecsételték meg. Az egyik fél Vszevolod, a sikertelen támadást vezető Vlagyimir testvére, Bölcs Jaroszlav másik fia volt.¹⁰ Azt azonban nem lehet teljes biztonsággal megállapítani, hogy Vszevolod kit vett el. A felesége mindenképpen egy görög hercegnő, talán éppen Konsztantinosz Monomakhosz lánya lett. Az viszont tény, hogy később ő szülte Vlagyimir Monomahot, a Kijevi Rusz egyik legjelentősebb nagyfejedelemét.¹¹

A forrásokban nincs nyoma annak, hogy Konsztantinosz Monomakhosz uralkodói jelvényeket küldött volna Vlagyimir Monomahnak, Magyarországon azonban van egy Monomakhosz-korona. Mivel ez a tárgy rendkívül fontos a bizantinológia szempontjából, érdemes röviden bemutatni. A koronát 1860-ban, szántás közben találták Nyitraivánkán, s alkotórészeit külön-külön adták el a Nemzeti Múzeumnak. Hét,

ívesen záródó aranylemezből áll, s az egyes lemezekben álló helyzetű figurákat ábrázoltak, köztük Konsztantinosz Monomakhoszt, feleségét, Zoét és sógornójét, Theodórárt. A legnagyobb lemezen, melynek magassága 11,5 cm, a császár felirattal jelzett képmása látható, koronával és dicsfényvel, teljes császári díszben. Jobbjában méltósága jelvényét tartja, míg baljában egy irattekercset. A császárnőket két kisebb lemezen ábrázolták, ugyancsak felirattal megnevezve. Jelvényeik különböznek a császár jelvényeitől. Két kisebb lemezen egy-egy táncosnő, a két legkisebben pedig egy-egy ciprusok között álló nőalak található. Feliratuk szerint az utóbbiak az igazság és az alázat megszemélyesítői. A lemezek hátoldalára keskeny aranykeretet forrasztottak, s az ezeken sorakozó apró lyukak tanúsága szerint valószínűleg szövetsapkára voltak felvarrva.¹² Zoé 1050-ben, a császár 1055-ben, míg Theodóra 1056-ban halt meg.¹³ Mivel hárman együtt 1042–1050 között uralkodtak, a diadém ekkor készülhetett.¹⁴ Azt már nehezebb meghatározni, hogy a Monomakhosz-koronát mikor és hogyan hozhatták a Kárpát-medencébe. Bár kísérletek történtek annak bizonyítására, hogy ezt az uralkodói ékszeret maga a császár küldte I. András (1046–1060) magyar királynak, valószínűbb, hogy azután került Magyarországra, miután a keresztések 1204-ben kifosztották Konsztantinápolyt.¹⁵ Olyan nézet is létezik, mely szerint a koronát IX. Konstantin I. Géza (1074–1077) királyunknak ajándékozta az 1070-es években.¹⁶ Ez a hipotézis logikai úton is elvethető, mivel – mint említettük – a császár már 1055-ben meghalt.

Vlagyimir Monomah és a Monomah-korona

Az Elmúlt idők elbeszélése azt állítja, hogy Bölcs Jaroszlav halála előtt fiai között felosztotta a Kijevi Rusz területét. Végakarata szerint Izjaszlavé lett a rangidősség, a főhatalmon azonban két fivérével kellett osztoznia.¹⁷ Izjaszlav, Szvjatoszlav és Vszevolod közös uralkodásának idejét (1054–1073) a triumvirátus időszakának szokás nevezni. Az 1073-at követő, trónviszályokkal terhelt két évtizedben a három testvér mindegyike viselte a kijevi nagyfejedelmi címet. Utódaik is Kijev megszerzésére, illetve befolyási övezetek kialakítására törekedtek. A legkevésbé sikeresnek az Izjaszlav-ág bizonyult.

Vszevolod nagyfejedelemsége alatt (1078–1093) fia, Vlagyimir Monomah jelentős segítséget nyújtott a Kijevi Rusz irányításában. Az egyik értékelés szerint az utolsó években gyakorlatilag ő valósította meg apja politikáját.¹⁸ Vszevolodot a nemzetségi rangsorrend alapján unokaöccse, Szvjatopolk Izjaszlavics követte a kijevi trónon. Vlagyimir Monomahnak el kellett hagynia az órosz fővárost, de így is jelentős területeket tartott ellenőrzése alatt. Övé volt többek között az a perejaszlavlí voloszty,¹⁹ amely rengeteget szenvedett a kunok portyáitól. A 11–12. század fordulóján az órosz fejedelmek közül minden bizonnyal Vlagyimir Monomah volt leginkább érdekelt a kunok elleni harcban. A katonai erők külső veszéllyel szembeni összefogásának és a hadjáratok vezetésének joga azonban a nagyfejedelmet illette meg. Ráadásul Kijev maga is veszélyben volt: 1096-ban a támadók kétszer is megjelentek. Először egy fejedelmi rezidenciát gyújtottak fel, a második alkalommal pedig kirabolták és felgyújtották a város közelében elhelyezkedő településeket és kolostorokat.²⁰ Így Szvjatopolk nagyfejedelem számára is fontossá vált az ellenük való fellépés.

A 12. század elején több sikeres órosz hadjáratra került sor, s ezek szervezésében és vezetésében Vlagyimir Monomah kiemelkedő szerepet játszott.²¹ 1103-ban Szvjatopolk, Vlagyimir Monomah és más órosz fejedelmek csapatai behatoltak a sztyeppére, és győztes csatát vívtak a kunokkal. Az ütközetben állítólag 20 kán esett

el, egyikük pedig fogságba esett. Őt Vlagyimir Monomah kivégeztette, mivel már sokszor betört a Kijevi Rusz területére. Az óoroszl csapatok gazdag zsákmánnyal tértek haza.²² 1109-ben és 1111-ben is sikerült legyőzni a kunokat. 1111-ben Vlagyimir Monomah újból együttműködött Szvjatopolkkal. Ekkor nemcsak győztek, hanem elfoglalták a kunok két települését is. A hadjáratokkal egyidejűleg biztonságosabbakká váltak a Kijevi Rusz déli határai, mivel a Szula, a Rosz és a Dnyeper folyók mentén új védvonalak épültek. A fenti lépésekkel elejét vették a további pusztító betöréseknek.²³ 1113-ban Kijevben meghalt Szvjatopolk nagyfejedelem. A kunok elhatározták, hogy élnek a lehetőséggel, és támadást indítottak. Vlagyimir Monomah azonban egy kisebb koalíció élén meghátrálásra kényszerítette őket.²⁴ Ez volt az utolsó olyan hadjárat, amelyet Vlagyimir személyesen vezetett a kunok ellen, a velük folytatott további harcot fiaira bízta.²⁵

Szvjatopolk nagyfejedelemet a forrás szerint csak druzsinája siratta meg.²⁶ Halála után a kijeviek tanácskozást tartottak, és unokatestvérét, Vlagyimir Monomahot hívták meg a trónra. Egy megmozdulás is elkezdődött, melynek során kirabolták a tiszjackij²⁷ és a helyi zsidókat. Ezután ismét Kijevbe hívták Vlagyimir Monomahot. Az üzenetben arra utaltak, hogy még a kolostorokat is a rablás veszélye fenyegeti. Miután a fenti hírt meghallotta, a fejedelem elindult Kijevbe. Ott a metropolita a püspökökkel és Kijev összes lakója nagy tisztelettel fogadta.²⁸ A történet túl szép ahhoz, hogy teljesen igaz legyen. A krónikás Vlagyimir Monomah iránti rokonszenve egyértelműen megállapítható. Ettől azonban fontosabbnak tűnik a rablás indokainak és következményeinek bemutatása.

A zsidó vallású kazárok közössége azóta létezett Kijevben, amióta Kazárország meghódította a Dnyeper alsó folyásának vidékét, és ott egy kereskedelmi telepet hozott létre. Kijev a ruszok (varégok) fennhatósága alatt is a kazár–zsidó kereskedelem fontos központja maradt. A zsidók az ún. Jaroszlavváros²⁹ egyik különálló negyedében laktak, ezért nevezték a közelben elhelyezkedő kaput Zsidó-kapunak. A 11–12. századra a kijevi ruszok asszimilálódtak, a zsidók viszont megőrizték különállásukat. Kazárország hanyatlása és a besenyők, majd kunok megjelenése a Fekete-tenger északi partvidékén nagyon kedvezőtlen hatást gyakorolt a kijevi kereskedelemre. A Kelettel folytatott áruforgalom hasznától megfosztott kereskedők kénytelenek voltak pénzüket uzsoraügyletekbe fektetni. Egyre kevesebb keleti pénzérme áramlott Kijevbe, a társadalom pénzükséglete viszont növekedett. A mértéktelenül magas kamatoktól a fejedelem druzsinája és a lakosság kisiparos-kiskereskedő rétege egyformán szenvedett. A megmozdulás alatt az adósok igyekeztek megszabadulni tartozásaiktól, a kereskedők pedig gazdag vetélytársaiktól.³⁰

A kijevi trón elfoglalása után Vlagyimir Monomah intézkedéseket kezdeményezett a belső feszültség lecsillapítása érdekében. A beresztovói fejedelmi rezidenciára összehívta kíséretét, Belgorod és Perejaszlavl előljáróit, sőt unokatestvére, Oleg Szvjatoszlavics képviselőjében is megjelent egy bojár. A tanácskozáson pénzügyi rendelkezéseket hoztak (ezek megtalálhatók az óoroszl korszak híres jogi dokumentumában, a Bővített Pravdában).³¹ Az egyik döntés úgy szólt, hogy ha valaki 50%-os kamatra vett fel kölcsönt, csak két éven át volt köteles kamatot fizetni, a harmadik évtől mindössze az alapösszeget követelheték tőle. Attól, aki három évig ekkora százalékot fizetett, a kölcsön összegét sem lehetett követelni. Mivel csak a szélsőséges esetekkel foglalkoztak, a kamatok ezután is elérhették a 20–40%-ot. A kölcsön visszafizetésének körülményeire szintén figyelmet fordítottak, például ha valaki önhibáján kívül nem tudott törleszteni, az új törvény értelmében fizetési haladékokat kapott. Aki

végképp nem tudta a kölcsönt törleszteni, annak le kellett dolgoznia, s így átmenetileg függő helyzetbe került, státusza a szolgákéhoz hasonlított. Azonban a félszabadok közül csak nehezen lehetett visszakerülni a szabadok közé. Azt az adóst, aki saját hibájából nem fizetett, akár el is adhatták. A kölcsönügyleteket ezután minden esetben tanúk jelenlétében kellett lebonyolítani. Úgy tűnik, Vlagyimir Monomahnak a fenti intézkedésekkel, amelyeket a törvénykezés körülményeiből ítélve távolabbi területeken is alkalmaztak, sikerült lecsendesítenie a kijevieket.³²

A kunok elleni harc megkövetelte, hogy Vlagyimir Monomah ütőképes katonai erővel rendelkezzen, ráadásul kiváló hadvezérnek bizonyult. Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy 1113-ban meg tudta szerezni a kijevi trónt, bár a szeniorátus rendje szerint az elsőség Szvjatoszlav nevű nagybátyjának fiait illette volna meg. Kijevi nagyfejedelemsége alatt (1113–1125) Monomah hatalma kiterjedt Perejaszlavra, Szmolenszkre, Novgorodra, Pszkovra, Rosztovra, Szuzdalra és Turovra. Ezeknek a területeknek a többségét már Kijevebe való bevonulása előtt örökölte, illetve megszerezte. Elődjének fia, Jaroszlav viszont nem tudott belenyugodni Vlagyimir Monomah dominanciájába. A kijevi nagyfejedelem azonban a tőle közvetlenül nem függő területek katonai erejét is maga mögött tudhatta. 1117-ben Vlagyimir Monomah csapatokat gyűjtött, a volhíniai Vlagyimir városához vonult, és megostromolta. Jaroszlav két hónapig ellenállt, azonban végül kénytelen volt békét kérni és alárendelni magát a nagyfejedelem akaratának. A nyugodt időszak nem sokáig tartott: Jaroszlav 1118-ban Kijev elleni hadjáratra készülődött. Lengyelországba és Magyarországra is elutazott, hogy segítséget szerezzen. Távollétében a vlagyimiri bojárok elpártoltak tőle, s először Vlagyimir Monomah egyik, majd annak gyorsan bekövetkező halála után másik fiát hívták meg fejedelmüknek.³³ Így Volhínia is a kijevi nagyfejedelem fennhatósága alá került. Ugyancsak 1118-ban Vlagyimir Monomah Kijevben novgorodi bojárok fölött ítélkezett, s ez egyáltalán nem volt megszokott jelenség a Kijevi Rusz történetében. Az utóbbiak esküvel erősítették meg hűségüket, de a nagyfejedelem nem érte be ennyivel: egy részüket ugyan hazaengedte, de másokat börtönbe záratott.³⁴ 1119-ben egy másik leszámolás történt. A turovi volosztyra támadó Gleb minszki fejedelem ellen Vlagyimir Monomah már 1116-ban hadjáratot vezetett. Gleb kénytelen volt megígérni, hogy aláveti magát a nagyfejedelem akaratának. 1119-ben, amikor megszegte adott szavát, Monomah elvette tőle Minszket, és családjával együtt Kijevebe vitte.³⁵

Vlagyimir Monomah 1113 előtt és után is úgy irányította területeket, mint elődei, vagyis részben személyesen intézte az ügyeket, részben helytartók által. Intelmeből tudjuk, hogy apja életében és később is gyakorta úton volt. Az északi Novgorodtól a déli Perejaszlavig, az északkeleti Rosztovtól a nyugati Vlagyimirig szinte minden nagyobb központban megjelent. Néhány helyen többször is felbukkant.³⁶ Intelme alapján úgy tűnik, nem bízott meg teljesen a helytartókban.³⁷ Ugyanakkor nagy létszámú családja lehetővé tette, hogy kijevi uralkodása idején fiai segítségével irányítsa a Kijevi Ruszt. Közülük a legtehetségesebb a novgorodi helytartó, a későbbi nagyfejedelem, Msztyiszlav volt.

Vlagyimir Monomah nevéhez két irodalmi alkotás is kapcsolódik: a fentebb említett Intellem és unokatestvéréhez, Oleghez intézett levele. Az Elmúlt idők elbeszélésében mindkettő az 1096-os évnél található. Az Intellem kronológiai szempontból nem a megfelelő helyen olvasható, mivel kiderül belőle, hogy Monomah életének alkonyán, tehát jóval 1096 után készült.³⁸ Nyilván az Elmúlt idők elbeszélését 1116-ban átdolgozó Szilveszter apát illesztette az egy évtizeddel korábban történt esemé-

nyek közé.³⁹ Számunkra mégis a Vlagyimir Monomah gyermekeihez szóló Intelem a fontos a két mű közül, mert ez nemcsak a nagyfejedelem tevékenységével kapcsolatban tartalmaz adatokat, hanem a jellemére is rávilágít.⁴⁰

Saját bevallása szerint Vlagyimir Monomah már 13 éves korától megkezdte utazásait a Kijevi Rusz területén. 83 nagyobb utat számolt össze, a kisebbeket nem is tartotta említésre méltónak. Arról nem számolt be az Intelemben, hogy a 83 nagyobb vállalkozásból mennyi volt a hadjáratok száma. Azt viszont megjegyezte, hogy apja életében és halála után 19 békét kötött a kun kánokkal. A hadi vállalkozások ideje alatt rendkívül körültekintőnek bizonyult. Fiainak a következő tanácsokat adta: ha háborúba vonulnak, ne bízzák magukat a vajdákra, és ne feledkezzenek bele az evés-ivásba. Csak akkor feküdjenek le, ha biztosították a megfelelő őrséget, de ez esetben is korán keljenek. A fegyverzetet ne vegyék le azonnal magukról, mert a hanyagság miatt váratlanul meghalhat az ember. Ha valamely rokonnak vagy másnak megcsókolják a keresztet, azaz esküvel erősítenek meg egy fogadalmat, illetve szerződést, azt tartsák be. Ez az atyai tanács nyilvánvalóan a gyakori belháborúk miatt került bele a szövegbe. Vlagyimir a békés időszakokban sem pihenhetett sokat. Fiainak azt javasolta, hogy saját házukban ne lustálkodjanak, hanem mindennek járjanak utána. Ne bízzák magukat a fiatalabb druzsinára, nehogy a vendégek előtt szégyenben maradjanak. Az utóbbiakkal kapcsolatban egy másik tanácsot is adott. Eszerint különösen tiszteljék őket, függetlenül attól, honnan érkeznek, s legyenek akár egyszerű emberek, akár előkelők, akár követek. Ha a vendégeket nem tudják megajándékozni, lássák el őket étellel és itallal. Monomah a vadászatot is 13 éves korában kezdte. Az Intelemben rövid, de érdekes leírás olvasható vadászkalandjairól. A fentiek ismeretében nem meglepő, hogy személyesen ellenőrizte a felszerelést, sőt a sólymokra és héjakra is odafigyelt.

A nagyfejedelemnek az egyházhoz, illetve a valláshoz fűződő viszonya szintén figyelemre méltó. Az Intelem szerint Vlagyimir Monomah még a templomi rendre és az istentiszteletekre is felügyelt. Gyermekei számára a legfontosabb elvként az istenfélelmet jelölte meg, s imádkozásra ösztönözte őket. Hangsúlyozta az isteni kegyelem fontosságát, de úgy vélte, hogy fiai azt nem remeteként, szerzetesi életmóddal vagy böjttel, hanem kis dolgokkal szerezhessék meg. Arra biztatta a fiait, hogy ne féljenek a haláltól. Leszögezte, ha ő maga sem a háborútól, sem a vadállatoktól, sem a víztől, sem a lóról való leeséstől nem szenvedett kárt, fiai se szenvedhetnek kárt vagy veszíthetik életüket, amíg Isten úgy nem rendel. Ha pedig Isten úgy rendel, akkor apjuk, anyjuk vagy fivéreik sem tudják őket megmenteni. Az alábbi tanácsok részben mély emberi érzéseket, részben paternalista szemléletet tükröznek: a testi fogyatékosokról ne feledkezzenek meg, és ahogy tudják, táplálják őket. Adjanak alamizsnát az árváknak, védelmezzék az özvegyeket, ne engedjék, hogy az erősek elnyomják a gyengéket. A betegeket látogassák meg, a halottakat búcsúztassák el. Még arra is felhívja a figyelmet, hogy fiai szeressék feleségeiket, de ne engedjék őket uralkodni maguk fölött. Vlagyimir Monomah – apjához és nagyapjához hasonlóan – felismerte az oktatás, illetve a tudás jelentőségét. Ezzel kapcsolatban a következőt tanácsolta utódaiknak: amit jól tudnak, ne feledjék el, amit még nem tudnak, azt tanulják meg. A lustaságot minden rossz szülőanyjának nevezte, hiszen amit az ember tud, azt elfelejti, amit pedig nem tud, azt nem sajátítja el. Az utóbbi tulajdonságot más vonatkozásban sem szerette, s többször is felszólította fiait, hogy ne lustálkodjanak. A hazugságot, a részesegkedést és a kicsapongást szintén elítélte.

Témánk szempontjából elengedhetetlen Vlagyimir Monomah Bizánccal kapcsolatos politikájának vizsgálata. 1095 körül I. Alexiosz Komnénosz császárnak

(1081–1118) egy magát Leó Diogenésznek nevező bajkeverővel gyűlt meg a baja. Leó, aki saját állítása szerint IV. Romanosz Diogenész (1068–1071) fia volt, a Krím-félszigeten található Kherszonban bukkant fel, majd az ottani kunokkal betört a Bizánci Birodalom területére. A támadók átkeltek a Balkán-hegységen, és Adrianopolisz felé haladtak. Alexiosz császár felkészült a fogadásukra, de nem kellett közbeavatkoznia, mivel Leó Adrianopolisz ostrománál fogságba esett. A vezérüktől megfosztott kunok fosztogatva elvonultak, majd visszatértek a Duna vonala mögé. Vlagyimir Monomahot aligha érdekelték Leó születésének körülményei, mert Marica nevű lányát hozzá adta feleségül. A házasságkötés pontos idejét nem tudjuk, de a névbitorló 1116-ban már a kijevi nagyfejedelem veje volt. Ebben az évben Leó – talán ismét a kunok segítségével – újból szembefordult I. Alexiosszal, és néhány Duna menti várost a hatalmába kerített, azonban kísérlete még a két évtizeddel korábbinál is rosszabbul végződött: a császár két megbízottja Dorosztolban meggyilkolta. Leó fellépése mögött minden bizonnyal Vlagyimir Monomah állt, mivel még 1116-ban órosz helytartókat állított egyes dunai városok élére, sőt szintén ebben az évben Vjacseszlav nevű fia megpróbálta elfoglalni Dorosztolt is. Végül a kijevi nagyfejedelem feladta dunai terveit. A Kijevi Rusz és Bizánc közötti béke 1122-ben állt helyre. Ekkor vette feleségül Andronikosz, a Komnénosz uralkodócsalád tagja Monomah unokáját, Irinát. Ugyanebben az évben érkezett meg Kijevbe a konstantinápolyi pátriárka által kinevezett új metropolita, s állítólag igen értékes ajándékot vitt magával.⁴¹

A fentiekből kiderül, hogy Vlagyimir Monomah egy trónkövetelőt (bár Leó talán még annak is csak túlzással nevezhető) támogatót, és megpróbált néhány Duna menti települést ellenőrzése alá vonni, de nagyobb támadást nem indított Bizánc ellen. Az Elbeszélés a vlagyimiri fejedelmekről című munkában a nagyfejedelem vajdájának hadjárataról szóló résznek tehát nincs valóságalapja. Hasonló a helyzet a Monomah-koronával is. Az Elmúlt idők elbeszélése szerint Vlagyimir Monomah 1053-ban született,⁴² Konsztantinosz Monomakhoszról pedig tudjuk, hogy 1055 januárjában halt meg.⁴³ Így Vlagyimir talán még kétéves sem volt, amikor a bizánci császár – feltételezett anyai nagyapja – meghalt. Tőle aligha kaphatott koronázási jelvényeket, különösen nem egy Konstantinápoly elleni hadjárat után.

A Monomah-korona eredete és sorsa

A történészeket természetesen régóta foglalkoztatja a Monomah-korona eredetének kérdése. Már Ny. M. Karamzin, a 19. század híres nemesi történetírója megpróbálkozott a megoldással, amikor feltételezte, hogy a Konsztantinosz Monomakhosztól származó uralkodói jelvényeket egy másik bizánci császár, I. Alexiosz Komnénosz küldte.⁴⁴ Karamzin álláspontja azonban nem bizonyult helytállónak, mert – amint láttuk – Vlagyimir Monomah Alexiosz ellen sem indított nagyobb hadjáratot, s ezért nem is volt arra szükség, hogy a bizánci uralkodó értékes ajándékokkal, köztük egy koronával békítse őt meg. A szakirodalomban a 20. században sem alakult ki egységes álláspont. Nem célunk kimerítő áttekintést adni az egyes elképzelésekről, ezért csak néhányat említünk. A 20. század közepének szovjet viselettörténeti kiadványa, amely elsősorban a színpadi megjelenítésre koncentrált, a diadémot bizánci vagy arab munkának tartotta.⁴⁵ A Moszkvai Kreml Fegyvertárának kiállítási tárgyait bemutató, több mint egy évtizeddel későbbi kötet szerint a Monomah-sapka készítésének helyével kapcsolatos kérdést még mindig nem válaszolták meg, bár annak tanulmányozásával sok orosz és külföldi tudós foglalkozik. Az említett munka állásfoglalás helyett a nézeteket ismer-

tette: egyes kutatók (Ny. Kondakov) a bizánci művészethez sorolják, mások (G. Filimonov) az arabhoz, ismét mások (A. Szpicin) a közép-ázsiaihoz.⁴⁶ Húsz évvel később a szovjet korszak híres lexikonának szócikke csak a közép-ázsiai eredetet jelölte meg.⁴⁷ Végül két magyar történész koncepcióját említjük meg a 20. század utolsó évtizedéből. Az Oroszország története című szintézisben Szvák Gyula azt a teóriát fogadta el, mely szerint az ún. Monomah-sapka valahonnan Közép-Ázsiából származik.⁴⁸ A keleti szlávok középkori történetét bemutató kötetében Font Márta ellenben úgy vélekedett, hogy a korona talán egyiptomi munka, s az egyik tatár kán ajándékként került Moszkvába.⁴⁹ A Monomah-korona eredetének kérdésében tehát a kutatók között nem alakult ki egységes álláspont. Készítésének idejével kapcsolatban viszont kevesebb a nézeteltérés, hiszen azt általában a 13–14. századra teszik.⁵⁰

A moszkvai fejedelmek valószínűleg Iván Kalita (1325–1341) óta viselték süveg alakú uralkodói díszüket.⁵¹ Az viszont teljesen biztos, hogy 1498-ban a Moszkvai Kreml Uszpenszkij-székesegyházában Dmitrij Ivanovics fejére a Monomah-koronát tették. Dmitrij III. Iván nagyfejedelem (1462–1505) unokája volt. Apja évekkel korábban meghalt, s nagyapjának, III. Ivánnak második, Szophiával (Zoéval), az utolsó bizánci császár unokahúgával kötött házasságából született egy Vaszilij nevű fia is.⁵² Ilyen körülmények között a ceremónia célja csak Dmitrij trónöröklési jogának megerősítése lehetett. Ruszlan Szkrinnyikov orosz történész összefüggést fedezett fel a fenti koronázás és a Monomah-süvegről szóló legenda között. Eszerint a bizánci örökség eszméje egyes 16. századi művekben sajátos értelmezést kapott. Ezek szerzői az uralkodói jelvények történetét egy olyan alapmotívum alapján mesélték el, amely feltételezhetően Dmitrij koronázásának évében keletkezett. A téma legrészletesebb kifejtése az Elbeszélés a vlagyimiri fejedelmekről című munkában található. Az Elbeszélés szerzője által leírt képzeletbeli szituáció az 1498-ban Moszkvában kialakult valós helyzetre emlékeztet. Dmitrij nagyapja kezéből vette át a koronát (a Monomah-sapkát), éppúgy, mint a legendában Vlagyimir Monomah Konsztantinosz kezéből. Az Elbeszélés szerzője teljes mértékben az unokával szimpatizál. A legenda arra helyezi a hangsúlyt, hogy az orosz nagyfejedelmek már jóval III. Iván „görög házassága” előtt rokonságba kerültek a bizánci dinasztiával, s a rokonságot a császári felségjelek átadása erősítette meg. Ebből következik, hogy a moszkvai trónra csak Monomah rangidős leszármazottja (az adott esetben Dmitrij) jogosult, így Vaszilij „bizánci származásának” nincs jelentősége. Mivel az utódlásnak ezt a teóriáját Szophia ellenfelei dolgozták ki, fia, III. Vaszilij uralkodása alatt (1505–1533) hivatalosan nem ismerték el.⁵³

III. Vaszilij fiát, IV. Ivánt 1547-ben szintén a Monomah-sapkával koronázták.⁵⁴ A ceremónia színhelye ugyanúgy a Moszkvai Kreml Uszpenszkij-székesegyháza volt, mint 1498-ban. Az 1547-es koronázás azonban jóval nagyobb jelentőséggel bírt, mivel Iván ünnepélyesen felvette a cári és az egyeduralkodói címeket, amelyek ugyan már III. Iván és III. Vaszilij idején megjelentek a diplomáciai iratokban, de hivatalos használatukra csak 1547-től került sor. Mindez nem egyszerűen a titulusok cseréje, hanem sokkal inkább az Oroszország egyesítésért és az erős központosított államért folytatott harc végeredménye volt. IV. Iván uralkodása idején a Monomah-koronáról szóló történet legfelső szintű állami elismerést kapott. Az Elbeszélésből kiemelték a vele foglalkozó részt, és a IV. Iván cár koronázási szertartása címet viselő mű bevezetéseként használták fel. Ezáltal a legenda hivatalos dokumentum, a cári hatalom törvényességének bizonyítéka lett. A Litvániával folytatott 1549–1550. évi tárgyalások idején például az orosz követek a fenti történettel indokolták a cári cím felvételét.⁵⁵

A Monomah-süveg az 1547-et követő másfél évszázadban sem veszített politikai jelentőségéből. Az ún. zavaros időszakban (1605–1613) az is előfordult, hogy egy közönséges csaló fejére került.⁵⁶ Egy ideig a Rurik-dinasztiát követő Romanovok szintén nagy becsben tartották. Utoljára I. Péter (1682–1725) fogyatékos féltestvérét és társuralkodóját, V. Ivánt (1682–1696) koronázták vele cárrá 1682-ben.⁵⁷ Az északi háborúban elért sikerek miatt a szenátus Péter cárnak császári, azaz imperátori címet adományozott, s ezért 1721-től a Monomah-sapka szerepét a császári korona vette át.⁵⁸ Mint ismeretes, a 20. században, a szovjet időszakban a Monomah-korona kinctárban őrzött hatalmi jelvényből kiállítási tárgy lett.

A Monomah-trón

1547 után IV. Ivánnak Európa uralkodóival el kellett fogadtatnia az új titulust. A konstantinápolyi pátriárka elismerő oklevelét Moszkvában csak 1561-ben kapták kézhez. A két esemény – a koronázás és az oklevél megérkezése – közötti időszakban, 1551-ben egy trónust állították fel az Uszpenszkij-székesegyházban. Ezt csak a 19. századtól emlegetik Monomah-trónként. Eredeti elnevezése (Carszkoje meszto) egyszerűen cári helyet jelent. Kétféjű sassal díszített sátozteteje alatt álltak az uralkodók az istentiszteletek alkalmával.

A Monomah-trón ma is a Moszkvai Kreml Uszpenszkij-székesegyházában található. Magassága eléri a hat és fél métert. Alsó részét (a felső a sátoztető) három, kb. egy méter magas oldalfal és egy kétszárnyas ajtó alkotja. Az oldalfalakat fából készült féldombormű-sorozat díszíti. A trón támasztékát négy vadállat szobra jelenti, melyeket a régi leírások és az idegenvezetők általában oroszlánoknak neveztek. A kérdés ettől jóval bonyolultabb, mivel a négyből mindössze egy emlékeztet oroszlánra, egy hiánának tűnik, míg a másik kettőt nem lehet teljes biztonsággal azonosítani.

A 16. században a trónszerkezet kis ajtajára az Elbeszélés szövegének részleteit vésték. Jórészt ezek alapján készült az oldalfalakon látható 12 féldombormű. A mesterek az alábbi eseményeket dolgozták fel: 1. Vlagyimir Vszevolodovics tanácskozása a fejedelmekkel és a bojárokkal. 2. A nagyfejedelem összegyűjti a vajdákat és kijelöli a csapatok parancsnokait. 3. A katonák Trákia felé vonulnak. 4. A nagyfejedelem vajdái egy trákiai város falai alatt. 5. Csata a település falainál és a foglyok elvezetése. 6. A város elfoglalása. 7. Konsztantinosz Monomakhosz katonáinak összecsapása az ellenséges csapatokkal. 8. A császár tanácskozása és a Kijevbe küldendő követek kinevezése. 9. Konsztantinosz Monomakhosz átnyújtja a követeknek az uralkodói jelvényeket. 10. A követség tagjainak búcsúztatása és útja a tengeren át. 11. Az adományok átadása a nagyfejedelemnek és a békekérés. 12. Neophütoz metropolita megkoronázza Vlagyimirt a Monomah-sapkával.

Figyelmet érdemel az a tény, hogy a koronával kapcsolatban a mesterek pontosan követték a szöveget. Bár Bizáncban az uralkodói hatalom szimbóluma a nyitott korona volt, Konsztantinosz Monomakhoszt a trónon éppen a Monomah-sapkával ábrázolták, s a császár később ugyanezt adja át a követeknek.⁵⁹

*

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a Monomah-koronáról szóló történet egyértelműen a legendák világába sorolható, bár két főszereplője történelmi személyiség volt. Konsztantinosz Monomakhosz nem tartozott a jelentős bizánci császárok közé, de

elődei birodalmát jórészt megőrizte, s uralkodását viszonylagos stabilitás, egyfajta vihar előtti csend jellemezte. Vlagyimir Vszevolodovics viszont az egyik legjelentősebb óorosz fejedelemnek bizonyult. Nagyfejedelemsége idején a Kijevi Rusz területének döntő részét ellenőrzése alatt tartotta, bekapcsolódott a jogalkotársba és irodalmi művek fűződnek a nevéhez. Vlagyimirt már az óorosz források Monomahnak, azaz Monomakhosznak nevezték. Így aztán érthető, hogy a neki tulajdonított koronát Konsztantinosz Monomakhosztól eredeztették. IX. Konstantin legitimációs szempontból egyébként nem volt ideális, hiszen nem tartozott a Makedón-dinasztiába, s csak férjcsászárként uralkodott. Fővárosa, Konstantinápoly ellen indult ugyan egy óorosz támadás, de azt könnyűszerrel elhárította. Vlagyimir Monomah éppen a fenti hadjáratot lezáró békének köszönhetette létét, mivel azt apja és egy görög hercegnő, talán Konsztantinosz Monomakhosz lánya házasságával pecsételték meg. A császár akkor halt meg, amikor a feltételezett unoka maximum két éves lehetett. Vlagyimir így nem utasíthatta vajdáit Bizánc elleni támadásra. Valószínűleg IX. Konstantin utódai ellen sem indított jelentősebb katonai akciót. Erejét különben is a kunokkal és a rokonaival folytatott küzdelem kötötte le. Vlagyimir Monomahnak tudomásunk szerint nem küldtek bizánci koronát, a Monomah-sapka azonban létező tárgy. A Rurik-dinasztia moszkvai ága a 14. század első felétől feltételezhetően, a 15. század végétől a 17. század végéig bizonyosan ezt használta koronázásra. Jelentősége ebben, nem pedig a hozzá fűződő legendában rejlik.

Jegyzetek

¹ A ket legenda szovege: Szkazanyje o knjazyah vlagyimirszkih. In: Pamjatnyiki literaturi. Drevnyej Ruszi. Konyec XV–pervaja polovina 16 veka. Szoszt. i obscs. red: L. A. Dmitrijev, D. Sz. Lihacsov. Moszkva, 1984. 423–431. (A továbbiakban: Pamjatnyiki.)

² A litván nagyfejedelmek genealógiája: Pamjatnyiki, 431–435.

³ Az Elbeszélés keletkezésének történetéhez: D. Sz. Lihacsov bevezető tanulmánya. In: Pamjatnyiki, 13–14. és R. P. Dmitrijeva jegyzetei. In: Pamjatnyiki, 725–726.

⁴ Poveszty vremennih let. Csaszty pervaja. Moszkva–Leningrád, 1950. 18. (A továbbiakban: PVL.)

⁵ A Prusz név eredetéhez: Dmitrijeva: i. m. 729.

⁶ Neóphüosz metropolita személyének hitelességéhez: Dmitrijeva: i. m. 730.

⁷ Pamjatnyiki, 431.

⁸ Konsztantinosz Monomakhosz uralkodásához: Louis Bréhier: Bizánc tündöklése és hanyatlása. I. kötet. Bp., Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, 1997. 185–196., George Ostrogorsky: A bizánci állam története. Bp., Osiris, 2003. 287–297.

⁹ PVL. 104–105.

¹⁰ Az 1043. évi hadjáratához: PVL. 103–104. V. T. Pasuto: Vnyesnyaja polityika Drevnyej Ruszi. Moszkva., 1968. 78–80., R. G. Szkrinnikov: Isztorija Rosszizszkaja. IX–XVII vv. M., 1997. 70–72., Bréhier: i. m. I. 189.

¹¹ A történetírásban széles körben elterjedt az a nézet, mely szerint Vszevolod Jaroszlavics Konsztantinosz Monomakhosz lányát vette feleségül, s ezáltal Vlagyimir Monomah a császár unokája volt: Ny. M. Karamzin: Isztorija goszudarsztva Rosszizszkogo. T. 2. Szankt-Petyerburg, 1842. 90., Pasuto: i. m. 80. Iglói Endre–Mislej Pál: Drevnyerusszkaja hudozsesztvennaja proza. Régi orosz széppróza. Bp., Tankönyvkiadó, 1979. 160., Isztorija Kijeva. T. I. Drevnyij i szrednyevkovij Kijev. Otv. red.: I. I. Artyemenko. Kijev, 1982. 130. (A továbbiakban: Isztorija Kijeva.) Dmitrijeva: i. m. 730., Ny. F. Kotljár: Drevnyerusszkaja goszudarsztvennoszt. Szankt-Petyerburg, 1998. 142., V. T. Pasuto említésre méltónak tartotta azt a feltételezést, miszerint Konsztantinosz Monomakhosz lányát (vagyis Vlagyimir Monomah anyját) Máriának hívták. Pasuto: i. m. 80. Ezt az elképzelést Ny. F. Kotljár szintén átvette: Kotljár: i. m. 142. A fenti nézet nem ismeretlen a nyugati történetírásban sem: A. P. Vlasto: The Entry of the Slavs into Christendom. Cambridge, 1970. 285. Övatosabb történészek csak annyit ismernek el, hogy Vszevolod felesége Konsztantinosz Monomakhosz rokona volt: George Vernadsky: Kievan Russia. In: History of Russia by George Vernadsky and Michael Karpovich. Volume II. New Haven, 1948. 96. Szkrinnikov: i. m. 81. Font Márta: Oroszország, Urajna, Rusz. Bp.–Pécs, Balassi, University Press, 1998. 44. Vlagyimir Monomah származásával kapcsolat-

ban az Elmúlt idők elbeszélése azt állítja, hogy Vszevolodnak fia született egy görög hercegnőtől, és a Vlagyimir nevet adta neki: PVL. 108. Ugyanebben a forrásban, a híres Intelem első soraiban olvasható, hogy Vlagyimirt Monomahnak nevezték el: PVL. 153.

¹² Magyar Nemzeti Múzeum. Főszerkesztő: Fodor István. Bp., Corvina, 1992. 48., 166. (A továbbiakban: MNM.)

¹³ *Bréhier*: i. m. I., 187., 196. *Ostrogorsky*: i. m. 298.

¹⁴ MNM, 48.

¹⁵ Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerkesztő: Kristó Gyula. Bp., Akadémiai, 1994. 466.

¹⁶ Magyar Kódex. I. kötet. Az Árpádok világa. Főszerkesztő: Szentpéteri József. Bp., Kossuth, 1999. 273.

¹⁷ PVL. 108–121.

¹⁸ Isztorija Kijeva, 133.

¹⁹ A volosztya a Kijevi Ruszban területi egységet jelent. Később a volosztyokból alakultak ki a részfejedelemségek, illetve fejedelemségek.

²⁰ PVL. 151–152.

²¹ Fő forrásunk, az Elmúlt idők elbeszélése 1113 körül készült. Az első redakciót azonban hamarosan követte a második: 1116-ban Szilveszter, a Kijev melletti Vidubicsi kolostorának apátja módosított a szövegen. A kolostort Vszevolod Jaroszlavics alapította, az átdolgozás pedig fia, Vlagyimir Monomah koncepciójának megfelelően történt, s ezért a Szvjatopolk és Vlagyimir tevékenységével kapcsolatos adatok hitelessége esetenként megkérdőjelezhető. Az Elmúlt idők elbeszélésének történetéhez: *Font*: i. m. 23.

²² PVL. 183–185. A csata a forrás szerint a Szuteny folyónál zajlott, de a szakirodalomban akad olyan nézet is, amely a Molocsnaja folyót jelöli meg: Isztorija Kijeva, 133. (A folyó az Azovi-tengerbe ömlik, s az ukránok Molocsnának nevezik.)

²³ PVL. 190–192.

²⁴ PVL. 197.

²⁵ *P. P. Tolocsko*: *Drevnyaja Rusz*. Kijev, 1987. 104.

²⁶ A druzsina kifejezés ez esetben fejedelmi kíséretet jelent. Az óoroszczi fejedelmek kísérete két részből állt: az ún. idősebbet a bojárok alkották, míg az ún. fiatalabb druzsina tagjai fegyveres és adminisztratív szolgáltatást láttak el.

²⁷ A tiszjackij (ezredes) hadi ügyekben illetékes főtisztviselő volt.

²⁸ PVL. 196–197.

²⁹ A Jaroszláv város Kijevnek az a része volt, melynek kiépítése Bölc Jaroszlav fejedelemsége alatt történt.

³⁰ A kijevi zsidók elleni fellépés okaihoz: *Szkrinnyikov*: i. m. 90–91. (Szkrinnyikov koncepciójának néhány elemével lehetne vitatkozni, de a tanulmány témája szempontjából ezek marginális kérdések.)

³¹ A Russzkaja Pravda címet viselő óoroszczi törvénygyűjtemény két alapvető részből áll. A Rövid Pravda Bölc Jaroszlav és fiai rendelkezéseit tartalmazza, s ezek kiegészítésével jött létre a Bővített Pravda. Nem bizonyítható, hogy a Bővített Pravda minden 12. századi passzusa Vlagyimir Monomah tevékenységéhez kapcsolódik.

³² Vlagyimir Monomah törvényeihez: *Font*: i. m. 51.

³³ A volhíniai események: *Polnoje szobranije russzkih letopiszej*. T. I. Moszkva, 1962. 291–292. T. II. Moszkva, 1962. 284–285. (A továbbiakban: PSZRL.)

³⁴ *Novgorodszkaja pervaja letopisz sztarszego i mladsego izvodov*. Moszkva–Leningrád, 1950. 21.

³⁵ PSZRL. T. II. 282–285.

³⁶ PVL. 158–161.

³⁷ PVL. 163. (Ez esetben nyilván nem Vlagyimir Monomah fiáról, hanem a kisebb hatáskörrel rendelkező helytartókról van szó.)

³⁸ PVL. 153.

³⁹ *Font*: i. m. 52.

⁴⁰ Az Intelem szövege: PVL. 153–163.

⁴¹ Vlagyimir Monomah Bizánccal kapcsolatos politikájához: *Pasuto*: i. m. 186–187., 420–421. *Szkrinnyikov*: i. m. 92., *Louis Bréhier*: *Bizánc tündöklése és hanyatlása*. II. kötet. Bp., Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, 1997. 310.

⁴² PVL. 108.

⁴³ *Bréhier*: i. m. I. 196. *Ostrogorsky*: i. m. 298.

⁴⁴ *Karamzin*: i. m. 90.

⁴⁵ *Russzkij isztoricseszkiy kosztjum dlja szceni*. Szoszt.: Ny. Giljarovszkaja. Moszkva–Leningrád, 1945. 78.

⁴⁶ *Goszudarsztvennaja Oruzsejnaja palata Moszkovszkogo Kremlja*. *Kommentarij k fotografijam № 86–88*. Moszkva, 1958. (A továbbiakban: *Oruzsejnaja palata*.)

⁴⁷ *Bolsaja Szovjetszkaja Enciklopedija*. Gl. red.: A. M. Prohorov. T. 29. Moszkva, 1978. 287. (A továbbiakban: BSZE.)

⁴⁸ *Font Márta–Krausz Tamás–Niederhauser Emil–Szvák Gyula: Oroszország története.* Bp., Maecenas, 1997. 173. (A továbbiakban: Oroszország története.)

⁴⁹ *Font: i. m. 52.*

⁵⁰ Oruzsejnaja palata, kommentarij k fotografijam № 86–88., BSZE. 287. *Font: i. m. 52. I. M. Szokolova: Monomahov tron.* Moszkva, 2001. 30.

⁵¹ *Font: i. m. 52.*

⁵² Dmitrij Ivanovics származásához és koronázásához: *Szkrinnyikov: i. m. 197–198.*

⁵³ *Szkrinnyikov: i. m. 198–199.* A hivatkozott részben a szerző röviden ismertette a legenda szövegét. Nyilvánvalóan csak képletesen írhatta, hogy Vlagyimir Monomah a nagyapja kezéből kapta a Monomah-sapkát. Az Elbeszélésben az áll, hogy a császár elküldte a koronát: Pamjatnyiki, 429.

⁵⁴ *Szkrinnyikov: i. m. 261.*

⁵⁵ *Szokolova: i. m. 17., 23.*

⁵⁶ *Szvák Gyula: Cárok és kalandorok.* Bp., Kossuth, 1982. 110.

⁵⁷ Oruzsejnaja palata, kommentarij k fotografijam № 86–88.

⁵⁸ Oroszország története, 234., BSZE. 287.

⁵⁹ A Monomah-trón bemutatása: *Szokolova: i. m. 7–9, 18., 22., 39., 45.*

A POZITIVISTA TÖRTÉNETSZEMLÉLET VENEZUELÁBAN

A pozitívizmus Latin-Amerikában a 19. század végén és a 20. század elején a legerőteljesebb, a gazdasági, politikai eseményekre nemegyszer közvetlenül ható filozófiai irányzattá vált. Ennek az egyik magyarázata az, hogy a pozitívizmus kilépett az egyetemek katedráiról és az értelmiségi klubok zárt köreiből a valós politikai életbe. A másik magyarázata az, hogy a pozitivistáknak sikerült olyan osztályadalmi kérdéseket és válaszokat megfogalmazni, amelyek az egész nemzetet foglalkoztatták. A pozitívizmus elterjedését különösen segítették a pozitívizmus alábbi tételei, amelyeket nagyon is sajátjuknak érezték, így könnyen saját viszonyaikban adaptáltak a latin-amerikai pozitivisták.

1. *A három stádium törvénye.* A Comte által meghatározott három történelmi fejlődési szakaszt, a teologikus, a metafizikus és a pozitív szakaszt a latin-amerikai viszonyokra adaptálva mélyen igaznak érezték a latin-amerikai pozitivisták. A gyaratani korszakot tekintették a teologikus korszaknak, a liberálisok által dominált függetlenség utáni évtizedeket pedig a metafizikus időszaknak, míg a saját feladatuknak a pozitív szakasz megvalósítását tartották. Ez utóbbi időszakban a pozitivisták feladatának tekintették, hogy az új szakaszban a gazdasági és politikai életet, annak irányítását tudományos alapokra helyezték.

2. *A revolúció helyett az evolúciót* kell választani, hirdette a pozitívizmus Európában. Latin-Amerikában ez különös hangsúlyt kapott, mivel a függetlenségi háború utáni évtizedeket – Brazília kivételével – a liberálisok és a konzervatívok fegyveres harcai jellemezték. Mindegyik liberális vagy konzervatív hatalomátvétel „forradalommal” kezdődött. A pozitivisták szerint a liberálisok által képviselt „haladást” és a konzervatívok által hangsúlyozott „rendet” szinkronba kell hozni. Ez nem valósítható meg valamelyik győzelmével, csak a két irányzat összebékítésével. Ennek igényével léptek fel a pozitivisták, akik szerint a forradalmak a társadalom betegségei, ezért olyan helyzetet („rendet”) kell teremteni, amelyben a forradalmak elkerülhetők.

3. *A „rend és haladás”.* A fentiekből következik, hogy a latin-amerikai pozitivisták számára a forradalom nélküli fejlődést csak az új fejlődési szakasz (a comte-i pozitív szakasz) biztosíthatja, amelyben a pozitívizmus zászlaja alatt összebékítik a liberálisokat és a konzervatívokat – azaz a haladást és a rendet. A legtöbb latin-amerikai országban a pozitivistáknak sikerült is elsimítani – a fejlődés érdekében – a liberális-konzervatív ellentétek többségét. (Brazíliában például ennek a korszaknak az emlékét őrzi ma is a felirat a zászlón: *Ordem e Progresso* – Rend és Haladás.)

4. *A comte-i „erényes diktatúra”.* A latin-amerikai pozitivisták zöme a liberális-konzervatív ellentétek elsimítására, esetleg kiújulásának megakadályozására igazolhatónak tartotta az erős állam érdekében, össznemzeti céllal az erényes diktatúra bevezetését. A brazil pozitivisták alkotmánytervezetükben¹ az elnöknek diktatórikus jogokat biztosítottak, a mexikói² és a venezuelai pozitivisták nyíltan támogatták a diktatórikus elnöki hatalmat.³

5. A latin-amerikai pozitivistáknak három szempontból is kapóra jött a pozitívizmusnak az a törekvése, hogy a gazdasági fejlődést, a társadalmi és politikai mozgásokat egyaránt a *tudomány* határozza meg. A latin-amerikai gondolkodóknak a függetlenség kivívása után állandó és egyre megoldhatatlanabbnak látszó gondja volt a megkésett – és továbbra is késésben levő – tökéletes fejlődés felgyorsítása. A pozitíviz-

mus tudományosságában garanciát láttak arra, hogy már nem a liberálisok és a konzervatívok voluntarista gazdaságpolitikája, hanem egy, a tudományra alapozott gazdasági irányítás határozza meg a fejlődést, és a technikai fejlődés kihasználásával utolérhető lesz Európa és az USA.

A tudományosságot az egyház elleni fellépésre is felhasználhatták. Az egyház és a pozitívizmus viszonya eltérő volt az egyes országokban. Chilében, Brazíliában megalakultak az Emberiség Vallása pozitívista egyház helyi szervezetei, máshol főként az egyház oktatási monopóliumát támadták a pozitivisták. A tudományosság követelményét a pozitivisták a történelemkutatásban is alkalmazták. Hatalmas mennyiségű forrásanyagot gyűjtöttek össze és ezekből vontak le új következtetéseket (szemben a romantizmus diktálta történetírással). A történelmet, a társadalmi mozgásokat tudományos igénnyel vizsgálva következtetéseket vontak le és megoldásokat ajánlottak (többek között népelemszociológiai kérdéseket vizsgáltak, sürgették a bevándorlás elősegítését, a társadalmi mobilitás felgyorsítását stb.).

6. Latin-Amerikában *Comte mellett főként Spencer és Taine* hatása mutatható ki. Különösen Spencer organikus társadalmi fejlődésre vonatkozó nézeteit érezték magukénak a latin-amerikai – köztük a venezuelai – pozitivisták.

A fentiek mellett más tételeket is kiemelhetnénk a pozitívizmusból, amelyet a latin-amerikai pozitivisták adaptáltak, de ez már meghaladná jelen tanulmányunk szűkre szabott kereteit. Mielőtt rátérnénk a pozitívizmus venezuelai szerepének elemzésére, rá kell mutatni, hogy a legtöbb latin-amerikai pozitívista úgy vélte, hogy a pozitívizmussal egy olyan filozófia, egyúttal ideológia birtokába jutottak, amelyet képesek a latin-amerikai viszonyokra adaptálni úgy, hogy az békés fejlődést eredményezzen, és amely megvalósítja a liberálisok és a konzervatívok kibékítésével a rendet és a haladást. Ennek érdekében nem haboztak az európai pozitívizmust „latin-amerikaivá” tenni, azaz a konkrét latin-amerikai viszonyokra adaptálni. (Ha úgy tesszük, a latin-amerikai viszonyok közé szorítani.) Azt várták el a pozitívizmustól, hogy az gyakorlati, kézzelfogható tanácsokat adjon. Alberdi szerint: „Az amerikai filozófiának mindenekelőtt politikai és társadalmi filozófiának kell lenni, égő és profetikus hajlamában, szintetikus és szerves módszerében, pozitív és realista tetteiben, köztársasági szellemében és céljaiban. (...) A kortárs filozófia az, amely megoldja a jelen problémáit. Amerikai az a filozófia, amely Amerika problémáit oldja meg.”⁴ Nem lát ellentétet abban, hogy a pozitívizmus európai filozófia, de Latin-Amerikában kell megvalósítani elveit, mert a pozitívizmus szerinte latin-amerikai földön az ottani körülményekhez fog adaptálódni. „Latin-Amerika megvalósítja azt, amit Európa kigondol” – véli Alberdi nem kis önbizalommal.⁵

A pozitívizmus megjelenése Venezuelában

Auguste Comte pozitívista filozófiája a 19. század második harmadában szellemi visszhangra talált Venezuelában is. Nem tiszta formájukban hatottak Comte nézetei, hanem az angol pozitívista iskola képviselője, Herbert Spencer evolucionista nézeteivel együtt. A kor egyik kutatója, A. Uslar Pietri véleménye szerint: „Nem a tiszta comte-i pozitívizmus hatott Venezuelában, hanem egy olyan vegyes szellemi befolyás érvényesült, amely a pozitívizmus, az ateizmus, az antiklerikalizmus és az irodalmi naturalizmus keveredéséből származott.”⁶ A pozitívizmus – más latin-amerikai országokhoz képest – viszonylag gyorsan eljutott Venezuelába. Míg Mexikóban 1876-tól, Brazíliában 1874-től kezdett hatni, Venezuelában rögtön kiadták az angol pozitívista

iskola legnagyobb képviselője, Herbert Spencer alapvető műveit. A caracasi egyetemen Adolfo Ernst (1832–1899) már 1863-tól, Rafael Villavicencio (1837–1920) 1866-tól pozitivistá szellemben oktatta diákjait.⁷ Luis Villalba a venezuelai filozófiáról írott tanulmányában jelentős filozófiai iskolaként említi Adolfo Ernst és Rafael Villavicencio oktatómunkája eredményeként a pozitivistá szellemben felnövekedett ún. „ragyogó” nemzedék képviselőit: Gil Fortoul, Lisandro Alvarado neves történésárokat, valamint Luis Razettit és Luis Lopez Mendezt.⁸

A Guzmán Blanco elnöksége (1870–1887) alatt kibontakozó ún. „liberális diktatúra” kedvezett a venezuelai tudományos élet fellendülésének. Nem véletlen, hogy ebben az időszakban alakultak meg a tudományáganként szerveződő tudóstársaságok, a tudomány társadalmi jelentősége elismeréseként. A Természettudományi és Fizikai Társaság (La Sociedad de Ciencias Físicas y Naturales) 1867-ben alakult meg, az Irodalmi Akadémia (La Academia de Literatura) 1872-ben, a Társadalomtudományok Venezuelai Intézete (El Instituto Venezolano de Ciencias Sociales) 1877-ben, a Spanyol Nyelvi Akadémia (La Academia Española de la Lengua) 1883-ban, a Tudás Barátainak Társasága (La Sociedad de Amigos del Saber) 1882-ben. Az antropológiai kutatás is ekkor kezdődik Venezuelában, Ramon Briceño Vásquez, Eliseo Peña és Ovidio Limardo munkásságával.

A venezuelai pozitivisták azt tekintették kezdeti feladatuknak, hogy visszaadják a venezuelaiaknak a társadalmi haladásba vetett hitüket. Ez rá is fért a venezuelaiakra, hiszen 1810-től (a függetlenségi háború kezdete) 1888-ig 42 nagyobb és mintegy 100 kisebb „forradalom” (pronunciamiento) zajlott le Venezuelában.⁹ A pozitivisták úgy vélték, hogy a forradalmak a „nép életenergiáját pazarolták”. Ezt a életenergiát a jövőben a gazdaságot, a társadalmat előrevivő dolgokra kell „pazarolni”– vallották. Mielőtt elemeznénk a kiemelkedő pozitivisták történelemfelfogását, röviden át kell tekintenünk a 19. századi venezuelai társadalmi viszonyokat és az akkori politikai mozgások főbb sajátosságait.

Venezuela történetének főbb vonásai a függetlenség kivívása után a pozitívizmus megjelenéséig

A függetlenségi háború eredményeként létrejött független köztársaság gazdasági viszonyait továbbra is a nagybirtok túlsúlya jellemezte. Simon Bolívar 1817. október 10-i dekrétuma a tisztek és a harcban részt vett katonák megjutalmazását engedélyezte.¹⁰ A dekrétum széles körű alkalmazása folytán a katonai vezetők és a függetlenségi háború résztvevői a realisták (királypártiak) földjét szereztek meg.

A földbirtok-tulajdonban bekövetkező változásokat erősítette és elősegítette a föld szabad tulajdonba való vétele. A földbirtokrendszer megerősödését segítette elő az 1830. október 15-i rendelet, amely a megműveletlen földek szabad eladását tette lehetővé. A törvény ösztönző hatására valójában az indián földközösségek földjét kezdték kisajátítani a fegyveres erővel rendelkező nagybirtokosok, saját eddigi földterületük nagyságát ily módon is növelve.

A függetlenségi háború hatalmas gazdasági pusztítást okozott, de a függetlenség megszerzése után a venezuelai kereskedelem képes volt a kapitalista világpiacba való bekapcsolódásra. 1829–1839. között a külkereskedelmi kivitel és behozatal 5 587 104 pesóról 9 664 742-re növekedett.¹¹ A fő kiviteli cikkek: a kávé, a kakaó, az indigó, a dohány és a bőr voltak. A kapitalista viszonyok kibontakozása az ipar területén is megindult, természetesen a nagybirtokrendszer fennállása mellett. A szabad

munkaerő keletkezését két tényező kölcsönhatása felerősítette: egyrészt az 1854-es rabszolga-felszabadítási törvény, másrészt az indián földközösségek földjeinek kisajátítása.

A venezuelai kapitalista fejlődés nem tiszta formában érvényesült. A tőkés világgpiaccal kapcsolatban lévő fejlődő kapitalista viszonyok az országon belül a földbirtokrendszer gazdasági túlsúlya mellett bontakoztak ki. Ez a történelmi sajátosság a társadalmi viszonyok kialakulásánál és a további gazdasági fejlődés kibontakozásánál is alapvetően fontos, a fejlődést meghatározó tényezőként hatott. A latifundiumrendszer megléte és túlsúlya következtében az uralkodó elit jelentős rétegét alkották a kereskedő rétegek felső szegmensei mellett a földbirtokosok.

A népesség legnagyobb részét a földművesek (campesinók) alkották, akik jogilag szabadok voltak, a földbirtokosoktól földet béreltek, valójában tőlük függtek. A föld nélküli peónok (parasztok) alkották az agrárnépesség nagy részét. A városi kispolgárság és a rabszolga-felszabadítás előtt a rabszolgák tartoztak még az „alsóbb rétegek” soraiba. 1839-ben 9125 hacienda (nagybirtok) és 30 565 kisebb és közepes birtok volt Venezuelában. A rajtuk dolgozó 215 124 személyből 165 342 volt peón és 49 782 néger rabszolga.¹²

A függetlenségi háború után Juan Antonio Páez az egyszemélyi hatalom megszilárdításával, a nagybirtokosok érdekeit szem előtt tartva a konzervatívok és a liberálisok egyensúlyba tartásával kormányzott. A kialakult két politikailag ellentétes csoportosulást a konzervatívok és a liberálisok alkották. A konzervatívok politikai törekvésére Venezuelában is a centralizmus volt a jellemző. Képviselői a nagybirtokosok, a kereskedelmi és az ipari vállalkozók felső rétegéből kerültek ki. Ehhez csatlakozott még a caudillo hatalmát támogató katonai vezetők csoportja.

A velük szemben álló másik politikai csoportosulás képviselői, a liberálisok a konzervatívok centralizmusával a maguk föderalista törekvését állították szembe. A liberálisok felléptek az egyszemélyi hatalom ellen, valamint a nagybirtokosok hatalmának korlátozásáért. A polgári szabadságjogok kivívását tűzték ki programként. Politikai ideáljuk egy észak-amerikai típusú államszövetség létrehozása volt, egy olyan rendszeré, amelyben érvényesülnek a politikai szabadságjogok. Társadalmi bázisukat egyes, a hatalomból kiszorult polgári rétegek, kereskedők, elszegényedett földbirtokosok, valamint az értelmiség szűk rétege alkotta. Shavoljova szerint „a politikai ellenzék vezetői nem kívántak radikális változásokat, csak a köztársasági törvényhozást akarták megreformálni oly módon, hogy aközben a politikai hatalmat megszerezzék.” Vezetőik közül Antonio Leocadio Guzman, Estanislao Rendón, Felipe Larrazál laptulajdonosok, lapszerkesztők voltak (El Venezolano, El Torrance, El Patriota). Lapjaik segítségével politikai nézeteiket megfelelő módon népszerűsíthették, ezúton formálva az ország közvéleményét.¹³

A konzervatívok és liberálisok között lényeges ideológiai különbség tehát nem volt. Végző soron „hatalomkereső csoportok” voltak. Hogy mennyire nem voltak ideológiai ellentétek a liberálisok és a konzervatívok között, plasztikusan mutatja az a tény, hogy 1847-ben, amikor a konzervatív José Tadeo Monagas elnök lett, konzervatív politikusból nevezett ugyan ki minisztereket, de néhány hónap múlva leváltotta őket és helyükre (többségükben) liberális minisztereket nevezett ki. Közben a kormány által képviselt politikai irányvonal változatlan maradt.

1830–1848 között Páez volt a konzervatívok erős embere. Vagy elnöki tiszttségben, vagy az általa „javasolt” elnök mögött, a háttérben kézben tartotta Venezuela politikai ügyeit. Gyakorlatilag teljes jogkörű diktátor volt. Ennek a ténynek nem mond

ellent az a politikai gyakorlat, hogy az elnököket látszatra „törvényes” választásokon választották. (A szavazásokon csupán a lakosság 4–5 %-a vett részt!)

Az alkotmányokban – 1811-től 1911-ig 10 alkotmány született (1811, 1819, 1830, 1857, 1858, 1864, 1872, 1874, 1881, 1901) – az elnöknek igen nagy hatalmat biztosítottak. A prezidencializmus azonban a gyakorlatban perszonalizmust jelentett.¹⁴ A kor erős emberei (vagy megbízottjuk) a konzervatív – később a liberális – párt égisze alatt korlátlan hatalommal rendelkeztek. Hatalmuk igazi alapja természetesen a fegyveres erő volt. De a fegyveres erő amennyiben támaszt, annyiban veszélyt is jelentett a mindenkori kormányra. A hadsereg a legtöbb esetben az egyes helyi vezetőknek engedelmességet, akik közül nem egy vezetett hatalomvágyból „forradalmat” a kormány ellen. (Egyes adatok szerint 1870-ben a hadseregben már majdnem annyi tiszt volt, mint sorkatona. Meg kell jegyezni, hogy hadseregben inkább szervezett gárdát, mint modern értelemben vett hadsereget kell érteni.)¹⁵

A liberálisok politikai programját az 1847–1848-as években kibontakozó földbirtokosok elleni népmegmozdulások alapvetően befolyásolták (carabobói felkelés F. J. Ranjel vezetésével; Ezequiel Zamora felkelése). A népi megmozdulások hevessége, elementáris volta megdöbbentő erővel bizonyította, hogy a népfelkelők a politikai rendszer „felforgatását” eredményezhetik. A liberálisok azonban ilyen radikális változást semmiképpen sem akartak. Az 1848 és 1858 közötti időszak a Monagasok uralmát hozta. (José Tadeo Monagas, majd José Gregorio Monagas került az elnöki székbe.) Az elnökségük alatt hozott liberális tartalmú reformok – mint például a rabszolgaszabadítás – nem enyhítették az akut politikai helyzetet.

Julián Castro államcsínye ismét az egyszemélyi hatalom megerősödését jelentette. Julián Castro először a konzervatívok támogatójaként lépett fel. A liberálisok elégedetlenségüknek összeesküvésben adtak kifejezést, amelynek hatására a konzervatívok között szakadás következett be. Manuel Felipe Tovar vezetésével kiváltak a „paezisták” (Páez hívei) és Tovar körül csoportosultak (tovaristák). A liberális összeesküvők a kormány elleni fellépésüket a „szövetségi program” alapján tervezték. Programjukban polgári politikai szabadságjogokat követeltek: célul tűzték ki a tartományok közigazgatási függetlenségének biztosítását, a federáció megvalósítását, a politikai foglyok halálbüntetésének eltörlését, a sajtószabadságot, az általános választójogot. A liberálisok szövetségi programjának meghirdetése országos megmozdulást eredményezett. Kezdetét vette a szövetségi háború (1857–1863), amelyben minden résztvevő a maga elképzelésének megfelelően értelmezte a „federación” jelszavát.

A coche-i egyezmény a konzervatívok és a liberálisok politikai kompromisszumát jelentette. A kompromisszum azt jelzi, hogy a liberálisok politikai követeléseiket elérték: összehívták a nemzetgyűlést a konzervatívok és a liberálisok egyenlő számú képviselővel, Páez átadta a hatalmat a nemzetgyűlés választotta Ideiglenes Kormánynak, amelynek mandátuma az új alkotmány kidolgozásáig tartott. A megegyezés érdekében a liberálisok lemondtak egyik fő követelésükről, az általános választásokról, a törvényhozási választás közvetlenségéről és titkosságáról. A szövetségi háborút lezáró coche-i egyezmény tehát az uralkodó elit különböző rétegeinek egymás közötti politikai kiegyezése volt, amely a politikai hatalom megszerzését jelentette a liberálisoknak, a politikai hatalom megosztását a konzervatívoknak. A szövetségi háború pozitív következményének tekinthető a gyarmati rendszerből eredő születési előjogok teljes felszámolása. Mindezek ellenére a venezuelai kapitalista fejlődés sajátos „feudális” jegyek továbbélése mellett bontakozott ki, amelynek egyik fő bizonyítéka, hogy a latifundiumok rendszere fennmaradt, sőt megerősödött.

Az 1864-es alkotmány a liberálisok törekvéseit foglalta törvénybe; föderáció – mint a tartományok szövetsége – jött létre. A tagállamok kölcsönösen elismerték egymás autonómiáját, ami a fejlettség adott fokán nem jelenthetett mást, mint a tartományi caudillók korszerűtlen önkényuralmát. A szövetségi háború egyenlőség jelszavát a polgári szabadságjogok adományozásával igyekeztek megvalósítani. Választójogot kapott minden 18. életévét betöltött állampolgár, eltörölték a halálbüntetést, és elismerést nyert a vallás- és lelkiismereti szabadság.¹⁶

Az ország békésebb korszakát hozta magával az 1870–1880-as években Guzmán Blanco, a Liberális Párt megalapítója fiának elnöksége. Elnöksége idején Wittman Tibor értékelése szerint egy sajátos „liberális caudillismo” alakult ki.¹⁷ A liberális caudillismo liberális jellegét az ország gazdasági és kulturális fejlődését elősegítő reformintézkedések jelentették. A külkereskedelem további fejlesztése érdekében a vámokat mérsékeltek, engedményeket adtak külföldi vasútépítő társaságoknak, ásványkincsek feltárására ösztönözték a külföldi vállalkozókat. Ekkor indult meg az angol és az amerikai tőkebehatalás a venezuelai gazdasági életbe, amely a petróleumkitermelés megindulásával csak fokozódott, és a külföldi tőkétől való függés kialakulásához, majd az annak való alávetettségéhez vezetett. Jelentős volt a külföldiek betelepítése is. 1874–1888 között éves átlagban 392 066 fő érkezett az Egyesült Államokból, 69 047 fő Argentínából, 66 250 fő Kanadából, 55 335 fő Brazíliából.¹⁸ Az európai bevándorlás javoltjesebb ösztönzése – mint a továbbiakban látni fogjuk – éppen a pozitivisták javaslatára indult meg. Guzmán Blanco, hogy az államkasszázt kiegészítse, rátette a kezét az egyházi javak egy részére, például a kolostori javakra. Az elnök és az egyház között a viszony egyre jobban elmérgesedett.

„Guzmán Blanco uralmának voltak pozitív vonásai, de végső soron rendszere kevés tartós hasznot hozott a nemzetnek” – írja Lieuwen.¹⁹ Egy másik történétíró Guzmán Blanco személyiségének ellentmondásait hangsúlyozza: „Guzmán Blancóban a lelke mélyén a Szövetség tábornoka és a caracasi egyetemi polgár; a despota és a demokratikus és liberális eszméktől vezérelt vezető harcolt egymással. Innen származnak az ellentmondások demokratikus és diktatórikus jellegű tettei között. Ebben a belső harcban a tábornok legyőzi a központi egyetemen végzett, tanult polgárt...”²⁰ Vitathatatlan azonban, hogy komoly kulturális fejlődés bontakozott ki az 1870-es években, amelynek jelei iskolák alapításában és állami támogatásukban nyilvánultak meg. Guzmán Blanco elrendelte, hogy ott, ahol tíz gyerek tanulni akar, kötelező tanítót és iskolát biztosítani. A caracasi központi egyetem fejlesztése, tudományos társaságok létrejötte is a tudományos élet magasabb szintre való emelkedését eredményezte. A caracasi egyetemi katedrán tanították a pozitivista filozófia alapkoncepcióit Auguste Comte és Spencer filozófiai művei ismeretében. Ennek eredményeképpen ekkor alakult ki a pozitivista eszméken felnevelkedett értelmiségi réteg, amely politikai ideálját a comte-i „rend” és „haladás” elméletében véli megtalálni. A pozitivista eszmék megvalósulását pedig részben Guzmán Blanco államában látták.

A pozitívizmus fellépése Venezuelában: az első pozitivista nemzedék

Ramón Velázquez²¹ a venezuelai pozitivisták három nemzedékét különbözteti meg. Az első generáció legismertebb tagjai Adolfo Ernst (1832–1899), Rafaelo Villavicencio (1837–1920). A második generáció kiemelkedő személyiségei José Gil Fortoul (1862–1942), Luis Razetti (1862–1932), Lisandro Alvarado (1858–1929), César Zumeda (1860–1955). A harmadik generációhoz tartozott Laureano Vallenilla Lanz (1870–

1936), Pedro Manuel Arcaya (1874–1958), Julio César Salas (1870–1930). A pozitivisták főként az *El Federalista*, a *La Opinión Nacional*, az *El Demócrata* és az *El Partido Democrático* című lapok hasábjain fejtették ki nézeteiket.

A pozitívizmust eleinte nehezen fogadta el a venezuelai közgondolkodás egy része, hiszen az új eszme a tudományosságra helyezte a hangsúlyt, szemben az addig népszerű romantizmussal. A pozitívizmus azzal az igénnyel lépett fel, hogy felhagy a romantikus történet szemlélettel, a történetírásba is bevezeti a természettudományok követelményeit, az objektivitást. Céljának azt tekintette, hogy a tapasztalatai dolgokból, a realitásokból kiindulva, valós tükröt tart a társadalom elé, felhasználva a pozitívizmus tudományosságát. A helyi pozitivisták a comte-i új tudomány, a szociológia alapjain kívánták elemezni a venezuelai valóságot. Uslar Pietri szerint a pozitivisták egyik legnagyobb érdeme, hogy felkeltették az érdeklődést a történelem, a tudomány iránt, ezért „a pozitívizmus a venezuelai gondolkodás egyik legfontosabb és legtermékenyebb korszakát jelenti”.²² Luis Salamanca szerint „a jelentős ideológusok feladata az, hogy a venezuelai politikáról, gazdaságról és társadalomról állítsanak fel diagnózist és határozzák meg a lehetséges haladás irányát”,²³ valamint állapítsák meg tudományos eszközökkel, hogy a történelmi fejlődés melyik stádiumában található Venezuela. Ezenkívül fogalmazzák meg a lehetséges tudományos választ.

Kimondva, kimondatlanul a pozitívizmusnak volt egy fontos lélektani szerepe is. Vissza kellett adni a venezuelaiaknak az optimizmust, amit a függetlenség kivívása után elvesztettek. Ki kellett mondani, hogy – miként írták – ennyi szép eszme kudarca, polgárháborúk, a pusztulás után sem vagyunk elveszve. A történelem néha gúnyt űzött belőlünk, de le tudjuk győzni hiányosságainkat, hibáinkat jóvá tudjuk tenni. Ha megteremtjük a rendet, biztosíthatjuk a haladást, hiszen Venezuelában a föld gazdag, tele van ásványkincsel. Ha úrrá tud lenni az ország a politikai káoszon, biztosítható lesz a technikai fejlődés, Európa utolérése is, és bekövetkezik a – pozitívista értelemben vett – ipari korszak. A technikai fejlődés pedig pozitívan hat vissza a társadalomra. Előkészíti a szabadság társadalmát, amely a pozitívizmus végső célja. De addig az első feladat megteremteni a rendet, ha kell, diktatúra árán is. A pozitivisták tehát optimistán tekintettek a jövőbe. Úgy fogalmazhatnánk, hogy a pozitívista a múlt pesszimistája, a jelen realistája és a jövő optimistája. Arturo Sosa szerint egy gondolati reneszánsz jött el a pozitívizmussal Venezuelába.²⁴ Tulajdonképpen egy második függetlenségi „háborút” hirdettek meg a pozitivisták. Az elsőt karddal kellett megvívni a függetlenségért Spanyolország ellen, a második függetlenségi harc ideje most jött el; ez a kulturális, az ideológiai szabadság időszaka, amikor az új nemzet kijelöli saját követendő útját.

Sosa szerint a pozitívista paradigma hat alapelemre épült Venezuelában: 1. A determinista etapizmus, azaz Comte három stádium törvényének alkalmazása a venezuelai történelemre. Spencer nyomán a venezuelai pozitivisták döntő többsége is élő szervezetnek (*organismo vivo*) tekintette a társadalmat, amely fejlődik. Fejlődése során három szakaszon megy át. A pozitivisták feladata, hogy segítsék az átmenetet a pozitív korba. 2. Az evolúciót hirdették a forradalommal szemben. Comte-tal együtt vallották, hogy a forradalom a társadalom betegsége, amelyből csak káosz keletkezhet. A káosz megfékezésére, a forradalom elkerülésére elfogadhatónak tartották még a diktatúrát (egy demokratikus cézárt) is, ha az biztosítja a rendet. 3. Vérátömlesztés (*transfusión de sangre*). Erőteljesen szorgalmazták az európai bevándorlást. Két okot is megneveztek: az európai bevándorló „felfrissíti” a vért, azaz hozzásegít a meszticek számának növeléséhez, illetve magával hozza az európai kultúrát és technikai civilizá-

ciót. Végso soron a gyéren lakott Venezuelában az egyik legfontosabb civilizációs tényezőnek tekintették a bevándorlást. 4. Agymosás (lavabo de cerebro). Ez alatt az oktatás korszerűsítését, kiterjesztését és tudományos alapra helyezését értették a pozitivisták. A pozitivisták végső sikerük zálogának tekintették az oktatást. Kiművelt emberfőkre volt szükség a tudományalapú társadalom megvalósításához, a vallás elleni fellépéshez, és a jelenben főként ahhoz, hogy önkéntes belátás alapján elfogadják a szabadság ideiglenes korlátozását a jövőbeli teljes szabadság reményében. 5. A szabadság. A pozitivisták végső céljuknak a szabadság társadalmának megvalósítását tekintették. 6. Reális liberálisok. A fentiekből következik, hogy a pozitivisták liberálisoknak tekintették magukat, de reális liberálisoknak. Azzal az igénnyel léptek fel, hogy kibékítik a liberálisokat és a konzervatívokat. Olyan liberálisoknak tekintették magukat, akik a realitás talaján képesek megvalósítani a konzervatívok főbb követeléseit is a rend és haladás zászlaja alatt.²⁵

A pozitivisták egyik fő feladatuknak azt tekintették, hogy revízió alá vegyék az ország történelmét. A revízióknak azonban szigorúan tudományosnak kellett lenni, még akkor is, ha következtetései sokaknak sérelmesek. A történelem felülvizsgálatának tudományosságát Lanz szerint csak „a termékeny pozitív módszerek” biztosíthatják,²⁶ és „minden állítás, ami nem pozitív tényeken alapszik, célszerűtlen és téves”.²⁷

A tudományos élet területén az első nemzedék két jeles képviselője, Rafael Villavicencio és Adolfo Ernst, valamint tanítványaik az új pozitivistá tudomány, a szociológia alkalmazásával a társadalom tanulmányozásához kezdtek, amely annak történetének és a fennálló társadalom törvényeinek feltárásában nyilvánult meg. A pozitívizmus vezető szellemi irányzatként érvényesült Venezuelában az 1930-as évekig a filozófiában, valamint a társadalom történetével foglalkozó tudományos irodalomban. Hatása a szépirodalomban is nyomon követhető. Salamanca szerint a venezuelai történelemfelfogást, a politikai életet, a közgondolkodást hatvan éven keresztül a pozitivistá paradigma határozta meg.²⁸ A pozitivistá eszmék elterjedésében kiemelkedően fontos szerep jutott Rafael Villavicenciónak, aki a caracasi egyetem tanáraként még a tanév ünnepélyes alkalmait is felhasználta Auguste Comte nézetei megismertetésére.

A pozitivistá filozófiai koncepció alapjául a comte-i Cours de la philosophie positive-ot ismerte el, főleg a módszert, és nem a dogmát részesítve előnyben. Elfogadta, hogy a pozitív filozófia a teológiai és a metafizikai szakaszokról eljutott a pozitív fokra, így mentes mindenféle metafizikától, minden a priori spekulációtól. Helyesli Stuart Mill javaslatát is a fejlődési fokozatok neveinek módosítására. Ennek megfelelően a teológiai szint elnevezése helyett az ember és a természeti jelenségek közötti megismerési folyamatra a személyes szintet javasolja, a másodikon, a metafizikus szinten az ontologikus a megfelelőbb elnevezés, míg a harmadik, a comte-i definíció szerint pozitív szintre a tudományos jelzöt javasolja.²⁹ A comte-i tudományosztályozást elfogadta. A tudományok comte-i hierarchiáját betartva meghatározta az alaptudományok kutatási körét és alkalmazott módszereit.

Nagy reményeket fűzött az új tudományhoz, a szociológiához, amely társadalmi fizikaként („physique sociale”) az ember és a társadalom kapcsolatát tanulmányozta. Szerinte a szociológia a társadalom törvényeinek feltárásával bebizonyította, hogy minden történelmi korszak az előző eredményeként jött létre. Az emberiség története során fokozatos fejlődést ért el az őskori fejlődéstől a nomád életforma kialakulásáig, a rabszolgatartástól a feudalizmusig, amíg végül el nem jutott a szabad konkurenciarcon alapuló ipari társadalomig.³⁰ A Társadalomtudományi Intézet felavatá-

sakor elhangzott előadásában az ember és a társadalom kapcsolatát Comte Philosophie positive koncepciója alapján ismerteti. Az ember természetétől fogva társadalmi lény. Családi, törzsi, nemzeti kapcsolatban él, és mindezek a kapcsolatok összességükben az emberiséget alkotják. „A történelem az emberiség múltját világítja meg, de erős fényt vet a távolabbi jövő felé is.”³¹ A történelem fogalmának meghatározásakor is a comte-i nézetekből indul ki. A társadalom történetét az emberi szellem története uralja – írja mestere, Auguste Comte. Rafael Villavicencio szerint a történelem az emberi szellemnek a civilizáció irányába történő tökéletesedése.

A Társadalomtudományi Intézet feladatát a szociológia és más tudományok kapcsolatának feltárásában és módszereik összehasonlításában látja. Ezenkívül felhívja a figyelmet a szociológia és a politika kapcsolatára, hangsúlyozva azt a lehetőséget, hogy a politika a kormányzás során alkalmazhatja a szociológia által feltárt társadalmi ismerteket. 1886. december 8-i előadásában a pozitivista „rend és haladás” összefüggését mint a társadalmi fejlődés törvényét ismerteti, a venezuelai politikai valóságra aktualizálva.³² A pozitivisták koncepció ismertetése során az akkori politikai viszonyok példáján igyekszik illusztrálni a pozitivisták társadalmi fejlődésmélete életképességét. A pozitivisták „rend” három forrásból származik. Társadalmi bázisát jelenti a tulajdon, a biztonság és az egyenlőség. Ez a három tényező feltétlenül szükséges összetevője a civilizációnak. A szabadság biztonságot, békét eredményez a társadalomban, a tulajdon vagyont teremt, az egyenlőség biztosítja, hogy mindenki egyformán saját érdemei szerint érvényesüljön a társadalomban. A „rend” és a szociológiai kutatás kapcsolatát alapvetően szükségesnek tartja, mivel a szociológia a társadalmi törvények feltárásával foglalkozik. A feltárt társadalmi törvények pedig a „rend” megerősítését szolgálják. A szociológia fontosságát – orvos lévén – szakmai jellegű hasonlaltal még személyesen is hangsúlyozza: a szociológia olyan fontos a politika számára, mint a biológia az orvostudomány számára.

A pozitivisták „rend” és „haladás” összefüggését helyeselve eljut a haladás konkrét összetevőinek meghatározásához. Alapvető feltételnek tartja az ipar, a tudományok és a művészetek fejlődésének harmóniáját. (Ez a három tényező Comte-nál a civilizáció alkotóelemeit jelenti.) A szabad konkurencia alapján végbemenő ipari fejlődés eredményezi a társadalmi viszonyok tökéletesedését. A „rend” és „haladás” pozitivisták fejlődéstörvényét a venezuelai valóságra is alkalmazhatónak tartja. Szerinte a „rend” és „haladás” együttes kapcsolatát a század végi sajátos venezuelai kapitalista viszonyok további erősödésében lehet meghatározni. A fokozatos, békés jellegű „szellemi forradalom” pozitivisták eszményét a venezuelai viszonyok között is alkalmazhatónak, megvalósíthatónak tartja. Ebből a pozitivisták alapállásból ítéli meg például a szocializmust is. Véleménye szerint a szocializmus illuzorikus, mivel a „rend” célkitűzéseivel ellentétes tendenciákat szabadítana fel, és anarchiát eredményezne. A szocializmus anarchiát szító veszélyével szemben a pozitivisták filozófia „társadalom-megtartó” szerepét állítja szembe, amely a világról általános áttekintést ad, bemutatva a minden jelenséget átfogó természeti törvényeket, olyan rendet biztosít, amely „a tudományos feltárás pontosságát feltételezi”.³³

Villavicencio szerint a szocializmus nem járható út, mert – bár mint érzés a teória síkján (társadalmi igazságosság) csodálatos – nem megvalósítható a gyakorlatban, mivel káoszhoz vezet. Az új rendnek csak a pozitív filozófia lehet az alapja, mert nem akar mindent eltörölni a múltból, a tudományra épít, tagadja a forradalmat, így nem vezet anarchiához.³⁴

A venezuelai viszonyok figyelembevételével a „rend” megteremtéséhez az alapvető feltételt abban látja, ha az intelligencia – akár konzervatív, akár liberális politikai beállítottságú – részt vesz az anyagi fejlődés megteremtésében. A tradicionális liberális és konzervatív ellentét áthidalásával Rafael Villavicencio a társadalmi kompromisszum szükségességét hangsúlyozza. A kompromisszum a szövetségi háború (1859–1863) befejeződésével történelmi valósággá vált. Az 1864-es alkotmány szentesítette a szövetségi háború végén létrejött történelmi jelentőségű kompromisszumot, amelynek alapvető sajátossága volt, hogy a polgári szabadságjogok engedélyezése mellett a sajátos venezuelai kapitalista viszonyok további fejlődését és megerősítését biztosította.

Villavicencio szerint a pozitivistá ideológia által a haladás előfeltételének tekintett „rendet” a liberálisok és a konzervatívok közötti tartós kompromisszum biztosíthatja Venezuelában. Villavicencio egyenesen azt állítja, hogy egyik párt hiányában sem valósulhat meg a rend és a haladás: „A két erő, amely a társadalmi fejlődést szüli: a konzervatív tendencia és a liberális impulzus. E kettőtől függ a rend és a haladás. A haladást megakadályozni éppen olyan gyászos és anarchikus dolog, mint a rendet megzavarni... Az a vágy, hogy az egyik a másik fölé kerekedjen... szülte magukat a pártokat, amelyek a közügyek vezetésének jogáért harcolnak: a rend pártját, azaz a konzervatív pártot és a haladás pártját, azaz a liberális pártot. Az egyik (teljes) kiesése is megszakíthatja a társadalom normális fejlődését. Az első – amely a társadalmi rend felett öröklik – rögtön, bármilyen újításra riadót fúj és visszautasítja mint veszélyes dolgot, sőt egy még nem megértett változástól (haladástól) félve azért harcol, hogy a társadalom visszavezesse a régi generációk jól bevált szokásaihoz, eszméihez.”³⁵

Ugyanitt Villavicencio arra a Saint Simon-i tételre figyelmeztet, hogy a társadalom intézményei, ideái csak akkor hasznosak, ha megfelelő időben jelentkeznek: „A liberálisok azon igyekeznek, hogy liberális és abszolút demokratikus ideáljaitak mielőbb megvalósítsák, és gyakran elfeledkeznek arról, hogy a férfikort nem lehet a gyermekkorból elérni anélkül, hogy a kamaszkort kihagynánk. (...) Ilyen hibák – amelyek a társadalom fejlődésének nem teljes ismeretéből adódnak – a még éretlen koncepciók eredményeként jönnek létre. (...) Nagy hiba azt hinni, hogy a társadalmi rend fenntartható elavult, hitevesztett eszmék és gyakorlatok restaurálásával. A másik hibás elképzelés: azt hinni, hogy a társadalom állandó, a múltat romboló harcok közepette is létezik. (...) A társadalomban és a természetben is az emberi beavatkozás csak akkor eredményes és hasznos, ha figyelembe veszi a törvényeket. Csak akkor lehet stabil a kormány, ha kielégíti a rend és a haladás követelményeit. Ahhoz, hogy a két párt megértse egymást, a közjó érdekében az egyiknek fel kell adni azt, hogy retrográd, a másikat azt, hogy forradalmi. Hiszen nem lehetséges a rend megőrzése olyan változások nélkül, amelyet a körülmények megkívánnak, és nem lehetséges a haladás, ha minden lépésnél forradalmakkal törnek meg a rendet. Rend és haladás, a konzervativizmus és a liberalizmus ellentétesek, de nem ellentmondásos fogalmak, a társadalom számára mindkettő szükséges: a társadalmi fejlődés elsődleges okai.”³⁶ Villavicencio számára annyi forradalom és a szövetségi háború káosza után a rend és a haladás társadalma érkezett el Guzmán Blancóval, akinek centralisztikus törekvéseit a korábbi időkből fakadó „logikus következménynek” tartja.

Rafael Villavicencio iskolateremtő tudományos munkásságára tanítványa – a második pozitivistá nemzedék neves történész képviselője, Lisandro Alvarado – tisztelettel emlékezik vissza. Az új generáció úgy érezte, hogy Villavicencio a pozitivistá nézetek ismertetése során Auguste Comte pozitivistá filozófiájának azt a részét hang-

súlyozta, amelyet Émile Littré, a francia pozitívista iskola egyik vezetője is vallott.³⁷ Ez a koncepció tartalmazta a pozitívista fejlődési törvényt és a tudományok rendszerében a szociológia jelentőségének felismerését. Rafael Villavicencio a pozitívizmust tudományos módszerként ismertette meg hallgatóival, akik az új kutatási módszert a természet és a társadalom tanulmányozása során alkalmazták. (Az egykori tanítvány a munkatárs, Adolfo Ernst véleményét is ismerteti elfogulatlansága bizonyítására. Ernst önmagához és kortársaihoz viszonyítva is a legkimagaslóbb tudósnek tartotta Villavicenciót, aki kimeríthetetlen mennyiségű dátumot, adatot volt képes fejben tartani, osztályozni és csoportosítani).

Adolfo Ernst, a másik nagy pozitívista tanár munkássága is nagy társadalmi visszhangra talált az egyetem falain kívül. A Lipcsei Egyetem egykori filozófiai doktora és a művészettörténet mestere 1863-tól tanított a Caracasi Központi Egyetemen. 1892 és 1915 között jelent meg az „El Cojo Ilustrado” című folyóirat, amely szerepet játszott a pozitívista nézetek venezuelai elterjesztésében.³⁸ Adolfo Ernst alapvetően meghatározta a folyóirat tevékenységét. Céljául tűzte ki, hogy a venezuelai valóság tényszerű feltárása során a pozitívista módszert alkalmazza. Adolfo Ernst számára a természettudományok és a filozófia elválaszthatatlanok voltak a tudományos szintézis megalkotása során. Módszere leglényegesebb sajátossága abban összegezhető, hogy hitt a pozitívista módszer „végtelen lehetőségeiben”. Nem ismert el más valóságot, mint az érzékelhető és az értelem segítségével feltárható tényeket. A pozitívista módszernek megfelelően nem kutatta a végső okokat.

Az „El Cojo Ilustrado” munkatársai között Adolfo Ernst tanártársai és egyetemi tanítványai is megtalálhatók. Korn csoportosítását elfogadva a folyóirat első nemzedékét Aristides Rojas, Luis Razetti, Francisco de Paula Acosta, Rafael Villavicencio alkották. A második nemzedéket Ernst és Villavicencio tanítványai képezték: José Gil Fortoul, Lisandro Alvarado, Luis Lopez Mendez, Elias Toro, César Zumeta, Cristobal Rojas. A harmadik nemzedék képviselőjeként kerül említésre Jesús Semprun és 1905-től a szerkesztőséghez csatlakozó Julio Planchas. (A század elejétől kedve azonban az „El Cojo Ilustrado” a pozitívista nézetek helyett egyre inkább a modernista koncepciók szószólójává vált.) A továbbiakban az „El Cojo Ilustrado” második pozitívista nemzedékének történészei közül José Gil Fortoul munkáit igyekszünk bemutatni.

Gil Fortoul munkássága

Gil Fortoul Venezuela 19. századi történetét áttekintve megállapítja, hogy az 1830-as alkotmány a harmadik Francia Köztársaság alkotmányával mutat hasonlóságot. A szövetségi háborút (1859–1863) lezáró 1864-es alkotmány – amely szerint minden tagállam önálló közigazgatással, igazságszolgáltatással, autonómiával rendelkezik – az Észak-Amerikai Egyesült Államok és Svájc államszövetségi jellegű alaptörvényeivel rokon. A rabszolgaságot eltörlő 1854-es törvény eredményeként a felszabadított rabszolgák szavazati jogot kaptak. Szerinte csak ez a jog birtoklása különböztette meg új életformájukat a régitől, mivel a felszabadítás után is ugyanannak a földbirtokosnak a földjén dolgoztak, jogilag szabadon, de gazdasági kényszerben. A venezuelai lakosság összetételének tárgyalása során megjegyzi, hogy a lakosság többségét az indiánok és európaiak keveredése folytán létrejött meszticek alkotják. A meszticeket az indiánoknál magasabb, a fehéreknél alacsonyabb szintűeknek ismeri el. Venezuelában a meszticek a társadalom vezető osztályát alkotják. Herbert Spencer eszmei hatása nyomon

követhető a fajok közötti értékrend felállításának során. Ugyanilyen eszmei befolyás tapasztalható a mexikói pozitivisták képviselőjénél, Justo Sierránál.³⁹

Venezuela történetében jelentős korszaknak tartja Guzmán Blanco 1870–1877-es elnöki periódusát, „liberális diktatúrának” aposztrofálva ezt a korszakot. Véleménye szerint a liberális diktatúra liberalizmusát olyan fontos reformok alkotják, mint a kötelező és ingyenes oktatás bevezetése, a kolostorok, szerzetes rendek felszámolása, a polgári házasság intézményének megteremtése és új törvénykönyvek megalkotása, amelyek felpozícionáltak a hitelélet, a bel- és külkereskedelmi kapcsolatok fejlődését. Szerinte a liberális diktatúra szilárd társadalmi alapját a társadalmi konfliktusok teljes hiánya biztosította. Véleményét az ország alacsony népsűrűségének tényével indokolja. Szerinte az alacsony népsűrűség miatt a munkások és tulajdonosok között nincs ellentét, mert megfelelő fizetésben részesülnek.

Guzmán Blanco liberális diktatúrájának konfliktusmentes társadalmi tablóképe Gil Fortoul pozitívista társadalomszemléletéből ered. Ezt a meggyőződést még árnyaltabbá teszi a Herbert Spencer-i társadalmi evolucionista koncepció, amelynek értelmében a társadalmon belül is – az élővilághoz hasonlóan – az egyedüli lényeges harc a létért folytatott küzdelem. A küzdelemből természetesen az életképesek kerülnek ki győztesen, akik alárendelik maguknak a küzdelemben legyőzötteket. Venezuela történetét áttekintve Fortoul úgy vélte: „A gyakori polgárháborúk és a viszonylagos társadalmi elmaradás ellenére a politikai haladás az intézmények nagy részében folyamatos és gyors; mindez úgy jött létre, hogy a fennálló pártok, vagyis a konzervatív és liberális pártok koncepciói közötti ellentétek nem voltak antagonisztikusak, mivel határozataikat, szervezeteiket kölcsönösen tiszteletben tartották és elfogadták. Így az egymással való szembenállás nem a politika, hanem az erkölcs területén folyt.”⁴⁰ Ezt a feltevést Venezuelában az 1930-as évek óta hagyományos liberális és konzervatív pártok együttes létezésének tényével igyekszik alátámasztani – éppúgy, mint Rafael Villavicencio. Szerinte a földbirtokosok és a nép közötti „osztálykülönbségekből fakadó ellentétek Venezuelában nem jöttek létre”. Ezt a tételét a venezuelai földbirtokos réteg történeti kialakulásával magyarázza. A függetlenségi háború után a rojalista földbirtokos réteg létszáma lecsökkent. Simon Bolívar 1817. október 10-i törvénye a függetlenségi harcban kitűnt katonáknak földet juttatott. Az új független államhoz hű, hazafias földbirtokos réteg alakult ki.

Az újonnan kialakult katonai eredetű földbirtokos réteg a venezuelai köznépből származott. Számuk jelentős, és katonai rangjuk is tekintélyparancsoló volt a függetlenségi háború befejezésekor. Az 1870-es évektől kezdődően azonban Guzmán Blanco elnöksége alatt békés korszak kezdődött. A katonai dicsőség a múlté lett, a katonai rangok elvesztették minden presztízsüket. (Az 1891-es katonai összeírás adatai szerint 2950 volt a tábornokok és 3366 volt az ezredek száma.) A tömegesen és viszonylag újonnan megszerzett magas katonai rangok tulajdonosai nem rendelkeztek azzal a konzervatív politikai tradícióval, mint a születési arisztokrácia más országokban. Ez a tény Gil Fortoul szerint elegendő alappal szolgál annak a sajátosságának a megértéséhez, hogy a konzervatív párt nem számíthatott az arisztokrácia és a katonai vezetőrétegek egyértelmű politikai támogatására. Ezenkívül fontos tényezőnek tekinti, hogy a venezuelai kongresszus rövid ideig, három hónapig ülésezett. Az év fennmaradó időszakában csak a sajtó segítségével terjeszthettek politikai nézeteket, adhattak hangot politikai elképzeléseiknek a fennálló politikai csoportosulások, ezért nem is alakultak ki igazi, politikailag ellentétes koncepciót meghirdető pártok.

Gil Fortoul államelméletét – saját megjegyzése szerint – a politikáról és a kormányzásról alkotott pozitivista nézetek alkalmazásával építette fel. Szerinte minden kormányzási formát három típusra lehet visszavezetni: a despotikusra, a közvetlen demokratikusra és a demokratikusra. A despotikus formában a nemzeten kívül gyakorolják a főhatalmat, ennek gyökeres ellentétében, a közvetlen demokratikusban a főhatalmat a nemzet közvetlenül gyakorolja. Szerinte sem az első, sem a második forma nem időtálló. A közvetlen demokratikus forma az athéni demokrácia fénykorában jött csak létre, Periklész idején. A közvetlen demokrácia érvényesülését három tényező akadályozza: a népsűrűség növekedése, a munkamegosztás kialakulása és a feladatok specializálódása. A demokratikus kormányzási forma a történelem során a legszelebbebb elterjedtségnek örvendett. A politikai hatalmat a közképviselési formákon keresztül a nemzet befolyásolhatja. A befolyásolás módja szerint három alternatívát sorol fel: az alkotmányos monarchiát, a parlamentáris köztársaságot és a képviselési köztársaságot. Szerinte a pozitivista eszménynek az utóbbi felel meg, mivel a társadalom magasabb szintre való fejlődését az állampolgárok jogainak növekedése jelzi. A képviselési köztársaságban a szavazati jog kiszélesítése demokratizálódási folyamatot jelent. (A venezuelai demokratizálódási folyamatban fontos állomásnak tartotta a rabszolgafelszabadítást, mivel a felszabadított rabszolgák szavazati jogot kaptak.)

Nagy jelentőséget tulajdonít az európai bevándorlásnak a népsűrűség emelkedése és az indián lakosság asszimilálódása szempontjából. A bevándorlással együtt azonban eljutnának Európából Latin-Amerikába az európai ideológiai problémák. Ezek közül a legveszélyesebbnek a szocialista tanok Venezuelába történő behatolását tartotta. Bár szerinte a szocialista eszmék gyökértelenek Latin-Amerikában, arra figyelmeztet, hogy a jelenlegi európai viszonyok alapos tanulmányozásával kellőképpen fel kellene készülni a „veszélyes” szocialista eszmék illő fogadására.⁴¹

A történelmi tények sorravételével Gil Fortoul elérkezik a „hogyan tovább” kérdéséhez. Mindenekelőtt leszögezi, hogy Venezuela haladása „a három legfontosabb síkon: az anyagi, a társadalmi és az intellektuális területen nagyon lassú volt.”⁴² Mit tegyünk? Miként gyorsíthatjuk fel a fejlődést (haladást)? – teszi fel a kérdést. Ha a feladatokat a gyorológia törvényei szerint veszik számba – írja –, mindenekelőtt a tényeket kell felsorakoztatni; leltározni azt, amivel az ország az adott helyzetben rendelkezik. „Nagy terület, tele csaknem kiaknázatlan természeti kincsekkel és benépesítve alig hárommillió lélekkel, akik a haladást óhajtják, akik imádják a szabadságot, és akik szeretik a forradalmakat.”⁴³

„Mi hiányzik?” – ez a következő kérdés. Fel kell virágoztatni a mezőgazdaságot, új bányákat kell nyitni, ipart kell fejleszteni – egyszerűen „felgyorsítani a haladást”. (Itt most nem térhetünk ki, de kidolgozásra érdemes témaként fel kell vetnünk, hogy érdemes megvizsgálni, hogy a pozitívizmus fejlődésorientáltsága mennyiben készítette elő a populizmus, majd a desarrollista elméletek fejlődési koncepcióit Latin-Amerikában. A tőkés fejlődés megkésetttségére a pozitivisták kerestek először átfogó választ a felvilágosodás és a liberális korszak nemzedékének bizonyos próbálkozásai után. Egyúttal keresték a kiutat, azaz a fejlődés – a haladás – felgyorsítását.) Az ipari fejlődés felgyorsítását Fortoul több szempontból is az elsők között szorgalmazta. Ez összefügg Fortoul pozitivista nézetével. „A nemzeti célokot ma ezek a szavak fejezik ki: tőke, bevándorlás és utak. Nekünk, a nemzet képviselőinek... az a feladatunk, hogy megteremtjük ennek a jogi alapjait. (...) Ma a nyitott kapuk politikáját folytatjuk. Bár mindig szem előtt tartjuk a nemzeti függetlenség szempontjait, figyelembe vesszük azt

a tényt, hogy sürgetően szükségünk van a külföldi tőkére, hogy kiaknázza természeti kincseinket.”⁴⁴

Az ipar fejlesztését a társadalmi rend szükséglete alapján is magyarázza, az Amerikai Egyesült Államok esetét hozza fel például. „Sokszor hallani, hogy az amerikai [latin-amerikai – H. Sz. S. – H. Gy.] forradalmak elsődlegesen a faj miatt gyakoriak, és mint ellenpéldát említik, hogy az angoloknál nincsenek forradalmak (elfelejtve, hogy ott is különböző fajok keveréke él).” Kétségtelen – teszi hozzá –, hogy a faj nagy fontosságú tényező, mert „ha Dél-Amerikát az angolok fedezték volna fel, és ők gyarmatosították volna, másképp nézne ki. Kétségtelen az is, hogy a spanyol faj kevésbé alkalmas az ipari civilizációra. De ebben a viszonylatban a faji kérdés más tényezőnek adja át a helyét, különösen a szociológiai tényezőnek. Ha az Egyesült Államokban nincsenek forradalmak, az azért van, mert politikai életének kezdetétől ipari és kereskedelmi rendszer alakult ki, és valódi ügyekkel foglalkoznak... Nem csoda, hogy abban az országban, ahol az állampolgárok ipari ügyekkel vannak állandóan elfoglalva, senki sem gondol a politikai forradalom kalandjára. Ellenkezőleg történt Latin-Amerikában, ahol az »iparkodás« sohasem létezett.”⁴⁵

A továbbiakban kifejti, hogy Venezuelában minden forradalom a politikusok műve volt. A nemzet közömbös maradt velük szemben. Ez azért történt, mert nincs iparhoz kötött érdek, amely megakadályozná az intézmények cseréit, vagy azt, hogy más tartalommal töltsék meg azokat. Az ipari érdek ugyanis stabilitást kíván. A pozitívista harmadik fejlődési szakaszban ez a stabilitás állandósulni fog.

Mivel az ipari rendszer (társadalom) Venezuelában még nem jött létre, nem is fenyeget a szocializmus veszélye úgy, mint Európában, fűzi tovább gondolatait. Bár – mint már utaltunk rá – attól tart, hogy a bevándorlás behozza a szocialista eszméket Európából. Mivel ezekre a társadalom még nem érett meg, ismét „forradalomtól” lehet tartani. Ennek ellenére Gil Fortoul ezt tartja a kisebb veszélynek. A bevándorlás erőltetésétől Venezuela többet nyerhet, mint veszíthet. A bevándorlás, a lakosság növelése nélkül képtelenség kihasználni a természeti lehetőséget és idővel eljutni az ipari társadalomba – hiszen egyszerűen az a fő probléma, hogy nincs, aki „iparkodjon”, hiszen Venezuelában 1894-ben még csak 2 444 816-an életek 1 159 793 km²-nyi területen. Fortoul a pozitivisták nevében a lassú tőkés fejlődés felgyorsítására, az anyagi – főleg ipari – gyarapodásra tette a hangsúlyt. A mexikói pozitivistákhoz hasonlóan őt is kevésbé foglalkoztatja a gyors ipari, gazdasági haladásért fizetendő „társadalmi” ár.

Laureano Vallenilla Lanz és a „demokratikus cezarizmus”

Lanz viszont inkább a társadalmi kérdések felé fordult, amikor a 19. századi venezuelai politikatörténetben sajátosan kialakult két párt, a konzervatív és liberális párt létrejöttének történelmi körülményeit kutatja. A két szemben álló politikai csoportosulás történelmi gyökerei a felszabadító háború idejére nyúlnak vissza, amikor a hazafiak (patriotas) a spanyol uralom híveivel (godókkal vagy realistákkal) álltak szemben. A függetlenségi háború a hazafiak (patriotas, liberales) győzelmével, a függetlenség elnyerésével végződött. A godóknak, realistáknak be kellett látniuk, hogy a spanyol orientáció politikai zsákutca. A politikai kibontakozás lehetőségét Bolívar ellenfele, Páez támogatásában látták. A godos réteg társadalmi összetétele átalakuláson ment át. A gyarmati korszak születési arisztokráciája nagyrészt felszámolódtott a függetlenségi háború során, az arisztokrácia megmaradt igen szűk rétege pedig életmódját tekintve a gyarmati korszak középrétegeit jelentő burzsoázia életnívójára süllyedt le.

Az egyszemélyi hatalom kialakulását Laureano Vallenilla Lanz történelmi szükségszerűségnek tartja, mivel úgy gondolja, hogy amikor a parasztok fegyvert fogtak a kezükbe, nem volt más eszköz a rendteremtésre, csak a caudilló hatalma.⁴⁶ Ebből a történelmi alaphelyzetből alakult ki a godók kormányt támogató politikai állásfoglalása és a liberálisok ellenzéki politikai szembenállása. Páez caudillói tevékenységét a pozitivista koncepció alapján ítéli meg Lanz. Páez tömeges támogatását azzal magyarázza, hogy a venezuelai nép, mint fejlődő közösség, fejlődése során a mechanikus szolidaritás korszakából a magasabb fejlődési fokozatra, az organikus szintre fejlődött.⁴⁷ Ez az organikus szolidaritás a megszilárdult, a törvényes államok társadalmára jellemző, amelyben a közösség tagjai ösztönösen egy náluknál erősebb köré csoportosulnak, mert tőle remélnék védelmet („rendet”). Páez caudillói tevékenységét, mint a politikai stabilizáció megteremtését, szükségesnek ítéli. Páez caudillóként élvezhette a konzervatívok (godók) támogatását, míg a liberálisok Páez személyi uralma ellen léptek fel, alkotmányos szabadságjogokat követelve. Lanz véleménye szerint nem vették észre, hogy Páez egyszemélyi uralmának alkotmányos törvényekkel való alávétése Páezt valódi hatalmi erejétől fosztotta volna meg, tekintve, hogy ebben a zavaros korszakban egyetlen törvény volt érvényben: a caudillóé. Az egyszemélyi uralom szükségességének indoklására a mexikói Porfirio Díaz elnöksége alatt kialakult politikai helyzet példáját említi. A történelmi példa felidézésével igyekszik elfogadhatóvá tenni az egyszemélyi uralom venezuelai változatát, a „szükséges csendőr” („Gendarme Necesario”) történelmi szükségességének igazolását. („Azok a tömegek, amelyek Bovesszel királypártiak voltak, Páezzel a függetlenségi háborúban hazafiak voltak, Guzmán és Zamora idején 1846-ban liberálisok lettek, 1859-ben pedig a szövetség híveivé váltak Zamorával, Falcónnal és Botillóval.”)⁴⁸

A pozitivista hatás következtében a történelmi folyamatokat eszmei jellegűnek ítéli. A tömegeket az eszmék ismeretében egyszerűen mozgósíthatónak tartja, nem téve különbséget a népet alkotó sajátos érdekcsoportosulások között. Ugyanakkor, amint erre F. Brito Figueroa is rámutat, Lanz észrevette, hogy a néptömegek mozgásában az egyik fő közvetlen hajtóerő a föld utáni vágy.⁴⁹

Laureano Vallenilla Lanz fő műve, a Cesarismo Democrático 1919-ben, Juan Vicente Gómez diktátor elnöksége (1908–1935) alatt jelent meg. Gómez elnöksége ismét az erős kézzel fenntartott rend idejét jelentette. Gómez alatt a jelentős gazdasági növekedést az olajipar fellendülése tette lehetővé. Az olajkitermelés viszont a külföldi tőkéhez kötötte a gazdaság ütőerejét. Gómez felismerte, hogy hatalmát szélesebb bázisra kell építenie, mint azt a korábbi caudillók tették. Az izmosodó polgárságra, az olajkitermelésben és a külföldi kapcsolatok fejlesztésében érdekelt erőkre támaszkodott. De felismerte az ideológia, jelen esetben a pozitívizmus hasznosságát is. Az ismertebb pozitivista politikusok, történészek helyet kaptak a felsőbb állami hivatalokban; Gil Fortoul oktatásügyi, Manuel Arcaya belügyminiszter lett. Vallenilla Lanz a Nemzeti Levéltár igazgatójaként hatalmas empirikus anyagot gyűjtött össze könyveihez. Az említett pozitivisták „ideológiai alapon”, „tudományos érvekkel” magyarázták a diktatúra szükségességét.

Lanznak már korábban is az volt a meggyőződése, hogy „semmi sem olyan meghatározó a nép fejlődésében, életében, mint azoknak az embereknek a személyes tulajdonságai, ideái és érzései, akiknek a nép sorsának irányítása jutott osztályrészül.”⁵⁰ Lanz a Cesarismo Democráticoiban is – miután végigtekintett Venezuela 19. századi történetén – arra a meggyőződésre jutott, hogy a megfelelő vezetőn múlik a béke, a rend. De ki legyen a megfelelő vezető? Az, aki a népi caudillo, azaz élvezi a nép, a

demos bizalmát, azaz egy César Democratico. Democratico azért is, mert csak a diktatúra képes megfékezni az oligarchiát, és ily módon lehetővé tenni a demokrácia kibontakoztatását.⁵¹ „A vezetőket nem választják, azokat fölénk helyezik” – mondja Lanz. Ezzel azt kívánja hangsúlyozni, hogy a történelmi fejlődés termeli ki azokat a szituációkat, amelyekben a „demokratikus cézároknak” szerepe nélkülözhetetlen.

Említésre méltó és érdekes az ismert venezuelai kutató, Federico Brito Figueroa interpretációja a Cesarismo Democrático kapcsán. Lanz – mutat rá Brito – úgy vélte, hogy a „királypártiság” csak egyfajta keret volt a nép számára, mégpedig egy reális keret, amelyen belül saját érdekeiért (is) harcolhatott. Ennek a keretnek a határait az adott helyzetben a caudillók (az ún. „népi” caudillók) tették lehetővé és szabták meg. Az llanerók számára így vezetőik (caudillok) a népi szándékok megvalósításának zálogai is voltak. Ily módon a „népi” caudillo egyfajta „demokratikus cesarizmust” valósít meg. Ez a „demokratikus cesarizmus” pedig felhasználható a nagybirtokos oligarchia elleni harcban. A függetlenségi háború Lanznál alapvetően polgárháború és társadalmi harc volt. Lanznál – mutat rá Brito – nem a fajok harcolnak egymással Venezuela történetében, hanem a társadalmi érdekcsoportok.

Lanz tehát a comte-i erényes diktatúrát alkalmazta a venezuelai viszonyokra a „demokratikus cesarizmusban”. A pozitívizmus nevében helyesli és támogatja a diktatúrát, mivel az megakadályozza a liberális-konzervatív ellentétek kiújulását és biztosítja a rendet a haladás érdekében. Egyúttal Lanz a függetlenségi háború eseményei és az azt követő politikai mozgások tanulmányozásából következtetett arra, hogy az adott helyzetben csak az „erényes diktatúra” a járható út, amely elvezet a pozitív korszakba. A „demokratikus cézár” Lanz szerint népi caudillo, hiszen a nép (ország) érdekében kormányoz. A venezuelai pozitivisták jelentős része – mexikói és brazil társaikhoz hasonlóan – eljutott a diktatúra indoklásához, sőt annak legfőbb ideológiai támasza lett.

Az 1930-as évek után a pozitívizmus ismét visszaszorult az egyetemekre, de az oktatásban még hosszú időn keresztül vezető ideológiai szerepet töltött be Venezuelában. Sőt, a későbbi idők politikai ideológiáiban (fasizmus, kommunizmus), éppúgy, mint több más latin-amerikai ország esetében, latin-amerikai sajátosságként kimutathatók bizonyos pozitivisták gyökerei.

Jegyzetek

A tanulmány az OTKA pénzügyi támogatásával készült.

¹ A brazil pozitivisták 1890. január 10-én nyújtották be alkotmánytervezetüket. Imereteink szerint ez a pozitívizmus történetében az egyetlen teljes, részleteiben kidolgozott alkotmánytervezet. Az alkotmánytervezet szerint a hatalom diktatórikus lenne, a parlament, mint intézmény, megszűnne, helyét egy tanácsadó testület venné át. Erős decentralizációt (autonóm tagállamokkal) és liberális szabadságjogokat fogalmaz meg az alkotmánytervezet. Az alkotmánytervezetet közli *Antonio Paim: O Apostolado Positivista e a República*. Universidade de Brasília, Brasília, 1981. 77–86.

² A mexikói pozitivisták támogatták Porfirio Díaz diktátor-elnök (1876–1911) uralmát, és a rendszer ideológiai támaszáivá váltak. Szerintük a diktatúra biztosította a rendet, amely a haladás záloga volt. A mexikói pozitivisták egyik vezéralakja, Justo Sierra szerint az evolucionista fejlődés megköveteli a nagy vezetőket, mint például Cromwell, Napóleon, Juárez és „természetesen” Díaz. „A szuperembereket a nemzet desiderátuma termeli ki” – írta Sierra. *Justo Sierra: La era actual*. In: México en el siglo XX. 1900–1913. Textos y Documentos. Tomo I. (Mario Contreras – Jesús Tamayo ed.) UNAM, México, 1975. 219.

³ A venezuelai pozitivisták közül Laureano Vallenilla Lanz így ír: „Támogatom Venezuela jelenlegi rendszerét [Juan Vicente Gómez diktátor-elnök, 1908–1935, uralmát – H. Sz. S. – H. Gy.], mert teljes mértékben meg vagyok győzve eredményei által. Ez az egyetlen, amely a mi normális fejlődésünknek megfelel, megte-

remtve és megőrizve a békét...” Al Director de „El Tiempo”, de Bogotá. In: Los Pensadores Positivistas y el Gómesismo. Congreso de la República, Caracas, 1983. 120.

⁴ Juan Bautista Alberdi: Ideas para presidir a la confección del curso de la filosofía contemporánea. In: Pensamiento Positivista Latinoamericano. Tomo I. Compilación, Prólogo y Cronología por Leopoldo Zea. Biblioteca Ayacucho, Caracas, 1980. 66.

⁵ Alberdi: i. m. 65.

⁶ Arturo Uslar Pietrit idézi: Ramón J. Velázquez: Presentación. In: La Doctrina Positivista. Tomo I. Publicaciones del Congreso de la República de Venezuela, Caracas, 1983. 13.

⁷ Rafael Villavicenció idézzük: „A pozitivizmus filozófiájának tanítványai közé sorolom magam, azaz a Franciaországban alapított iskolához, amelyet az ismert gondolkodó, Auguste Comte alapított, akinek a tanítását oly briliánsan terjesztették hívei, köztük is kiemelkedve a tudós Émil Littré.” Velázquez: i. m. 12.

⁸ La Doctrina Positivista. Tomo I., 14.

⁹ Wittman Tibor: Latin-Amerika története. Gondolat Kiadó, Budapest, 1971. 328.

¹⁰ Tajána Shavoljova: La guerra federal. In: Venezuela desde Bolívar hasta nuestros días. Tomo I. Naúka, Moscú, 1983. 115.

¹¹ Shavoljova: i. m. 117.

¹² Federico Brito Figueroa: Ensayos de Historia Social de Venezuela. Caracas, 1960. 257.

¹³ Shavoljova: i. m. 119.

¹⁴ A prezidencializmusnak a latin-amerikai politikai gyakorlatban betöltött szerepét elemzi Domingo Lilón: Carisma, autoritarismo y presidencialismo en América Latina. In: Acta Scientiarum Socialium. Tomus II. 1998.

¹⁵ José Gil Fortoul: De „El Hombre y la Historia”. In: La Doctrina Positivista, Tomo I. 188.

¹⁶ Wittman: i. m. 330–331.

¹⁷ Wittman: i. m. 331.

¹⁸ Wittman: i. m. 331.

¹⁹ Edwin Lieuwen: Venezuela. Oxford University Press, 1961. 42.

²⁰ Arellano Morano: Mirador de la Historia política de Venezuela. Caracas, 1968. 73.

²¹ Velázquez: i. m. 13–16.

²² Velázquez: i. m. 16–17.

²³ Luis Salamanca: Introducción historica al pensamiento político del positivismo venezolano 1908–1935. In: Los Pensadores, Tomo 6. L.

²⁴ Arturo Sosa: El Pensamiento Político Positivista y el Gómesismo. In: Los Pensadores, Tomo 6. XVII.

²⁵ Sosa: i. m. XVIII–XXI.

²⁶ Laureano Vallenilla Lanz: Disgregación e Integración. In: Pensamiento Positivista, 367.

²⁷ Idézi: Sosa: i. m. XXVI.

²⁸ Salamanca: i. m. XLVII.

²⁹ Rafael Villavicencio: La evolución. In: La Doctrina Positivista, Tomo I., 122.

³⁰ Rafael Villavicencio: Discurso pronunciado ante la ilustre Universidad. In: La Doctrina Positivista, Tomo I. 53.

³¹ Villavicencio: El Instituto, 81.

³² Villavicencio: Discurso, 45–60.

³³ Rafael Villavicencio: Discurso de incorporación a la Academia Nacional de la Historia. In: La Doctrina Positivista, Tomo I. 88–89.

³⁴ Villavicencio: Discurso Pronunciado en el Acto de Repartición de premios de la Ilustre Universidad. In: La Doctrina Positivista, Tomo I, 72–73.

³⁵ Villavicencio: Discurso de incorporación, In: La Doctrina Positivista, Tomo I. 88–89.

³⁶ Villavicencio: i. m. 89.

³⁷ Auguste Comte halálával (1857) a pozitivista szellemi irányzat kettészakadt. Az Émile Littré vezetete iskola a pozitivizmusban csak módszert látott, és Comte tanításaiból csak a Cours de Philosophie Positive-ban leírtakat fogadta el. A másik iskola Pierre Laffitte vezetésével elfogadta az „Emberiség Vallását” – Comte egyházalapító törekvését. Ez utóbbinak Latin-Amerikában, Braziliában és Chilében voltak hívei.

³⁸ Az „El Cojo Ilustrado”-ban az egész nemzetet foglalkoztató kérdéseket is megfogalmaztak, mint például a technikai fejlődés, a modernizáció lehetőségei. Guillermo Korn: Del Positivismo al Modernismo en la Prensa Venezolano: El Cojo Ilustrado. Caracas, 1956. 11.

³⁹ Justo Sierra: La Influencia de la Raza en la Historia. Idézi: Leopoldo Zea: El positivismo en México. Fondo de Cultura Económica. México, 1968. 412.

⁴⁰ Gil Fortoul: La Teoría y la Práctica. In: La Doctrina Positivista, Tomo I. 252.

⁴¹ Gil Fortoul: Movimiento social en Venezuela. In: La Doctrina Positivista, Tomo I. 206.

⁴² Gil Fortoul: Cartas a Pascual. In: La Doctrina Positivista, Tomo I. 237.

⁴³ *Fortoul*: Cartas a Pascual. 239.

⁴⁴ *Gil Fortoul*: Intervención en el Senado sobre Reforma de Código de Minas. In: *Los Pensadores*, Tomo 6. 109–110., 113.

⁴⁵ *Gil Fortoul*: Movimiento Social, In: *La Doctrina Positivista*, 203–204.

⁴⁶ *Laureano Vallenilla Lanz*: Los Partidos Historicos. In: *La Doctrina Positivista*. Tomo I., 444.

⁴⁷ *Lanz*: i. m. 445.

⁴⁸ *Lanz*: i. m. 451.

⁴⁹ *Federico Brito Figueroa*: La Contribución de Laureano Vallenilla Lanz a la Comprensión Historica de Venezuela. In: *Laureano Vallenilla Lanz: Obras Completas*. Tomo I. Cesarismo Democrático. Universidad Santa Maria, Caracas, 1983. XIX.

⁵⁰ *Lanz*: La Paz Política y la Paz Social. In: *Los Pensadores*, Tomo 6., 385.

⁵¹ *Lanz*: *Obras Completas*, Tomo I. Cesarismo Democrático, 79.

SZUEZ – BUDAPEST 1956

A világ közvéleményét 1956 őszén a két városhoz kötődő, egyaránt fegyveres konfliktusba torkolló krízis foglalkoztatta. Az események eltérő mértékben és mélységben ugyan, de érintették a korszak nemzetközi erőviszonyait meghatározó hatalmakat. A válságok azonban egymás kimenetelére nem voltak döntő hatással. A két, „párhuzamosnak” is mondott krízis szereplői pedig az események feszült napjaiban alig vettek tudomást egymásról. A budapesti – tágabban a kelet-európai – események történelmi jelentősége aligha vitatható, a nyugati nagyhatalmak azonban akkor a két válsággóc közül a közel-keletire fordítottak nagyobb figyelmet.

1956. július 26-án – miután az Egyesült Államok egy héttel korábban visszavonta a Níluson építendő nagy gát finanszírozására tett ajánlatát – Nasszer egyiptomi elnök egy alexandriai nagygyűlésen bejelentette a Szezei-csatorna államosítását. Ettől kezdve a súlyos presztízsveszteséget szenvedett Nagy-Britannia és Franciaország a felszínen egészen október végéig – az Egyesült Államok támogatását keresve – különböző diplomáciai manőverekkel próbálta rávenni az egyiptomi vezetőt döntése megváltoztatására, s ezzel megtörni a dinamikus pánarab nacionalizmust. Már az államosítás másnapján megkezdődtek a katonai előkészületek az egyiptomi antikolonialista rendszer megdöntésére. A konkrét megállapodásra a háború megindításáról Nagy-Britannia, Franciaország és Izrael között október 22–24. között, a franciaországi Sèvres-ben került sor. Ám csak ennek a tényét ismerjük, a megállapodás hivatalos dokumentumait mindmáig nem hozták nyilvánosságra.

Magyarországnak az arab országok közül akkor csak Egyiptomban volt követsége. A Nílus-parti országnak egyébként hagyományosan, még a Monarchia idejére visszanyúlóan jók voltak a kapcsolatai hazánkkal. Az 1950-es évek közepétől pedig a gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok mellett gyorsan és látványosan fejlődtek a politikaiak is. Ez következett a szovjet külpolitikai irányvonal megváltozásából, a zsdanovikominformista „két tábor” doktrína elvetéséből és a két tábor között húzódozó semleges, autonóm világpolitikai tényező elismeréséből. Ezt a kolonializmus ellen küzdő nacionalista erők, s a harcukból születő szuverén államok testesítették meg. A Moszkva erőteljes külpolitikai aktivitását az Európán kívüli világra is kiterjesztő új doktrína hivatalos szentesítése az SZKP XX. kongresszusán történt meg.

A magyar kormány ezen országok irányába kifejtett aktivitásának fontosságát jelzi a Szabad Nép 1956. március 25-i, *Tanuljunk meg a külfölddel kereskedni!* című vezércikke, amely a gazdasági-kereskedelmi kapcsolatokban a politika helyébe a professzionálisra, a szakértelemre helyezi a hangsúlyt. Külön kiemeli a cikk a gyarmati sorból felszabadult, nemzeti iparuk kialakítását, fejlesztését előtérbe állító fiatal államok nyújtotta lehetőséget (pl. a szakemberképzés területén). „Ki kell használni ezeket az új piaci lehetőségeket” – zárul a cikk. Ennek szellemében történtek is konkrét lépések.

A tavasz folyamán az egyiptomi magyar követ a január elseje óta független Szudáni Köztársaság szakminisztereivel folytatott tárgyalásokat. A nyári hónapokban ugyanezt tette az állami külkereskedelmi vállalat (NIKEX) két mérnöke a március óta független Tunéziában és Marokkóban. Különösen a tunéziai tárgyalások bizonyultak gyümölcsözőnek. Megállapodtak abban is, hogy Magyarország részt vesz az október-

ben nyíló tuniszi vásáron. Ez meg is történt.¹ A látogatás idejére esett Tunézia elismerése, amelyet szeptember elején jelentettek be.

A magyar–egyiptomi kapcsolatok látványos fejlődését jelzi, hogy Nasszer még 1955 végén elfogadta a magyar kormány meghívását. Látogatása programját 1956 nyarán véglegesítették. Az egyiptomi elnök szeptember elején érkezett volna Budapestre több szakminiszter társaságában. Augusztus elején azonban – a Szezei-csatorna államosítása miatt egyre feszültebbé váló nemzetközi helyzetben – Nasszer lemondta az utazást.² Addigra azonban már nemcsak a Közel-Keleten, de Közép-Európában is mind feszültebbé vált a politikai szituáció.

Az arab sajtó követte a lengyel és a magyar eseményeket, de nem kommentálta ezeket. Közleményeit nem jellemezte szovjet- és kommunistaellenesség. Ez érthető: a kommunisták általában nem képviseltek komoly rivális politikai erőt az arab térségben; eddig a Szovjetunió sem volt ott jelen, s most éppen az arab nacionalista törekvések védelmezőjeként lépett fel.

Kivétel ebben a tekintetben az algériai sajtó, amely a gyarmati státuson változtatni nem akaró, egyre inkább szélsőjobboldali beállítottságú európai származásúak (egymillió fő – a lakosság több mint 10%-a) birtokában volt. Itt a sajtó örömmel és együttérzéssel adott hírt a több szocialista országban kibontakozó krízisről, mert ez Algériában a gyarmati uralom ellen 1954. november 1. óta fegyverrel harcoló felkelők pozícióját gyengítette. Meggyőződésük volt ugyanis – mint a párizsi kormányköröknek is –, hogy a felkelés a külföld, a nacionalista Egyiptom és a kommunista Moszkva műve. Erre gondolták bizonyítéknak az Athos nevű hajón talált, az algériai felkelőknek szánt fegyvereket. A gőzös Alexandriából Marokkóba tartott, ahonnan a szállítmányt eljuttatták volna Algériába. Az október 15-én kirobbant ügyet Párizs az ENSZ Biztonsági Tanácsa elé akarta vinni. Egy másik ügy azonban ezt lehetetlenné tette. Október 22-én este francia vadászgépek – Guy Mollet szocialista miniszterelnök tudta nélkül – Algírba „térítették” a szuverén Marokkó egyik gépét, amelyen Tuniszba tartott az algériai felkelők politikai vezérkarának öt legismertebb tagja. A felháborodás világszerte óriási, az arab országokban leírhatatlan volt. A „bravúros tett” belpolitikailag megerősítette ugyan a szocialista többségű párizsi kormányt, külpolitikai támogatottságát viszont drámaian meggyengítette. Az Egyesült Államok mind rosszabb szemmel nézte az algériai háborút és az Egyiptommal szembeni brit–francia politikát; mind kényszeredettebben támogatta Párizst az ENSZ-ben.³

A repülőgép-eltérítés ügye az arab országokban teljesen háttérbe szorította a magyarországi eseményeket, amelyeket Franciaországban is csak annyiban találtak érdekesnek, hogy felhasználják egyre romló külpolitikai helyzetük javítására. Párizsnak erre annál is inkább szüksége volt, mert Párizs ENSZ-nagykövete figyelmeztetett: országuk megítélése nagyon rossz. Október 27-én Christian Pineau külügyminiszternek küldött beszámolójában nagyon komor, de alapjában reális képet festett az ország elszigetelt helyzetéről: a nemzetközi közvélemény reakciónak tartja Franciaország algériai politikáját, a palesztin kérdésben egyedül Párizs áll ki Izrael mellett, a szezei ügyben nem számíthat Washingtonra, s az Athos-ügyben is csak láthatóan kényszeredett támogatásra. Sőt – állapítja meg a diplomata – az USA „Tunéziában és Marokkóban a helyünkbe akar lépni”. Egyszóval nincs „szövetségesi szolidaritás”. A kelet-európai események viszont – írja – más kérdések előtérbe állításával jó alkalmat szolgáltatnak a francia politika helyzetének könnyítésére, „...ezért az oroszok nehézségeit a lehető legmélyebben ki kell használni az ENSZ-ben”.⁴ Szó sincs a magyar felkelés megsegítéséről, csupán felhasználásáról.

Franciaország magatartását a krízis folyamán mindvégig algériai politikájának az érdekei határozták meg, egész külpolitikai tevékenységét ennek rendelte alá. (1956-ban már a fő belpolitikai probléma is Algéria, ahol 400 ezer katona folytat – hivatalos elnevezéssel – „rendfenntartást”.) Párizs Washington támogatását is elsősorban ezen keresztül akarta megnyerni a szuezi kalandhoz. A francia és az amerikai politikusok tárgyalásain a francia fél mindannyiszor azt bizonygatta, hogy Algériában – Indokínához hasonlóan – a „szabad világ” fennmaradásáért folyik a küzdelem, amelyet ha nem kezel prioritásként a NATO, akkor Észak-Afrika kommunista befolyás alá kerül. Az Egyesült Államok ellenezte, hogy fegyveres úton távolítsák el Nasszert. Amikor a francia követ október 30-án átadta Dullesnek miniszterelnöke üzenetét a támadásról, az amerikai külügyminiszter felindultságában „a tervezett francia–brit intervenciót a Magyarországon alkalmazott szovjet totalitarizmushoz hasonlította”.⁵

Magyarország az arab országokban november elején, a második szovjet beavatkozáskor került a figyelem előterébe. S ekkor nyomban összefüggést állapítottak meg a magyarországi és a közel-keleti események között. Az *As-Sabah* című tunéziai lap november 7-én *Magyarország drámája* című cikkében ezt írta: „Az Egyiptom elleni angol–francia–izraeli agresszió bátorította az oroszokat, hogy leverjék a magyar forradalmat.”⁶ Ugyanígy vélekedtek Egyiptomban is: „Itt jegyezzük meg – olvashatjuk a kairói magyar követség december 7-én kelt jelentésében –, hogy az egyiptomi hivatalos körök és a sajtó komoly összefüggést lát az egyiptomi és a magyar események között. Azt tartják, hogy Anglia és Franciaország a magyar ügygel Közép-Európában kívánták lekötni a Szovjetuniót, hogy szabadon cselekedhessenek Egyiptom viszonylatában. Leszögezhető, hogy valóban arra használták fel az imperialisták a magyar ügyet, hogy eltereljék Egyiptomról a figyelmet, és az ázsiai-afrikai népek körében a Szovjetunió tekintélyét, illetve erkölcsi hitelét megtorpedózzák.”⁷ Ugyanakkor beszélgetésekből és bizonyos jelekből következtetni lehetett az egyiptomi kormány véleményére is. A hatalomhoz közel álló Al-Misaa című esti lap főszerkesztője, Haled Mohieddin szerint a magyarországi események foglalkoztatták a kormányt, „...tartózkodóbbá tették a Szovjetunióval szemben, de bizonyos mértékben fájalták a magyar eseményeket, mert a Szovjetunió elleni nyugati vádak nehezebbé tették számukra a Szovjetunióval való együttműködést”. (Betiltották például a tervbe vett szovjet filmfesztivált, hogy ezt tehessék a magyar eseményekről szóló amerikai filmek vetítésével is.)⁸

Az algériai felkelők sem foglaltak állást a magyarországi eseményekkel kapcsolatban, bár „a munkások és a népi tömegek ellen fellépő bármilyen kormányt elítélték” – olvashatjuk Youssef Saadinak, az algéri FLN vezetőjének az emlékirataiban.⁹ Véleménynyilvánításukat az információhiány is akadályozta. Magyarországról jóformán semmit sem tudtak, a lapokban megjelent hírekkel szemben pedig eleve bizalmatlanok voltak. Ám mivel a gyarmati rendszer ellen küzdőkkel szimpatizáló lap, a *Témoignage chrétien* is ugyanazokat a híreket közölte, mint a többi újság, hitelt adtak azoknak. Először fordult elő, hogy a felkelők francia lapoknak hittek.¹⁰

Ezekben a hetekben-hónapokban az arab világban rendkívül nagy volt a bizalmatlanság a Nyugatról jött hírekkel szemben, semmi hitelük nem volt. „A hírműsorok idején, az elsötétítést figyelmen kívül hagyva – írja emlékirataiban egy kairói kortárs – a terek tele voltak emberekkel. Ott tolongtak az újságosbódék körül, hogy hallgassák a pekingi és a moszkvai rádió arab nyelvű adását. Egyedül ezeket az adókat fogadtuk el hitelesnek.”¹¹

Az FLN azért is viselkedett különösen tartózkodóan a szovjetek magyarországi beavatkozásának megítélésében, mert Moszkva első hivatalos kiállása Algéria füg-

getlensége mellett – a közel-keleti eseményekkel szoros összefüggésben – erre az időre esik. Ezt az óvatos nyitást a felkelők semmiképpen sem akarták kompromittálni. Moszkva ugyanis, két évvel a felkelés kirobbanása után, hivatalosan még nem foglalt állást az észak-afrikai francia gyarmat függetlensége mellett. Sőt, olykor szinte megértően viselkedett Párizs iránt. Májusban a francia kormányküldöttség látogatása végén kiadott közös közleményben Moszkva reményét fejezte ki, hogy Franciaország a kor szellemének megfelelő liberális megoldást fog találni az algériai problémára.¹² 1956 novemberében azonban a szovjet álláspont változni látszott. A Kvatli szíriai elnök moszkvai látogatásáról (október 30–november 1.) kiadott közlemény az algériai nép önrendelkezési jogáról is szól, s emberiségellenesnek minősíti a francia hadsereg hadműveleteit a felkelők ellen. A moszkvai francia nagykövet nyugtalanságának adott hangot e változás miatt, s megjegyezte, hogy azt a közel-keleti események váltották ki.¹³

Nagy hatást gyakorolt az arab világban Bulganyin november 5-i levele az izraeli, az angol és a francia miniszterelnökhöz. Még ha minden bizonnyal egyelőre blöff volt a levélben megpendített katonai csapás lehetősége, a címzettek komolyan vették. Az arab közvélemény pedig a levélben újabb bizonyítékát látta annak, hogy Moszkva egyértelműen és határozottan támogatja Egyiptomot és az arab nacionalista mozgalmat. „Meggyőződésünk – írta a már idézett Al Sabah –, hogy a »Bulganyin-bomba« tette lehetővé a gyors eredményt» [ti. a harcok beszüntetését – JNL].¹⁴ A lap véleményét megerősíti a francia belügyminiszter egyidejű feljegyzése is: „A Párizsnak és Londonnak címzett szovjet jegyzék különösen a legfelvilágosultabb nacionalisták figyelmét keltette fel. Valójában úgy vélik, hogy az egyiptomi francia–brit tüzszünet az orosz »ultimátum« következménye.”¹⁵

Mindkét intervenció együttes és határozott elítélését nyilvánosan egyedül Burgiba tunéziai elnök fogalmazta meg. Ezt azért tette, hogy rámutatva a francia politikusok hipokrizisére, az algériai probléma békés megoldására ösztönözze őket. Továbbá azért is, hogy ezzel újra kinyilvánítsa – egyébként közismert – Amerika-barátságát, és elhatárolódjon a szovjetbarát Nasszertől és pánarab nacionalista mozgalmától.¹⁶

A tunéziai vezető november 9-én rádióbeszédben fejtette ki véleményét az egyiptomi és a magyarországi eseményekről, amelyet néhány héttel később az ENSZ-ben megismételt: „A Szovjetunió a legbrutálisabb, legembertelenebb módon avatkozott be Magyarországon, hogy elnyomja a magyar nép lázadását. Mialatt egyes országok felháborodnak azon, ami Egyiptomban lezajlott, mások azon háborodnak fel, ami Magyarországon történt. Ez a felháborodás nem tűnik őszintének. A nemzetközi kapcsolatokban a kétszínűség romboló és veszélyes. Teljesen egyetértek Guy Mollet-val, bár ez ritkán fordul elő, abban, hogy szolgátságban nincs béke. Ez egészen biztos igaz Magyarországra. Akkor miért lenne másként Algériával kapcsolatban?”¹⁷

Tunézia tagja lett az ENSZ magyar ügyet vizsgáló ún. ötös bizottságának. Emiatt az ígéretesen indult magyar–tunéziai kapcsolatok megszakadtak. Az ENSZ-ben viszont az arab országok az új magyar kormány érdekeinek megfelelően – tartózkodva vagy támogatva – foglaltak állást. Azért is történhetett ez így, mert a magyar ügy és az algériai probléma is ugyanaddig (1962) szerepelt a világszervezet napirendjén. Az algériai ügy az arab országok – s általában az afroázsiai államok – szívügye volt, a magyar kérdés pedig a szocialista országoké. A kölcsönös érdek diktálta az együtt szavazást.

A magyar ügy elhúzódásával szemben a szuezi kérdésben – ezt ritkán emlegetik – nagyon hatékonyan bizonyult az ENSZ. Néhány hónap alatt – a két szuperhata-

lom pillanatnyilag egybevágó érdekeinek köszönhetően – megoldást talált. A konfliktus győztese egyértelműen Nasszer, s Egyiptomon keresztül a pánarab nacionalizmus lett. A szuezi ügy kimenetele meggyorsította az el nem kötelezettek önálló világpolitikai tényezővé válását, s végső soron az ún. harmadik világ születését. A krízis kapcsán vált nyilvánvalóvá, hogy a világ tényleg bipoláris, Franciaország és Nagy-Britannia menthetetlenül lecsúszott, s nagy horderejű nemzetközi kérdésekben csak az Egyesült Államok „segédjeként” hallathatja a hangját. (Ezen a helyzeten próbált változtatni de Gaulle 1958 után.) A nyugat-európai politikusokat ez a kiszolgáltatottság is a már újtárra indított integrációs folyamat meggyorsítására ösztönözte. A világalumra törekvő, egymással megegyezni is képes két szuperhatalommal szemben a kiút az európai államok egyesülése – hangoztatta nagyon határozottan Adenauer kancellár Guy Mollet-val folytatott megbeszélésén november 6-án.¹⁸

Ilyen vagy ezekhez hasonló horderejű – itt csupán jelzett – változásokat a magyarországi felkelés nem ösztönözte a nemzetközi életben. Ez arra is utal, hogy akkor másodlagos jelentőségűnek tekintették. Ekkor a történelem fő áramában nem a szocialistának nevezett politikai rendszerek távolinak tűnő bukása, hanem a gyarmati rendszer felbomlása állt.¹⁹

Jegyzetek

¹ A magyar pavilont több szakminiszter és maga Habib Burgiba elnök is meglátogatta. *Le Petit Matin*, 1956. október 14., 17.

² A magyar–egyiptomi, s általában a magyar–arab kapcsolatokra ld. *J. Nagy László: Az arab országok a magyar külkapcsolatokban (1947–1962)*. Külügyi Szemle, 2003/1. 114–139.

³ *Sanya El Machat: Les Etat-Unis et l’Algérie. De la méconnaissance à la reconnaissance 1945–1962*. L’Harmattan, Paris, 1996. 118–119.

⁴ M. Cornet-Gentille, chef de la Mission permanente de la République Française auprès de l’ONU à M. Christian Pineau, le 27 octobre 1956. In: *Documents diplomatiques français (DDF)*. 1956 3. k. Paris, 1990. 53–56.

⁵ M. Alphand, Ambassadeur de France à Washington à M. Pineau, Ministre des Affaires étrangères, 1956. október 30. In: *DDF*, 1956. 3. k. Paris, 1990. 93.; Dulles a találkozó végére lehiggadt és visszavonta a minősítést.

⁶ Idézi: *La Dépêche tunisienne*, 1956. november 8.

⁷ Egyiptom viszonyulása a szocialista táborhoz a magyar események nyomán. Kairó, 1956. december 7. Magyar Országos Levéltár (MOL) Külügyminisztériumi Levéltár, Kairói követség iratai XIX-J-1-j Tük 1945–1964. 5. doboz 00930. sz. irat.

⁸ Uo.

⁹ *Youssef Saadi: La bataille d’Alger*. 1. k. Alger, 2000. 325.

¹⁰ Uo.

¹¹ *Didor Fawzy-Rossano: Mémoires d’une militante communiste (1942–1990)*, du Caire à Alger et Genève. Paris, 1997. 104.

¹² A közös közlemény szövege: *Szabad Nép*, 1956. május 20.

¹³ M. Dejean, Ambassadeur de France à M. Pineau, Ministre des Affaires étrangères, 1956. november 14. In: *DDF*. 1956. 3. k. Paris, 1990. 319–320.

¹⁴ Al Sabah, 1956. november 7. Articles et documents, Présidence du Conseil, Secretariat général du gouvernement, Afrique du Nord, Archives d’Outre-Mer (AOM) 36H1.

¹⁵ 1956. november 7. Ministre de l’Intérieur AOM Monde arab, Affaires de Suez 1956–57. 81F992

¹⁶ Burgiba politikai ellenfelét, a pánarab elkötelezettségű Szalah ben Juszetef 1956 elején kairói száműzetésbe kényszerítette. A következő években a feszültség Tunézia és Egyiptom között a diplomáciai kapcsolat megszakításáig is eljutott.

¹⁷ *Action*, 1956. november 12.

¹⁸ Procès-verbal de l’entretien du 6 novembre 1956 entre le président Guy Mollet et le chancelier Adenauer. In: *DDF* 1956. 3. k. Paris, 2000. 235.

¹⁹ Vö. *Békés Csaba: Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában*. Budapest, 1996; *Kecskés Gusztáv: Franciaország politikája az ENSZ-ben a „magyar ügy” kapcsán: 1956–1963*. In: *Századok*, 2000/5.; *Marc*

Ferro: Suez. Naissance du tiers monde. Ed. Complexe (3. kiadás). 1995; *Denis Lefebvre*: A szuezi ügy. Budapest, 1999; *Henry Laurens*: Paix et guerre au Proche-Orient. Paris, Armand Colin, 1999; *Bernard Jean-Yves*: La genèse de l'expédition franco-britannique de 1956 en Égypte. Paris, Publications de la Sorbonne, 2003.

A RENDSZERVÁLTÓ ÉVTIZED MAGYAR TÖRTÉNETI RUSZISZTIKÁJA

Az 1990-es évek, amelyek a kelet-európai térségben a rendszerváltó évtized elnevezést kapták, az egész világ történetírásában egy új, lehet, hogy csak átmeneti korszakot jelölnek. Sokan a történettudomány válságának is tekintik ezt az időszakot, amely ugyan jóval korábban vette kezdetét, de ezekre az évekre általános tünetté vált. Ez már a posztmodern és az annak meghaladására szövetkező történetírás kora. Egy látszik bizonyosnak: a régi értékek megkérdőjeleződtek, az újak pedig még csak az aggályok megfogalmazásáig jutottak. Úgy a világban, mint a történettudományban. Aligha vitatható azonban, hogy ez az évtized ritka pezsgést hozott az elkényelmesedett történetírás állóvizébe. Új megközelítések, témák, műfajok, kutatási módszerek és koncepciók sokasága küzd a legitimációjáért ebben az évtizedben.¹

A történeti ruszisztikát illetően szintén igaz ez az általános helyzetértékelés – lényegi különbségekkel azonban. A nagy narratívák az orosz történelem írásában tovább őrizték pozícióikat – és őrzik azt sok tekintetben a mai napig is. Ez jórészt a szovjet történetírás erős átpolitizáltságával és átideologizáltságával függ össze: a rendszerváltást követően a történetírók egy része fő feladatának az előjelek felcserélését tekintette. A nagy elbeszélések tehát tovább folytatódtak, csak hogy most már más terminológiával és más történetfilozófiai sugallattal. Ez, persze, az orosz nyelvű történetírásra volt elsősorban jellemző, de nem tudta kivonni alóla magát teljesen a nemzetközi ruszisztika egésze sem. Az ezredfordulón azonban az orosz történetírásban is megszorodtak a posztmodern által favorizált műfajok és módszerek, vágy legalábbis a szkepszis, amely új utak fellelésére készítette az orosz ruszisztikát. Ebben elég nagy hatása volt az angolszász ruszisztikának, amely már jóval előbb igazodott a világ történetírásának divatos áramlataihoz.²

A magyar történetírás ebben a világhelyzetben kétségtelenül a tradicionális iskolák közé tartozik. Itt az elmúlt évtizedben is megőrizték dominanciájukat a korábbi történetírói irányzatok: a végül is a rankei emlékün nevelkedett forráskritikai bázison nyugvó állam- és politikatörténet. E tekintetben a magyar historiográfia több mint száz esztendő folytonosságát mutat fel, hiszen még a marxistának nevezett történelemfelfogás sem tudta azt végérvényesen háttérbe szorítani. A magyar történetírás sosem volt oly mértékben átpolitizált és átideologizált, mint a szovjet, és viszonylag hamar leküzdötte a kelet-európai történetírások másik gyermekbetegségét, a nacionalizmust is, ezért a rendszerváltó évtizednek nem volt milyen előjeleket a visszajára fordítania. Másképpen fogalmazva: a magyar történetírás már jóval a politikai rendszerváltás előtt végrehajtotta a maga szemléleti rendszerváltását.³

Már viszonylag korán jelentős hatást gyakorolt rá az Annales iskolája, amit sokáig nem verbalizáltak, de a gyakorlatban alkalmaztak. Erre egyébként a létező marxista történelemfelfogás amorfi, kitágított és felpuhított értelmezése is viszonylag tág teret biztosított. Itt elsősorban az Annales első generációjának hatásáról beszélhetünk, de a komplex társadalomtörténeti szemléletmódnak és kutatási módszernek is megvolt a maga megtermékenyítő – bár nem domináns – szerepe.

Összességében megállapíthatjuk, hogy a posztmodernnek a mai napig nincs átütő hatása a magyar történetírásra, bár néhány folyóirat köré szerveződő fiatal vagy középnemzedékhez sorolódó történészek elszórt publikációi és egy-két tanulmánykö-

tete új kutatási témák és feldolgozási módszerek meglétét demonstrálja a mi historiógráfiánkban is.⁴ Ha hagyományosnak neveztem a mai magyar történettudományt, akkor hatványozottan igaz ez a magyar történeti ruszisztikára.

A mi szorosan vett szakmánkra az érvényes, hogy nincsenek igazából vett hagyományai Magyarországon. Gyakorlatilag a 20. század negyvenes éveiiig történettudományunkban a hazai történelem kutatása számított csak legitim területnek, és dominanciáját a legutóbbi időkig megőrizte. A lassan szerveződő egyetemes történetírásban ugyanakkor az összehasonlító módszer nyert polgárjogot, amely egyébként megfelelt a korabeli nemzetközi trendeknek. Ezen belül is elsősorban a nyugati (európai) történelem számíthatott kiemelt figyelemre, amelyet aztán a környező közép-európai régió komparatív vizsgálata követett. Végül is, már a második világháború után, geopolitikai okok következtében erre épülhetett rá a tágabb – kelet-európai – térség vizsgálata, amelybe immár beletartozott Oroszország is. Külön tehát orosz történeti kutatásokkal Magyarországon a legutóbbi időkig intézményesen nem foglalkoztak, csak a nagy kelet-európai szintéziskísérletekben érintették az orosz fejlődés problémáját. Ezekről az eredményekről korábban már részletesebben beszámoltam,⁵ most csak a leglényegesebbeket ismételném el. Azokat, amelyek a magyar narratívákban a későbbiek során tekintélyt vívtak ki maguknak.

Makkai László egész Kelet-Európa ún. „eredeti jellegzetességének” tekinti a barbár rabszolgaság és a szabad paraszti katonaság viszonylag hosszú időszakig tartó fennállását. Nézete szerint a keleti szláv állam első századainak fejlődése megegyezik a lengyel vagy a magyar királyságéval. Mindennek az volt a mélyebb történelmi oka, hogy a kelet-európai államok hadseregeinek könnyűlovassága nem igényelte a feudális járadék koncentrálását. A kelet-európai régió életében az első döntő változásra a 13. században, a nyugat-európai feudalizmus keleti expanziója következtében kerül sor Makkai szerint, ami meggyorsítja a cseh, lengyel, magyar fejlődést. Ezen népek ettől kezdve külön alrégiót alkotnak Kelet-Európán belül – ezt Makkai Kelet-Közép-Európának nevezi. Oroszország pedig, amelyet nem ér ilyen nyugati hatás, megmarad a tulajdonképpeni kelet-európai autochton fejlődés útján.⁶

A modern magyar történetírás kétségkívül legnagyobb hatású Kelet-Európa-konceptiója Szűcs Jenő nevéhez fűződik, aki lényegét tekintve elfogadja Makkai véleményét. Úgy fogalmaz, hogy az 1200 körüli időkig úgy látszott, hogy „egy kulturálisan kétfelé orientálódó, a struktúrák terén azonban rokon vonásokkal összefüggő autochton »kelet-európai« feudalizmus van formálódófélben”. A továbbiak során Oroszországban megvalósult a civilizáció, a birodalom és a világgazdaság fúziója, amely „orientális struktúrákkal tartott rokonságot. (...) Keleten az orosz abszolutizmus volt maga az a struktúra, mely századokon át keretétül szolgált bármiféle kumulatív változásnak.”⁷

Nem állíthatjuk, természetesen, azt, hogy konkrét orosz történeti tárgyú kutatások egyáltalán nem léteztek a korábbi magyar történetírásban. Azok azonban legalább annyira magyar történeti témájúak voltak, ugyanis egy igen tradicionálisnak mondható történettudományi területen, a kapcsolattörténetben születtek. E tekintetben fontos adalékokkal szolgálnak az orosz külpolitika-történet számára is. Csak a leglényegesebbeket sorolom fel. Klasszikusnak számít Géresi Kálmán tanulmánya III. Iván és Mátyás diplomáciai kapcsolatfelvételéről,⁸ Hodinka Antal könyve a Poveszty vremennih let „magyar” helyeiről,⁹ Márki Sándor¹⁰ és Perényi József¹¹ cikkei a II. Rákóczi Ferenc és I. Péter kötötte egyezményről. A 19–20. századi kapcsolatokról már igen nagyszámú publikáció született.¹²

A jelentős változás az 1970-es évek második felétől következett be, amikor egy fiatal történésznemzedék az orosz történelmet önmagában választotta specializációjául. A témaválasztást ekkor még befolyásolták a szovjet történetírás legitím és favorizált témái. Az ekkor jelentkező Kun Miklós például az orosz 19. századi forradalmárokról publikált több, az ismert forrásbázist egyébként gazdagító tanulmányt.¹³ V. Molnár László a hagyományosnak számító kapcsolattörténetet bővítette a 18. századi kulturális kapcsolatok fókuszba állításával.¹⁴ Font Márta szintén alapvetően a korai magyar állam és a Kijevi Rusz dinasztikus, külpolitikai érintkezéseinek feltárásával kísérletezett.¹⁵ Krausz Tamás¹⁶ és Szvák Gyula¹⁷ – bár kronológiailag teljesen eltérő korszakokat kutatta – gyakorlatilag ugyanúgy, a szovjet történetírás politikai meghatározottságát vizsgálta, és vette kritika alá a historiográfia bevett műfajának keretein belül.

A rendszerváltó évtized elsősorban tudományszervezési téren hozott fordulatot. Létrejött a Ruszisztikai Intézet – először egy önkéntes tudományos társulás formájában, majd 1996-tól az ELTE önálló szervezeti egységéként a Ruszisztikai Központ. Ez vált a magyar történettudomány első, csak Oroszország történetének kutatására szakosodott kutatóműhelyévé. E részdiszciplína viszonylagos elmaradottsága miatt az első feladatok az intézményi és szellemi infrastruktúra kiépítésével voltak kapcsolatosak, ami értelemszerűen meghatározóan hatott a tudományos aktivitás irányultságára is. Az egyetemi oktatásra támaszkodva megkezdtük egy új ruszista kutatógeneráció kinevelését, publikációs bázisokat teremtettünk, megalapítottuk a Poszt-Szovjet Füzetek és a Ruszisztikai Könyvek című sorozatokat, megalapoztuk nemzetközi kapcsolatrendszerünket, miközben egyfajta koordináló szerepre törekedtünk a magyar ruszisztikán belül.¹⁸

Mivel nagy volt a lemaradás, érthető, hogy az építkezést az orosz történetírás legjobb hagyományainak alapzatán kezdtük. Ez egyben azt jelentette, hogy a Ruszisztikai Központ az 1990-es éveket nem tudománya válságaként, hanem egy felfelé ívelő szakasznak élte meg. Témaválasztásában, történeti koncepciójában, kutatási módszereiben alapvetően a kritikai analízis alá vett orosz történettudománnyal folytatta párbeszédét. A központunk által szervezett előző három nagy nemzetközi konferencia jól mutatja munkatársaink tudományos érdeklődését.¹⁹

Az 1990-es évek végére aztán a hazai történeti ruszisztikai kutatások regionálisan is bővültek: Pécsen és Szombathelyen is számottevő orosz történeti konferenciákat szerveztek, és a pécsi egyetemen új ruszisztikai kutatási központ szerveződött.

A tárgyalt évtized több reprezentatív művel is gazdagította a magyar ruszisztikát: megszületett egy szerzői kollektíva munkájaként az első 1945 utáni, magyar szerzők által írt Oroszország-történet,²⁰ összefoglaló kötet készült a Romanovokról, fundamentális munkák a GULAG-ról,²¹ a szovjet hétköznapiokról.²² Nagy gondot fordítottunk a sorsfordító és struktúraalkotó történelmi személyiség történelmi szerepének vizsgálatára, így fontos munkák születtek IV. Ivánról,²³ I. Péterről²⁴ és Sztálinról.²⁵ Az említett munkák a legújabb nemzetközi kutatási eredményeket szintetizáló vagy a magyar tudományos közvélemény által addig ismeretlen forrásokat felvonultató kézikönyvek voltak, mindegyik így vagy úgy a nagy narratívák közé sorolható.

A magyar történeti ruszisztika nem adta fel azt a hagyományosnak mondható történetírói igényt, hogy törvényszerűségeket keressen és találjon a történelemben, hogy fejlődési összefüggéseket tárjon fel, és hogy hosszú távú trendeket vázoljon fel. Ezért olyan nagy, történetfilozófiai kérdéseket vetett fel, amelyekre megítélése szerint

a nemzetközi ruszisztika nem adott érvényes vagy végleges választ. Ilyen, a nemzetközi tudományosságban már divatjamúltnak minősülő kérdéseknek szentelte a Ruszisztikai Központ első két tudományos konferenciáját, ahol az orosz fejlődés helyét kereste Európában és Euráziában, de hasonlóan minősíthető a harmadik konferencia is, amely a Moszkvai Oroszország fejlődési specifikumairól szólt. Ezeken a konferenciákon a részt vevő nyugati kutatók témaválasztásukkal, de olykor verbálisan is jól érzékelhetővé tettek egy másfajta kutatási attitűdöt.²⁶

De példának hozhatom a magam publikációit is. Még az 1990-es évek végén is nagy energiákat mozgósítottam arra, hogy az orosz feudalizmus-fogalmat pontosítsam a historiográfiai elemzés módszerével. Ez korábban még az angolszász historiográfiában is releváns téma volt, akkorra azonban már irrelevánsnak számított, miközben az Orosz Tudományos Akadémia Oroszország Története Intézetében nagy érdeklődés és heves vita kísérte előadásom.²⁷ Ezzel csak azt szeretném érzékeltetni, hogy a magyar ruszisztika abban az értelemben az orosz historiográfia részét képezte, hogy az általa megfogalmazott kérdésekre igyekezett – ambíciói szerint – jobb válaszokat adni. Mondhatni, az orosz történetírás tematizálta a magyarországi orosz történeti tárgyú kutatások jelentős részét.

Igaz ez egyébként a par excellence rendszerváltó ruszisztikánkra is, amely szerencsére periférián maradt – szorult –, hiszen lényegét tekintve nem tudományos indíttatású. Az előjelek felcserélésének, a nagy leleplezéseknek elsősorban publicisztikája volt/van Magyarországon – bár gyakran történeti munkák mezébe öltöztetve. A ruszofób gyökerű, hollywoodi stílusban megírt veszttern ruszisztika azonban túllépett orosz iniciátorain és a politikailag konjunkturálisnak tetsző témákban aratott. „Joszif Visszarionovics Drakula”, „a náci Szovjetunió”, „a GULAG adott mintát a német megsemmisítő táboroknak” típusú fabulák születtek nálunk is. Egyébiránt szolgálai módon leutánozva az amerikai publicisztika leghatásvadászóbb toposzait, és elkölcsonözve a magyar történelem kutatásában az 1990-es évek elején újraéledő nacionalizmus xenofób szemléletét.²⁸

A munkák zöme azonban még a 19. századi történetírás által favorizált műfajok keretében és módszerekkel született. Tovább folytatódtak a kapcsolattörténeti kutatások, mely területen talán Font Márta tette a legtöbbet az utolsó évtizedben. Az új eredményeket figyelembe véve továbbfejlesztette Hodinka Antal klasszikus művét a Poveszty magyar vonatkozásairól, részleteiben feltárta a halicsi magyar háborúk és dinasztikus összefonódások történetét, és tágabb aspektusban az Árpádok és Rurikidák kapcsolattörténetét.²⁹ E kiindulópont és tematika a mélyen a nemzeti történetírásba ágyazódó történetírásokra jellemző. Ettől való műfaji és módszertani eltérést jelez Font Márta doktori disszertációja, amely egy nagyszabású kora középkori kelet-európai összehasonlító történet, és amely számos előtanulmányát szintetizálja.³⁰ Egyszerre alapul az ismert forrásokon és az egyes nemzeti történetírások kutatásain, végső eredményében empirikus módon támasztja alá Makkai László és Szűcs Jenő prekonceptióit.

Míg a Kijevi Rusz történetének kutatásában más regisztrálható eredmények nem születtek (leszámítva Makai János főként historiográfiai publikációit Andrej Bogoljubszkij koráról)³¹, addig a Moszkvai Oroszország történetével többen is foglalkoztak az elmúlt bő évtizedben. E kutatások legnagyobb részét az ELTE Ruszisztikai Központja köré szerveződtek, ahol több fiatal is bekapcsolódott a munkába. Volt tanítványaim, ma kollégáim közül Radnóti Klára a 15–16. századi itáliai utazók középpontba állításával az egykorú Európa Moszkóvia-képét igyekezett árnyalni,³² Szili

Sándor disszertációját Szibéria inkorporálása historiográfiai vizsgálatának szentelte,³³ míg Filippov Szergej a 17. század közepi raszkol eszmetörténeti aspektusait kutatta több tanulmányban.³⁴ Mindhárom kutató már nagyban támaszkodott a nyugati – elsősorban angolszász – szakirodalomra, témaválasztásuk és megoldási kísérletük azonban lényegében a mindenkori orosz historiográfiával folytatott diskurzus.

Ez mondható el Ágoston Magdolnáról is, akinek nevéhez fűződik a szombat-helyi ruszisztikai tárgyú professzori előadássorozatok megszervezése. Mint Ruszlan Szkrinnnyikov tanítványa, igyekszik forrásközelben maradni, és a magyar ruszisztika régi adósságát törlesztette azzal, hogy publikálta az orosz történelmi források terminológiáját.³⁵ Sashalmi Endre sokkal inkább az angolszász ruszisztika divatos témáit választotta kutatásai alapjául, egyrészt mikrotörténeti módszerrel egy nagyon érdekes forráscsoport, a közmondások bevonásával, másrészt pedig az eszmetörténeti komparatiztika módszerével végzett kutatásokat a 16–18. századi orosz hatalmi ideológia területén.³⁶

A szintén a még fiatalabb kutatói nemzedékhez tartozó Kertészné Varga Beáta főként a kozákság, Ukrajna és Oroszország 16–17. századi viszonyrendszerét kutatja.³⁷ Gebei Sándor, az egri főiskola professzora néhány ponton érintkezik ezzel a tematikával, döntően azonban az erdélyi (magyar) és lengyel kontextusba helyezi a kozákság problematikáját, illetőleg szélesebb nemzetközi összefüggésrendszerben vizsgálja a 17. század végi orosz külpolitikát. Ily módon egyszerre művelője a nemzeti történetnek és az egyetemes történetnek, miközben a tulajdonképpeni orosz történelemről is több összefoglaló jellegű tanulmányt írt.³⁸ A 18. századi kutatásait folytatta az 1990-es években is V. Molnár László, továbbra is a hagyományosnak mondható kapcsolattörténet műfajában, azon belül is elsősorban a tágan értelmezett kulturális kapcsolatokat kutatja. Több kísérletet tett azonban az orosz ún. felvilágosult abszolutizmus értelmezésére is a narratív történettudomány legitim módszereivel.³⁹

A magyar Kelet-Európa-kutatás ma élő klasszikusa, Niederhauser Emil akadémikus ugyan még az 1990-es években is több cikket írt a 19. századi orosz történelemről, ezek azonban népszerűsítő jellegűek voltak. Monografikus igényű munkáiban nem tért el korábbi összehasonlító történeti módszerétől. A kelet-európai jobbagyfel-szabadítások és a kelet-európai történetírások történetének szentelt szintéziseiben így módon az orosz tematika mint a nagy egész egy része jelenik meg.⁴⁰

A 18–19. századi történelem kutatója a debreceni egyetem oktatója, Bodnár Erzsébet is. Főként diplomáciatörténeti érdeklődésébe jó bepillantást nyújt Oroszország a 18–19. században című tanulmánykötete.⁴¹ Hasonlóan elsősorban külpolitikai tanulmányaival hívta fel magára a figyelmet Czövek István. A főleg II. Sándor korára fókuszáló kutatásait széles európai összefüggésbe helyezi és a Habsburg-diplomáciával való kapcsolódásokat sem hagyja figyelmen kívül.⁴² Kronológiailag ebbe a vonulatba helyezhető az orosz történeti irodalom évtizedek óta hűséges referálója, Kurunczi Jenő, aki a századelő agrár problematikájának szentelte fő kutatásait.⁴³

A 20. századi szovjet és orosz történetet hazánkban a Ruszisztikai Központban Krausz Tamás köré szerveződő fiatal kutatók művelik. Ide tartozik Sz. Bíró Zoltán is, aki mára már elsősorban a mai Oroszország szakértőjévé vált, de korábban figyelemre méltó tanulmányokat publikált az orosz liberalizmusról és az orosz sajátosságok eszmetörténeti aspektusairól.⁴⁴ Maga Krausz Tamás immár három évtizedes kutatói múltjával módszertani példát mutatott tanítványainak. Ugyan mindig a nagy narratívák és legfőképpen az ún. orosz sajátosságok érdekelték, főként eszmetörténeti és historiográfiai kutatásait új forráscsoportok bevonásával gazdagította. Az 1920-as évek orosz

sajátserűségekről folytatott pártvitáit orosz levéltári anyag alapján dolgozta fel,⁴⁵ míg a sztálini fordulatot, az ún. szovjet thermidort a Hoover Institutionban talált új dokumentumok alapján.⁴⁶ A rendszerváltás e tekintetben nagy fordulatot hozott, mert a levéltárak megnyílásával tematikailag egy sor új terület nyílt meg Krausz Tamás és fiatal kollégái számára. Nagyon szimpatikus és a kutatást előremozdító módon eredményeik jó része valóságos teammunkában született meg, mint például a GULAG-ról, a szovjet hétköznapiokról közzétett dokumentum- és tanulmánykötetek. Ezen tudatosan szervezett kutatómunka során Czéh Zoltán jelentős monográfiát publikált a GULAG gazdasági célszerűségéről,⁴⁷ Bebesi György a feketeszázas mozgalomról és ideológiáról,⁴⁸ Halász Iván a fehérgárdista diktatúrák hatalmi szerkezetéről és a szibériai regionalizmusról.⁴⁹

Végigtekintve a magyarországi ruszisztika elmúlt bő évtizedén, megállapítható, hogy nem csapta meg az ezredvégi posztmodern szépségszele. Éppen ellenkezőleg: a megnyíló szovjet levéltárak és a felbomló szovjet történetírás új kihívást jelentett számára. Képviselői legnagyobb részét az évszázados történészmesterség kanonizált szabályai szerint, a forráskritika és a narráció igényével, a nagy összefüggések és törvényszerűségek láttatásának elhivatottságával művelik mesterségüket. Új műfajok és új módszerek ez idáig nem hatottak rá. Lehetséges, hogy a magyar ruszisztika átugorja a történészszakma szétesésének stádiumát (ezzel egyébként a nemzetközi ruszisztika fő trendjét követi), ám kétségtelen, hogy magasabb szintre jutása csak a hagyományos műfajok és módszerek bővülésével, kitágításával érhető el.

Meg kell azonban mondjuk, hogy nem létezik különálló nemzeti ruszisztika. A ruszisztika – mint tudomány – globalizált. Mégis azt gondolom, van értelme annak, hogy keressük helyünket egyfelől az európai és amerikai, vagyis a nem orosz nyelvű, másfelől az oroszországi, tehát az orosz nyelvű ruszisztika között.

Jegyzetek

A tanulmány az MTA–ELTE Történeti Ruszisztikai Kutatócsoportjában készült, és az OTKA T037739 sz. kutatási program keretében jelent meg.

¹ Jellemző, hogy már egyetemi jegyzet szintjén is exponálják a problémát az orosz felsőoktatásban: *M. F. Rumjanceva: Teorija Isztorii*. Moszkva, 2002.

² Vö.: *Nancy S. Kollmann: Convergence, Expansion, and Experimentation: Current Trends in Muscovite History-Writing*. In: *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 2 (2), Spring, 2001. 233–240

³ Ezen az úton az egyik első mérföldkő *Szűcs Jenő: A nemzet historikuma és a történetiszemlélet nemzeti látószöge*. Bp., 1970.

⁴ Ld. részletesebben: *Gyáni Gábor: Posztmodern kánon*. Bp., 2003. (Európai Iskola)

⁵ Ld. részletesebben: *Szvák Gyula: Meszto Rosszii v Jevrazii (v Szrednyevokovje i rannyeje Novoje vremja)*. In: *Meszto Rosszii v Jevrazii. The Place of Russia in Eurasia*. Bp., 2001. 20–27.

⁶ *Makkai László: Feudalizmus és az eredeti jellegzetességek Európában (1978)*. In: *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon*. Vál. és szerk.: Ring Éva. Bp., 1986. II. 455–473.

⁷ *Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról (1981)*. In: *Helyünk Európában*. II. 538., 539., 546., 549.

⁸ *Géresi Kálmán: Hunyadi Mátyás magyar király diplomáciai összeköttetései III-ik Iván Vasiljevics orosz cárral*. In: *Századok*, 1879.

⁹ *Hodinka Antal: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai*. Bp. 1916.

¹⁰ *Márki Sándor: Nagy Péter cár és II. Rákóczi Ferenc szövetsége 1707-ben*. Bp., 1913.

¹¹ *Perényi József: II. Rákóczi Ferenc és I. Péter diplomáciai kapcsolatainak kezdetei*. In: *Magyar–orosztörténelmi kapcsolatok*. Szerk.: Kovács Endre. Bp., 1956.

¹² Többek között: *Niederhauzer Emil: Magyar utazók Oroszországban a XIX. században*. In: *Magyar–orosztörténelmi kapcsolatok*. Szerk.: Kovács Endre. Bp., 1956.

¹³ Legjelentősebb Bakunyinról szóló monográfiája: *Kun Miklós: Útban az anarchizmus felé. Mihail Bakunyin politikai pályaképe és eszmei fejlődése az 1860-as évek közepén*. Bp., 1982.

- ¹⁴ Például V. Molnár László: Adalékok Theodor Janković oroszországi iskolaszervező tevékenységéhez. In: *Pedagógiai Szemle*, 1984/10.
- ¹⁵ Font Márta: Russzkije letopiszi kak isztocsnyiki oszvescsajuscisje russzko-vengerszkije otosenyija v XII veke. In: *AUSZ Dissertationes Slavicae*. (DS), t. XII. Szeged, 1977.
- ¹⁶ Krausz Tamás: Pokrovskij–Trockij vita az orosz történelmi fejlődés sajátosságairól. In: *Történelmi Szemle*, 1980/3.
- ¹⁷ Szvák Gyula: Rettegett Iván az újabb szovjet kutatások tükrében. In: *Történelmi Szemle*, 1979/3.
- ¹⁸ Ld. részletesebben: Dokumentumok történeti ruszisztikánk tárgyköréből. In: *Poszt-Szovjet Füzetek XV*. Bp., 2000.
- ¹⁹ Meszto Rosszii v Jevrope. The Place of Russia in Europe. Szerk., előszó: Szvák Gyula. Bp., 1999. (Ruszisztikai Könyvek V.); Meszto Rosszii v Jevrazii. The Place of Russia in Eurasia. Szerk., előszó: Szvák Gyula. Bp., 2001. (Ruszisztikai Könyvek IX.); Moszkovija: szpecifika razvitija. Muscovy: The Peculiarities of its Development. Szerk., előszó: Szvák Gyula. Bp., 2003. (Ruszisztikai Könyvek XIII.)
- ²⁰ Font Márta–Krausz Tamás–Niederhauser Emil–Szvák Gyula: Oroszország története (szerk.: Szvák Gy.). Bp., 1997, 2001.
- ²¹ GULAG. A szovjet táborrendszer története. Szerk.: Krausz Tamás. Bp., 2001.
- ²² A sztálinizmus hétköznapijai. Szerk.: Krausz Tamás. Bp., 2003.
- ²³ Szvák Gyula: IV. Iván és I. Péter utóélete. Bp., 2001.
- ²⁴ Szvák Gyula: Furkósbottal Európába? I. Péter: érvek – ellenérvek. Bp., 1989.
- ²⁵ Krausz Tamás: Sztálin élete és kora. Budapest, 2003.
- ²⁶ Ld. 19-es lj.
- ²⁷ Szvák Gyula: „Durno” li gorovity o „ruszskom feodalizme”? K isztoriografii voprosza. In: Trudi Insztituta Rosszjiszkij Isztorii pri RAN za 1997–1998 gg. Vip. 2. Moszkva, 2000.
- ²⁸ Ld. Kun Miklós: Az ismeretlen Sztálin. Bp., 2002; Gereben Ágnes: Antiszemitizmus a Szovjetunióban. Bp., 2000; Uő: Egyház az ateista államban, 1917–1925. Bp., 2001.
- ²⁹ Font Márta: Magyarok a Kijevi Évkönyvben. Szeged, 1996; Uő: Magyar–orosz politikai kapcsolatok a 12. században. In: *Aetas*, 1995/3.; Uő: Árpád-házi királyok és a Rurik-dinasztia fejedelmei. In: *A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság*. Novi Sad, 1997. 51–58.
- ³⁰ Font Márta: Kényszerpályák és választási lehetőségek a keresztény nagyhatalmak árnyékában (Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században). Akadémiai doktori disszertáció. Bp., 2002; Uő: A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században. Bp., 2005.
- ³¹ Makai János: Andrej Bogoljubskij a szovjet korszak történetírásában. In: *Acta Academiae Pedagogicae Agriensis*, XXIII. Sectio historiae, Eger, 1998.
- ³² Radnóti Klára: Európa Moszkóvia-képe a XV–XVI. században. Bp., 2002. (Ruszisztikai Könyvek X.)
- ³³ Szili Sándor: Szibéria birtokbavételének koncepciói az orosz és a szovjet történetírásban. Bp., 2005. (Ruszisztikai Könyvek XIV.)
- ³⁴ Filippov Szergej: Az oroszországi egyházszakadás és helye a 17. századi orosz történelemben. In: *Aetas*, 1998/1.
- ³⁵ Ágoston Magdolna: Az orosz történelmi források terminológiája. Szombathely, 2004.
- ³⁶ Sashalmi Endre: A 17. századi orosz hatalmi ideológia tükröződése a közmondásokban. In: *In Memoriam Barta Gábor*. Szerk.: Lengvári I. Pécs, 1996: 16th-17th-Century Muscovite Ideology of Power in European Perspective In: *Meszto Rosszii v Jevrope. The Place of Russia in Europe*. Szerk.: Szvák Gyula. Bp., 1999.
- ³⁷ Kertészné Varga Beáta: Russzkij centralizm i ukrainszkaja avtonomija. In: *Meszto Rosszii v Jevrope. The Place of Russia in Europe*. Szerk.: Szvák Gyula. Bp., 1999.
- ³⁸ Gebei Sándor: Rol Rosszii v antyiturekkoj vojnye Szvjascsennoj Ligi (1687–1700). In: *Meszto Rosszii v Jevrope. The Place of Russia in Europe*. Szerk.: Szvák Gyula. Bp., 1999. Uő: A hatalmi viszonyok átrendeződése Kelet-Európában 1654–1686 között. In: *Világtörténet, 2001/tavaszy–nyár*; Uő: Nagyhatalmak vetélkedése Ukrajnáért a 17. század második felében. In: „Emberk és eszmék.” Tanulmányok Vadász Sándor 70. születésnapjára. Szerk.: Gebei Sándor. Eger, 2001.
- ³⁹ V. Molnár László: Magyar–orosz kulturális kapcsolatok (1750–1815). Piliscsaba, 2000; Uő: Életutak találkozása 1703–1848. Piliscsaba, 2004.
- ⁴⁰ Niederhauser Emil: A történetírás története Kelet-Európában. Bp., 1995; Uő: Jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában. In: *História*, 1999/3; Uő: Kelet-Európa története. Bp., 2001; Uő: The Emantipation of the Serfs in Eastern Europe. New York, 2004. (Atlantic Studies on Society in Change 119.)
- ⁴¹ Bodnár Erzsébet: Oroszország a 18–19. században, Bp., 2000.
- ⁴² Czövek István: Oroszország külpolitikája II. Sándor korában és a közvélemény. Nyíregyháza, 1996; Uő: Az osztrák–magyar–német kettős szövetség kérdése az orosz közgondolkodásban. In: *Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis*, 1996.

- ⁴³ *Kurunczi Jenő*: Az orosz agrárviszonyok és a faluközösség (1861–1914). In: Acta Universitatis Debreceniensis. Series Historica, VII., Debrecen, 1999, 197–213.
- ⁴⁴ *Sz. Bíró Zoltán*: Liberalizmus a századelő Oroszországában. In: Múltunk, 1998/3–4; *Uő*: Az orosz történelmi fejlődés különössége: rivális koncepciók és az önreflexió hagyományai. In: Replika, 1995. december.
- ⁴⁵ *Krausz Tamás*: Pártviták és történettudomány. Viták az „oroszsországi történelmi fejlődés sajátosságairól”, különös tekintettel a 20-as évekre. Bp., 1991.
- ⁴⁶ *Krausz Tamás*: Szovjet Thermidor. A sztálini fordulat előzményei 1917–1928. Bp., 1996.
- ⁴⁷ *Czéh Zoltán*: A GULAG mint gazdasági jelenség. Bp., 2003. (Ruszisztikai Könyvek XI.)
- ⁴⁸ *Bebesi György*: A feketeszázak. Az orosz szélsőjobb kialakulása és története a századelőn. Bp., 1999. (Ruszisztikai Könyvek VI.)
- ⁴⁹ *Halász Iván*: A fehérgárdista diktatúrák hatalmi szerkezete és elképzelései. In: 1917 és ami utána következett. Szerk.: Krausz Tamás. Bp., 1998. (Ruszisztikai Könyvek III.); *Uő*: A tábornokok diktatúrái – a diktatúrák tábornokai. Fehérgárdista rezsimek az oroszországi polgárháborúban. Bp., 2005. (Ruszisztikai Könyvek XV.)

SZEMLE

ZOLTÁN ANDRÁS SZAVAK, SZÓLÁSOK, SZÖVEGEK. NYELVÉSZETI ÉS FILOLÓGIAI TANULMÁNYOK Budapest, Lucidus Kiadó, 2005. 273 p.

Zoltán András, a budapesti egyetem keleti szláv és balti nyelvi és filológiai tanszékének (ez az egykori orosz tanszék) vezetője már több kötetet is szerkesztett, ezeket nemegyszer módunkban volt ismertetni. Ebben a kötetben különböző folyóiratokban megjelent tanulmányait gyűjtötte össze, négy nagyobb csoportra bontva.

Az első rész tanulmányai a könyv címének megfelelően a szavakkal foglalkoznak. Az eddigi szláv jövevényszó-kutatás nagy alakjainak (Asbóth Oszkár, Kniezsa István) munkásságát vizsgálva kimutatja, hogy mindig azt igyekeztek kideríteni, hogy melyik jövevényszó melyik nyelvből való. A következő tanulmányokban a magyar jövevényszavakat vizsgálja. Balti nyelvekből származó magyar jövevényszót mindössze ötöt talál: lett, litván, porosz, tót, véter vagy vöntör, ez utóbbi a népi halászat egyik szakszava. A magyar érnely szót a szláv чръмелъ ('komló') szóból származtatja, mely részegséget, lerészegedést is jelenthet. A karácsony nem szláv szó, az albánból származik ('kércün-'). A szemérem szó a vogul 'esermä'-ből jött, de a szlávval közös őse a szerb-horvát 'sram'. A szid és a királyen szót lappangó szláv jövevényszónak nevezi, a 'styd-' igéből alakult ki, és a hosszú Kárpát-medencei kapcsolat eredménye. Az öblít az 'oboliti', a tör, töröl pedig a 'terti', 'тыро' szóból származik. Mivel ezt már Verancsics felvetette, Kniezsa nem fogadta el szláv eredetét. A vokszhal szó 1793-ban tűnt fel először magyar szövegben, végső soron a londoni Vauxhall szóból származik, normann eredetű, 'a Vaux családé' jelentésben, és egy kertet, szórakozóhelyet jelölt. London mellett más angol városokban is megtalálható volt hasonló mulatóhely, ebből lett az orosz 'vokzal', vagyis vasúti pályaudvar. Eredetileg a Carszkoe Szelóba vezető vasútvonal végállomását nevezték így Pavlovszkban. Hangversenyeket is rendeztek itt, így alakult a jelentés abban az értelemben, hogy zenés szórakozóhelyet is jelenthet. Ennek mintájára kezdték később 'vokzal'-nak nevezni az állomás-épületeket.

A Hunok Vilnában címmel Zoltán András Oláh Miklós Athila című munkájának fehérorosz fordítását tárgyalja (erről a későbbi tanulmányokban is sokszor esik szó). A fehérorosz kéziratot fordítás a lengyel fordítás alapján készült. Bendegecz itt Bendegecz vagy Bendegecz alakban szerepel. A fehérorosz fordítás 1580 körül készült, lehet, hogy Báthori István lengyel király volt a fordító kenyéradó gazdája. „Régi” szavak új szótárakban címen Zoltán arra utal, hogy a nyelvtörténeti szótárakban szerepelnek kikövetkezett szóalakok. Fantom-szóalakoknak nevezi ezeket, és ezek feltételezett közös ősei keleti szláv szavaknak, mintegy az óorosz bölcső szüleményei, holott ilyen alakok a valóságban nem is léteztek, csak azért találták ki, hogy bizonyítsák a keleti szláv nyelvek közös eredetét. A 'goszudar' (uralkodó) valószínűleg messze nem olyan régi szó, mint gondolják, mert a csakugyan meglévő 'goszpodar' okleveles rövidítését oldották fel ily módon. Egyetlen adat sincs arra, hogy a keleti szlávban a 'goszudar' szó a 14. században létezett volna. A 'dohod' (jövedelem) szó csak litvániai kancelláriai szövegekben fordul elő. Az orosz zsoldárfordításban a 'polszkij' szót lengyelnek fordították, holott mezeit jelent.

A könyv második része különböző szólásokat magyaráz. A magyar hálát ad kifejezés nem a kaj horvátból jött, mint eddig gondolták, hanem latin mintára alakult. A 'chvala' az ószlávban csak dicséretet jelent, nem hálát, viszont Cirill és Metód fordításaiban mindkét értelemben előfordul. A magyarba tehát a bizánci szlávból került be, vagyis a bizánci térítés nyoma. Az azon van 'arra törekfűk' értelemben az 1580 körüli, a már említett és még említendő őfehérorosz fordításban is megtalálható. A fehéroroszban polonizmus, a magyar és a lengyel nyelv egyaránt a németből vette át. Az orosz oderzsat' igének önmagában véve nincs jelentése, csak a pobeđa vagy a verh szóval kapcsolatban (győzelmet arat, vagy felülkerekedik), a népnyelvben számos jelentése van, a latin obtineo fordítása. Ez a latinizmus lengyel-ukrán-fehérorosz közvetítéssel került az oroszba. Végül a farvız szó és a farvizén úszni vagy evezni kifejezés kerül elő. Hogy önmagában mi volna a magyar szó jelentése, az nem derül ki. Az biztos, hogy nem hajózási szakszó. Germán eredetű (Fahrwasser) féltükörszó, és idővel a publicisztikában vált divatossá. Ebből a német szóból jött az orosz 'farvater' is, ahol a fordító a szóösszetétel első felét nem fordította le. Az oroszban a magyarhoz hasonló jelentésben és összefüggésben divatos.

A kötet harmadik része hosszabb szövegek filológiai magyarázatát tárgyalja. Az első tanulmány az orosz Drakula-történet keletkezését vizsgálja. A Drakuláról szóló elbeszélés két 15. század végi és számolt 17–18. századi orosz szövegben fordul elő. Szerzője Fedor Kuricyn orosz diplomata, aki 1482-ben jött Budán, itt szerzekhetett róla tudomást. A korábbi irodalom szerint talán egy román szerző középbolgár nyelven írt munkája lehetett a forrás. Az orosz követség tagjai magyarországi szerbeketől hallhatták a történetet, akár egy szerb diák is írhatta a szöveget, amelyet Kuricyn magával vitt. Minden bizonnyal más szerb munkák is magyar közvetítéssel jutottak el Moszkvába.

A következő tanulmányban ismét előkerül Oláh Miklós Athilájának fehérórosz fordítása, ezúttal Sonkoly Pál kapcsán, aki Magyarországon elsőként dolgozott fel fehérórosz problémát Szegeden. (Ez ritka jelenség volt, mert Magyarországon a fehérórosz nem volt divatos téma.) Sonkoly az újabb szakirodalmat már nem ismerhette, ezzel egészíti ki Zoltán a kérdést. A fehérórosz fordítást az ukránok ukrán nyelvűnek tartják. Szolgai fordítás lengyelből, egyszerűen mintha csak cirill betűre írta át a lengyel szöveget. A lengyel történet akkoriban megvolt nyomtatásban, a fehérórosz olvasóközönség ezt használta, ezért maradt csupán egyetlen fehérórosz példány. Zoltán arra utal, hogy a fordító igyekezett pontos lenni, de ettől a szöveg csak még lengyelebb lett. A fordítás során a fehérórosz fő mellé lengyel képzésmóddal alkotott új szavakat. Így végül is a fehérórosz fordítást csak az érti, aki tud lengyelül.

A következő tanulmány azt vizsgálja, hogyan került a Szent Orsolya-legendá Maciej Strykowski 1582-ben kiadott nagy krónikájába. Az alapkérdés itt a litvánok római származása. Ez a tétel Długosz krónikájában szerepelt, ahol a római származást a litván nyelv archaikus volta magyarázza. A történet szerint Palemon ötszáz római családdal a Nieman vidékére menekült, az egyik változat szerint Néró elől, a másik szerint Attila elől. Strykowski a korábbi források alapján rendszerezte a honalapítási mítoszt, a menekülés okaként a nagy szárazságot is felsorakoztatta, de fő okként Attila hadainak pusztításait jelölte meg. Strykowski a témából, a tízezer szüz vértanúhalálából verses legendát írt, de ezen belül a Szent Orsolya-legendát prózában adta elő. A témát Oláh Miklós Athilájából vette.

A következő dolgozatok Oláh Miklós munkájának másik vonatkozásait veszik elő. Kétségtelen, hogy ez az első lengyel fordítás a magyar irodalomból, bár nem szerepel a krakkói magyar vonatkozású köteteket összeállító munkában. Alkalmasint azért, mert régebben az eredetit Callimachus munkájában keresték. Strykowski révén jutott el a történet a 17. század során az oroszokhoz. Báthori István uralkodása idején fordították le, a király kezdeményezésére, aki birtokot is adományozott a fordítónak, Cyprian Bazyliknak. A fordításban van egy aktualizálás is, amely igazolja az összefüggést. Bazylik az eredetiben azt találhatta, hogy Attilának pisze orra van, de ő a fordításban már sasorrot írt, vagyis Bazylik Báthori külsejéhez igazította a forrást.

A következő tanulmány is a Szent Orsolya-problémát bogozgatja tovább. A korabeli Nyugat-Európában sok szent és mártír történetét kapcsolták össze Attilával, ezek közé tartozik Orsolya is. Az eredeti latin szövegben XI M Virg. szerepel, a mártírt jelző M betűt értelmezték később úgy, hogy ezret jelent, tehát tízezer szüzet gyilkoltatott meg Attila. Rómából hazatérőben Köln mellett nyilazták le őket a hunok. A hun-magyar azonosítás mindennapos jelenség volt ebben a korban, az első szenvedéstörténetet a gerreshemi kanonisszák kolostorának írta Strykowski, ezt a kolostort a magyarok 922-ben dúlták fel. A magyarok tisztára akarták mosni Attilát, ezért Thurócynál Gyula a kölni hadvezér, aki a gyilkosságot elrendeli. Bazylik fordítását a 17. században két orosz fordítás is kiadta, nem is tudták persze, hogy ez az első orosz fordítás a magyar irodalomból.

Az utolsó tanulmány az ófehérórosz Trisztán és Izolda-legendát vizsgálja meg. A Trisztán-történet a poznańi kódexben található az Athilával és egy litván krónikával együtt. (Zoltán András egyébként 2004-ben kiadta Oláh Miklós Athilájának fehérórosz fordítását.) A fehérórosz fordítás szerbből történt. A szerb motívumokra már Brückner felfigyelt. A szerb fordítás viszont olaszból készült. A szerb fordítás egyébként már többször megjelent. Az olasz eredeti háromnegyed részében velencei változatból készült. Az elveszett szerb szöveg Dubrovnikban készülhetett, a szövegben előforduló 'oras' (óriás) a magyarból jött. Ebből arra is lehetne következtetni, hogy az elveszett szerb szöveget talán magyarországi szerbek fordították le, és készítették a szerb szöveget. A 'pustiiti svobodne' forma a magyar szabadon engedni fordítása. Így lehet, hogy ez a szöveg a legenda egy elveszett magyar változatának nyomait őrizi.

A Kitekintő című negyedik rész zömmel könyvismertetésekkel közöl, de ezekre is érdemes odafigyelni. Az első könyv a krakkói nyomdászati magyar vonatkozásait összegzi. Oláh Miklós Athilájának lengyel és fehérórosz fordítása azt mutatja, hogy ez sikerkönyv volt. Jelena Celunova könyve a Litván Nagyfejedelemség mai nyomait összegzi. Litvánia mellett Fehéróroszország és Ukrajna is utódállama a nagyfejedelemségnek. A nagyfejedelemségnek nemcsak etnikai, hanem vallási összetétele is bonyolult volt. Létezett egyfajta Lthuanus-tudat, amely a magyar olvasó számára nem lehet idegen. 1430 körül a litván és a keleti szláv elem aránya 1:12 volt (ez volt a maximum). Idővel a lengyel lett itt a lingua franca, a polszczyzna kresowa, ahogy lengyelül fogalmazzák, a kresy az egykori lengyel-litván állam keleti tartományait jelenti.

2001–2002-ben az International Journal of Sociology két fehérórosz különszámot adott ki. Ennek az ismertetésében Zoltán kiemeli a terület multikulturális voltát, köztes helyzetét Kelet és Nyugat között. A nemzeti identitástudat különösen bonyolult kérdés itt. Még az orosz anyanyelvűek sem tartják magukat oroszoknak, hanem fehéróroszoknak, de a nemzeti identitás helyett még ma is a szovjet identitástudat az élő. Létezik katolikus–ortodox ellentét is. Erős Nyugat-ellenesség jellemzi ma is a lakosságát. Az erős szovjet nosztalgia miatt a 89 lap terjedelmű folyóirat szám csaknem halálra ítélné mondja az országot.

A magyar nyelv régi szláv jövevényszavainak a kérdése az utolsóelőtti téma. A magyar nyelvben a finnugor származású szavak 10,1%-ot jelentenek, a szláv származásúak 9,36%-ot. A szláv kölcsönzések

nagy része a 9–11. századra vezethető vissza, ezért nincs sok értelme annak, hogy valaki megállapítsa, melyik mai szláv nyelvből való az átvétel. Ronald O. Richards könyve mégis ezt próbálja megvalósítani. Annyi megállapítható, hogy a kölcsönszavak zöme a pannóniai szláv dialektusból került a magyarba, de ennek beszéltői hamarosan beolvadtak a magyar etnikumba. Hangtani és jelentésbeli kritériumok alapján 53 szót elemzett Richards, a legtöbb bármelyik szláv nyelvjárásból vagy későbbi szláv nyelvből származhat. Kétségtelenül a legtöbb a szerb-horvátból áll közel, de van cseh, illetve szlovák jellegű is.

Az utolsó tanulmány a novgorodi viasztablákat tartalmazó, 2000-ben megtalált novgorodi kódexeket és a nyírfakéregre írt leveleket tárgyalja. A fejtegetésekhez az alapot Andrej Zaliznyak összefoglaló munkája adta. A nyírfakéregre írt novgorodi leveleket 1951 óta tanulmányozza a nyelvtudomány. Mintegy 800 ilyen levelet sikerült megtalálni, ezek feltételezhetően 11–15. századiak, de van akár a második világháború idejéből származó lelet is. A levelek alapján megállapítható, nem beszélhetünk egységes, úgynevezett óorosz nyelvről. Létezett egy ónovgorodi nyelvjárás, amely kedvező körülmények esetén külön nyelvvé fejlődhetett volna, de III. Iván idejétől kezdve erőszakkal elnyomták. Az ónovgorodi nyelvfejlődés figyelembevétele nélkül nem lehet megmagyarázni a későbbi orosz nyelvet. Korábban erről nem lehetett szó ejteni, mivel az egységes óorosz nyelv koncepciója volt uralkodó. A nyelvészeti koncepció határozott politikai célt szolgált: a keleti szlávok támogatását a nyugati befolyással szemben. A viasztablákat 2000-ben találták meg, triptichon formájában volt könyvbe foglalva. 1015–1020 körül keletkezettek az egyes táblák. Minthogy az Osztromir-féle evangélium 1056–1057-ből származik, tehát későbbi, ez a novgorodi kódex a legkorábbra datálható szláv könyv, hiszen a 10. századból csak Bulgáriában maradtak fenn ószláv feliratok. A novgorodi kódex zsolnárokat tartalmaz, orosz szerkesztésű egyházi szláv nyelven. A jelenlegi szövegek alatt is találhatóak írás nyomai, de ezek a szövegek persze igen nehezen fejthetők meg.

Azért ismertettük ilyen részletesen ezt a kiváló kötetet, mert elgondolkoztathatja a nagy összefüggésekre és elméletekre törekvő történészeket, hogy az általuk többnyire kevésbé méltatott filológiának mennyi alapvető mondanivalója van a történészek számára. Zoltán András azzal, hogy így „töményen” élénk tárta tanulmányait, igazolta, milyen jelentős eredményekhez juthat a történész. Az, hogy a nyírfakéregre írt levelek az 1950-es években milyen politikai üzenetet hordoztak, már akkor nyilvánvaló volt (persze nálunk senki sem merte volna megírni). De Zoltán András könyve számos ennél finomabb és kevésbé ordító megoldásra is felhívja a figyelmet. A magyar történészek csak hálásak lehetnek ezért a figyelmeztetésért.

Niederhauser Emil

SZILÁGYI ÁGNES JUDIT
TÁVOLODÁS EURÓPÁTÓL. NEMZETÉPÍTÉS ÉS
KULTÚRPOLITIKA BRAZÍLIÁBAN AZ ESTADO NOVO IDEJÉN
Budapest, Áger Bt., 2004. 151 p.

2004-ben Brazília-szerte megemlékeztek Getúlio Vargas (1883–1954) elnök halálának 50. évfordulójáról. A jubileumi évben jelent meg Szilágyi Ágnes Judit monográfiája, melyben a 20. századi brazil történelem egy olyan korszaka kerül bemutatásra, amelyről magyarul eddig alig olvashattunk. Újdonság ez a kötet a közönségnek és a szakmának is.

Brazília – ahogy Latin-Amerika szinte egésze – a 20. század harmincas éveiben gyökeresen átalakult. A politikai, gazdasági, kulturális változásokkal is járó átalakulás Brazíliában az 1930 és 1945 közötti időszakra tehető. A kötet szerzője az ún. Vargas-korszak 1937-től 1945-ig terjedő időszakát kívánja bemutatni: azt a diktatórikus rendszert, amit Getúlio Vargas Estado Novo (Új Állam) néven vezetett be. Szilágyi Ágnes Judit elemzésének központi témája a kultúrpolitika. Összefoglaló jellegű áttekintést kapunk az oktatásügyről, a sajtóról, a rádióról, a filmgyártásról és két jelentős kultuszminiszter tevékenységéről. E szintézisnek köszönhetően jól átlátható és a témát átfogóan feldolgozó kép jelenik meg a brazil Estado Novo és a kultúra viszonyáról.

A két korabeli kultuszminiszter: Francisco Campos és Gustavo Capanema pályájának összehasonlító bemutatása ugyancsak Szilágyi Ágnes Juditra várt. Ha párhuzamot keresünk, hasonlíthatjuk őket két jelentős magyar kultúrpolitikushoz: Klebelsberg Kunóhoz és Hóman Bálinthoz.

A könyvet négy nagy szerkezeti egység alkotja. Az első részben általános jellemzés olvasható az Estado Novóról. A Régi Köztársaság (República Velha) – amely véget vetett a császárság korának – áldozatul esett a Vargas által vezetett 1930-as forradalomnak. Az 1930–40-es évek Brazíliájában egyfajta gazdasági, társadalmi modernizáció indult, amely érthető módon indukálta a politikai rendszer változását is, így jött létre az Estado Novo, mely fő céljával a felzárkóztatási program végrehajtását tűzte ki. Saját történelmi előképek híján a brazil Új Államnak három európai mintája volt: Mussolini olasz fasizmusa, a portugál salazarizmus és Piłsudski lengyel rezsimje. Az 1937. november 10-én végrehajtott puccs után lehetőség adódott egy új alkotmány bevezetésére, illetve törvényerejű elnöki rendeletek kibocsátására; idővel pedig

szép lassan kialakult az elnök körüli személyi kultusz is. A rendszer legfontosabb gazdasági jellemzője az urbanizáció, az iparosítás, és egyfajta sajátos, befelé fordulásból adódó gazdasági nacionalizmus volt. Ezzel párhuzamosan nagy figyelmet fordított a rendszer az új szellemű brazil kultúrára is, kulcsfontosságot kapott annak kialakítása, és terjesztése az Estado Novo egyik legfőbb programja lett. A brazil Új Állam kultúrpolitikájának két alapvető összetevője az oktatás és a propaganda volt. Ennek a kettőnek együttes vizsgálatá azonban hiányzott a szakirodalomból, ezt kívánta pótolni a szerző.

A könyv második nagy szerkezeti egységében az 1930 és 1945 közötti korszak két jelentős kultuszminiszterének összehasonlító pályaképe kap helyet. Egyikük, Francisco Campos, az Estado Novo főideológusa fontosnak tartotta a közigazgatás korszerűsítését. Nézeteiről jó néhány cikket, tanulmányt írt, a fő műve azonban az ő nevével fémjelzett 1937-es alkotmány kidolgozása, amelyben lefektette az Új Állam ideológiai és jogi alapjait. Volt ő Minas Gerais állam belügyi tárcájának tulajdonosa, majd a Vargas-féle föderális Ideiglenes Kormány oktatás- és egészségügyi minisztere, 1937-ben pedig Vargas – amikor José Carlos de Macedo Soares lemondott az igazságügyi tárcáról – Campos nevezte ki a minisztérium élére. Az Új Állam gyengülésének jelei már 1942-től érezhetők voltak, Campos is lemondással távozott tárcája éléről: ettől kezdve kellő távolságtartás jellemezte őt az Estado Novóval szemben. A második világháború befejezésével egyre fokozódott a Vargas-ellenes hangulat, Campos már nem vállalt többé politikai szerepet a kormányban.

Az Estado Novo másik kulcsszerepet játszó figurája Gustavo Capanema, aki 1934 és 1945 között állt az oktatás- és egészségügyi minisztérium élén. Francisco Campos – Capanema rokona is lévén – végigkísérte politikai pályafutását, és mindvégig segítette, támogatta őt. Capanema az Estado Novo bukásával sem hagyott fel a politikai közszerepléssel: alapító tagja volt a minasi szociáldemokrata pártnak, és 1946-tól úgyszintén tagja volt minden föderális parlamentnek Minas Gerais állam képviselőjében.

A monográfia harmadik részében a korszak oktatási helyzetéről esik szó. Brazíliának a 20. századdal kezdődően sok problémát okozott az oktatásügy, melynek megoldására pedig számtalan reformkísérlet tettek a század folyamán. A húszas évek reformkísérleteinek legfőbb célja az volt, hogy a tanulás lehetősége mindenki számára elérhető legyen, hiszen még 1920-ban is 60%-os volt az analfabetizmus. Az 1930-as évtized azután drasztikus változást hozott a brazil oktatásügyben. A reformok főként a közép- és felsőoktatásra irányultak, mert a rendszer saját értelmiségi elitet kívánt létrehozni. 1931-ben két dekretumot is kibocsátottak, amelyek a középiskolai, illetve az egyetemi rendszer megújításának alapjellérei lettek. Ettől kezdve nagy figyelmet fordítottak a tanárképzésre is. A középiskolai képzés hét esztendőjét két nagyobb szakaszra osztották: az első öt évben zajlott az alapképzés, míg a hátralévő két év segítséget nyújtott, mintegy előkészítőül szolgált a diákoknak az egyetemi tanulmányokhoz. Kiemelkedő szerephez jutott a nyelvoktatás: a portugál, a francia, a latin mellett kötelező volt vagy a német, vagy az angol nyelv tanulása. A humaniorákkal szemben előnyt élveztek a reálialk, a pedagógiai nevelés pedig a hazafiság és a nemzeti érzés kialakítását tekintette legfontosabb feladatának.

1934-ben Gustavo Capanema lett az oktatási tárca minisztere. Az 1934-es alkotmány szellemét tükrözte legnagyobb volumenű tervezete: a Nemzeti Tanterv megalkotására tett kísérlet. A tervezetben foglalt javaslatok azonban nem valósulhattak meg: a parlament sosem fogadta el a tantervet. 1937-től fokozatosan érezette hatását az Estado Novo, egyre erőteljesebben próbálta befolyásolni és irányítani az oktatást is. Kitűzött céljai közt szerepelt egy mintaegyetem létrehozása és egy egységes követelmény- és vizsgarendszer felállítása is. A tananyagot úgy állították össze, hogy az isten–haza–család „trinitásának” fontosságát közvetítse a tanulóknak. A könyv oktatással foglalkozó részében gyakori hivatkozásokat találunk a Brazíliában élő magyarok sorsára. Nem véletlenül: Szilágyi Ágnes Judit írja, hogy az ott élő magyaroknak a Vargas-korszakhoz való viszonyát is bemutassa; azoknak a magyaroknak a nézőpontját, akik beszámolóikban alátámasztják a rendszer által hozott intézkedések hibáit és előnyeit egyaránt.

A negyedik, egyben utolsó nagy rész témája a kommunikáció, ezen belül az Estado Novo fontos mozgatórugója: a propagandahivatal, illetve a rádió és a film, mely utóbbiak szerepe is egyre jelentősebbé vált. 1934-ben az igazságügyi minisztériumon belül létrejött a propagandáért felelős osztály, és mintegy öt év múlva, 1939-ben megalakult – a Nemzeti Propagandaosztály folytatásaként – a Propaganda Hivatal (DIP). A DIP legfontosabb feladatai közé tartozott a cenzúrázás, a propagandaszervezés, valamint a kül- és belföldi turizmus felügyelete. A DIP céljai között szerepelt, hogy pozitív képet alakítson ki Brazíliáról és az Új Államról. A népszerűsítő propagandán belül kiemelkedett a brazil karnevál és az állami ünnepek méltó megrendezése, illetve az elnök személyének, s ezen keresztül rendszerének népszerűsítése is. Ez a propagandaszervezet hozta létre a brazil Új Állam legfontosabb folyóiratát *Cultura Política* címmel.

A kommunikációra kulcsfontosságú feladat hárult az egységes nemzeti kultúra megeremtésében. Jó eszköznél bizonyult ehhez a rádió is. Az első hivatalos rádióadást 1922. szeptember 7-én közvetítették Rio de Janeiróból. A rendszeres rádióközvetítések azonban csak egy évvel később, 1923-ban kezdődhettek meg. Az 1930-as években a rádiónak már fontos politikai szerepe is volt (érdekes, hogy a magyar kolónia számára a magyarországi rádió is sugárzott műsorokat). Szilágyi Ágnes Judit könyvéből kiderül, hogy Brazíliában két nagy filmgyártó centrum is volt, Rio de Janeiróban és São Paulóban. Ezek működése nyo-

mán az 1930-as évektől kezdve Latin-Amerika-szerte népszerűvé vált a mozi, ugyanakkor igen erős volt a hollywoodi filmek kultusza is. Az 1940-es évekre a brazil értelmiség azonban eltávolodott a hazai játékfilmeketől. Az 1937-ben létrehozott Nemzeti Oktatófilm Intézet viszont majd harminc évre fontos szereplője lett a brazil kultúrának.

Szilágyi Ágnes Judit monográfiája a brazil politikatörténet és kultúrtörténet izgalmas érintkezési pontjait elemzi áttekintő és összegző szándékkal, felhívva az egyetemes történet iránt érdeklődők figyelmét egy nálunk még alig ismert ország máig is ható jelenségegyüttesére, melyet röviden Estado Novónak nevezünk. A kötethez melléklet, névmutató és képjegyzék kapcsolódik.

Szekszárdi Júlia

SZÁMUNK SZERZŐI

H. Szabó Sára, a történettudomány kandidátusa, főiskolai tanár, Kaposvári Egyetem Pedagógiai Főiskolai Kara

Horváth Gyula, a történettudomány kandidátusa, egyetemi docens, Kaposvári Egyetem

J. Nagy László, a történettudomány doktora, egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem

Kovács Szilvia, doktorandusz, Szegedi Tudományegyetem

Makai János, PhD, főiskolai tanár, Eszterházy Károly Főiskola, Eger

Niederhauser Emil, akadémikus, kutatóprofesszor, MTA Történettudományi Intézete

Polgár Szabolcs, egyetemi tanársegéd, Szegedi Tudományegyetem

Sashalmi Endre, PhD, egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem

Szántó Richárd, PhD, egyetemi adjunktus, Szegedi Tudományegyetem

Szekszárdi Júlia, egyetemi hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem

Szvák Gyula, a történettudomány doktora, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem

